T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

OSMANLI DEVLETİ'NDE II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ ŞEYHÜLİSLÂMLIK (1908-1918)

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

KADİR KILINÇ

BURSA-2021

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

OSMANLI DEVLETİ'NDE II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ ŞEYHÜLİSLÂMLIK (1908-1918)

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

KADİR KILINÇ

DANIŞMAN
Prof. Dr. SALİH PAY

BURSA-2021

TEZ ONAY SAYFASI

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı'nda 701822035 numaralı Kadir KILINÇ'ın hazırladığı **"Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Şeyhülislâmlık (1908-1918)"** konulu Yüksek Lisans Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, **08 / 07 /2021** günü **14:00 – 15:40** saatlerini arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **başarılı** olduğuna **oybirliği** ile karar verilmiştir.

(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Prof. Dr. Salih PAY
Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları

Üye
Dr. Öğretim Üyesi İlhami ORUÇOĞLU
Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları

Üye
Dr. Öğretim Üyesi Abdullah ÇAKMAK
Afyon Kocatepe Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları

08 / 07 / 2021

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

16/06/2021

Tez Başlığı / Konusu: **Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Şeyhülislâmlık (1908-1918)**

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak Sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler d) Sonuç e)Ekler kısımlarından oluşan toplam 131 sayfalık kısmına ilişkin, 15/06/2021 tarihinde şahsım tarafından *Turnitin* adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 12'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

1- İç Kapak, Önsöz, Kaynakça hariç
2- Alıntılar hariç/dahil
3- Dipnotlar hariç
4- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı:	Kadir KILINÇ
Öğrenci No:	701822035
Anabilim Dalı:	İslam Tarihi ve Sanatları
Programı:	İslam Tarihi
Statüsü:	Y.Lisans

16/06/2021
Danışman
Prof. Dr. Salih PAY

YEMİN METNİ

Yüksek Lisan Tezi olarak sunduğum **"OSMANLI DEVLETİ'NDE II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ ŞEYHÜLİSLÂMLIK (1908-1918)"** başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

08/07/2021

Adı Soyadı : Kadir KILINÇ

Öğrenci No : 701822035

Anabilim Dalı: İslam Tarihi ve Sanatları

Programı : İslam Tarihi

Statüsü : Yüksek Lisans

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Kadir KILINÇ

Üniversite : Bursa Uludağ Üniversitesi

Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü

Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları

Bilim Dalı : İslam Tarihi

Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi

Sayfa Sayısı : XIII+131

Mezuniyet Tarihi :

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Salih PAY

OSMANLI DEVLETİ'NDE II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ ŞEYHÜLİSLÂMLIK (1908-1918)

Bu araştırmada Osmanlı Devleti'nin son devri olan II. Meşrutiyet Dönemi'ndeki şeyhülislâmlık makâmı kurumsal ve siyasî yönden ele alınıp incelenmiştir. Daha önce bu alanda bir çalışma yapılmaması ve bu devirde meşîhat makâmı tarafından önemli yeniliklerin yapılması ve II. Meşrutiyet döneminin ilmiye sınıfının başı olan şeyhülislâmlık için önemli bir devir olması, bu araştırmanın önemini artıran hususlardandır.

Araştırmada, II. Meşrutiyet Dönemi şeyhülislâmlığın kurumsal yapısı, birimleri, dâireleri tanıtılmaya çalışılmış ve buraya bağlı medrese, mahkeme ve komisyonlarla ilgili yapılan önemli yenilik ve nizamnâmeler incelenmiştir. Bu düzenlemelerle birlikte özellikle medreseler büyük bir dönüşüm geçirmiştir. Yeni açılan modern mektepler karşısında önem verilmeyen medreseler ıslah edilmiştir. Ayrıca ders programlarına müspet ilimler eklenerek yenilenmiştir. Ayrıca şer'i mahkemelerle ilgili düzenlemeler yapılarak mahkemenin sorumluluk alanları belirlenmiş ve burada görev yapacak hâkimleri yetiştirmek için Medresetü'l-Kudât açılmıştır.

Tüm bunlarla birlikte II. Meşrutiyetin ilan edilmesi, 31 Mart Vak'ası ve Sultan II. Abdülhamid'in tahtan indirilmesi gibi olaylarda ilmiye sınıfı önemli bir rol oynamıştır. Bu yeni yönetim sistemiyle birlikte kurulan partilere başta şeyhülislâm olmak üzere birçok ilmiye mensubu katılmış veya destek vermiştir. Böylece din adamları aktif bir şekilde siyasî hayatın içinde yer almıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, II. Meşrutiyet, Şeyhülislâm, Nizamnâme, Fetva

ABSTRACT

Name and Surname : Kadir KILINÇ
University : Bursa Uludağ University
Institution : Social Science Institution
Field : History of Islam and Islamic
Branch : History of Islam
Degree Awarded : Master
Page Number : XIII+131
Degree Date :
Supervisor : Prof. Dr. Salih PAY

SHEİKH al-ISLAM THE SECOND CONSTİTUTİONAL PERIOD IN THE OTTOMAN EMPIRE (1908-1918)

In this research, the last period of the Ottoman Empire, II. the rank of sheikhul-Islâm in the constitutional period was dealt with and examined from on institutional and political perspective. No work was done in this field before and important innovations were made by the matihat in this period and II. the fact that the Constitutional Monarchy was and important period for sheik-Islam, who was the head of the scientific class, is one of the issues that increase the importance of this research.

II. the institutional structure, unit and departments of the sheikhul-İslâm of the constitutional era were tried to be introduced and the important innovations and regulations regarding the madrasahs, courts and commissions affiliated here were examined. Madrasas, which were not given importance in the face of newly opened modern schools were reformed. In addition the curriculum has been renewed by adding positive sciences. By making arrangements regarding the court of sharia, the areas of responsibility of the court were determined and Medresetül Kudât was opened to rain the judges who will work here.

Along with all these, the ilmiye class played an important role in the events such as the declaration of the constitutional monarchy, the 31 March Incident and dethromenent of Sultan II. Abdulhamid. Whit this new administrative system, many scholars especially the sheikul-İslâm joined or supported. Thus the clergy actively took part in the political.

Key Words: Ottoman Empire, Second Constitutionalism, Sheikhul Islam, Regulation, Fatwa

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti'nin tarihî sürecinde birçok meselede ortaya çıkan problemlere İslâmî çerçevede çözüm bulma görevini üstlenen fetva müessesesi, diğer müslüman devletlerde görülmemiş bir kurumsallaşma süreci yaşamıştır. Osmanlının yükseliş döneminde İstanbul müftüsünün ilmiye teşkilatının başına geçmesiyle bu süreç hızlanmıştır.

Dinî danışma organı olarak görev yapan şeyhülislâmlık, Sultan II. Mahmud devrinde önemli bir değişim yaşayarak devlet dâiresine dönüştürülmüştür. Bu durum, şeyhülislâmı resmî olarak aktif siyasetin içine çekmiştir. Osmanlının son devri olan II. Meşrutiyet Dönemi'nde ise meclisin açılması ve partilerin oluşmasıyla şeyhülislâmın siyasetle olan ilişkisi artmıştır. Yine bu dönemde Musa Kazım ve Mustafa Hayri efendilerin meşîhat makâmına gelmesiyle şeyhülislâmlık teşkilatında ve buraya bağlı kurumlarda önemli yenilikler yapılmıştır. Fetva Odası Nizamnâmesi, Meclis-i Meşâyih Nizamnâmesi, Medâris-i İlmiyye Nizamnâmesi, Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi bunlardan birkaçıdır. Ancak Osmanlı Devleti'nin başta dış politika ve ekonomi alanlarında olmak üzere içinde bulunduğu kötü durum ve iç siyasetteki karışıklık, bu yeniliklerin maksadına ulaşmasına engel olmuştur.

Çalışma, giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde şeyhülislâmlık kurumunun ortaya çıkışı ve gelişmesi, şeyhülislâmların görevleri, teşrifattaki yeri ve konumu tarihî süreç içerisinde ele alınmıştır. İkinci bölüme, dönemin siyasî durumu hakkında bilgi verilerek giriş yapılmış ve meşîhat makâmı tarafından çıkarılan İlmiye Salnâmesi esas alınarak şeyhülislâmlık teşkilatının kurumsal yapısı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca bu bölümün son kısmında karışık bir dönem olan II. Meşrutiyet devrinde şeyhülislâmın siyasetle ilişkisi ve siyasî konumu irdelenmiştir. Bu başlık altında ilmiye sınıfının meşrutiyete bakışı, şeyhülislâmın siyasî durumu ve II. Meşrutiyet döneminde şeyhülislâm tarafından verilen bazı önemli fetvalar incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise şeyhülislâmlık tarafından yapılan düzenlemeler yer almaktadır. Bu düzenlemeler; kurumsal, medreselerle ilgili ve diğer düzenlemeler olmak üzere üç başlıkta toplanarak ele alınmıştır.

Çalışmamın başlangıcından son aşamasına kadar bilgi ve tecrübelerinden istifâde ettiğim kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Salih PAY'a, kaynak bulmamda bana yardımcı olan dostlarıma ve bu süreçte desteğini esirgemeyen aileme teşekkür ederim.

Kadir KILINÇ

BURSA-2021

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI iii
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU……..……..iv
YEMİN METNİ v
ÖZET ...…… vi
ABSTRACT…… vii
ÖNSÖZ viii
İÇİNDEKİLER ix
KISALTMALAR……...…ixii
i
GİRİŞ …… 1

BİRİNCİ BÖLÜM
ŞEYHÜLİSLÂM

I. ŞEYHÜLİSLÂMLIK MAKÂMININ ORTAYA ÇIKIŞI VE KURUMSALLAŞMASI 6
A. OSMANLI DEVLETİ'NDEN ÖNCE ŞEYHÜLİSLÂMLIK 6
1. Şeyhülislâm Kavramı 6
2. Tarihsel Gelişimi 8
B. OSMANLI DEVLETİ'NDE ŞEYHÜLİSLÂMLIK 11
1. Şeyhülislâmlığın Ortaya Çıkışı 11
2. Şeyhülislâmlığın Önem Kazanması 16
3. XIX. Yüzyılda Şeyhülislâmlık: Bâb-ı Meşîhat 19
II. OSMANLI DEVLETİ'NDE ŞEYHÜLİSLÂMLARIN GÖREVLERİ 22
A. HUKÛKÎ VE ADLÎ SAHADAKİ GÖREVLERİ 22
B. İLMİYE SAHASINDAKİ GÖREVLERİ 25
C. DİN HİZMETLERİ SAHASINDAKİ GÖREVLERİ 26
D. SİYASÎ VE İDARÎ SAHADAKİ GÖREVLERİ 26
III. ŞEYHÜLİSLÂMLARIN TEŞRİFATTAKİ YERİ VE KONUMU 28
A. ŞEYHÜLİSLÂMLARIN TAYİNİ 30
B. ŞEYHÜLİSLÂMLARIN AZLİ 31
C. ŞEYHÜLİSLÂMLARIN GÖREV SÜRESİ 34
D. ŞEYHÜLİSLÂMLARIN MAAŞ VE GELİRLERİ 35

İKİNCİ BÖLÜM
II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ ŞEYHÜLİSLÂMLIK

I. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ'NDE OSMANLI DEVLETİ'NİN SİYASÎ DURUMU 37
A. II. MEŞRUTİYET'İN İLANI 39
B. 31 MART VAK'ASI 43
C. İÇ SİYASETTEKİ ÇEKİŞMELER 44
D. DIŞ SİYASETTE YAŞANAN GELİŞMELER 46
II. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE ŞEYHÜLİSLÂMLIĞIN GENEL DURUMU 47
A. ŞEYHÜLİSLÂMLIĞIN KURUMSAL YAPISI 47
1. Dâire-i Celîle-i Meşîhat-ı İslâmiyye 48
a. Fetvahâne-i Âlî 48
b. Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iyye 50
c. Ders Vekâleti Ve Meclis-i Mesâlih-i Talebe 51
d. Tedkîk-i Mesâhif Ve Müellefât-ı Şer'iyye Meclisi 52
e. İlmiyye Muhasebât Dâiresi 53
f. Emvâl-i Eytâm ve Beytü'l-Mal Müdüriyeti 53
g. Memurîn Müdüriyeti 54
h. Sicill-i Ahvâl Müdüriyeti 54
i. Evrak Müdüriyeti 55
j. Mektubî Dâiresi 55
k. Meclis-i Meşâyih 55
l. Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye 56
m. Nakîbüleşrâf 57
2. Mahkemeler 58
a. Kadıaskerlik Mahkemesi 59
b. İstanbul Ve Bilâd-ı Selâse Kadılıkları 60
c. Kassâm-ı Umûmî 61
3. Encümenler 61
a. Hâkimlik Berât-ı Şerîf-i Encümen-i Mahsusu 62
b. Şûrâ-yı İlmiye 62
c. Encümen-i İntihâb-ı Memurîn-i İlmiye 62

d. Islahat-ı İlmiye Encümeni 63
4. Huzûr-ı Hümâyûn-ı Mülûkâne Ders-i Şerîf Hey'eti 63
5. Medreseler 65
a. Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi 66
b. Medresetü'l-Kudât 68
B. ŞEYHÜLİSLÂM-SİYASET İLİŞKİSİ 69
1. İlmiye Sınıfının Meşrutiyete Bakışı 70
2. Şeyhülislâmın Siyasî Durumu 74
3. Siyasî Fetvalar 80

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE ŞEYHÜLİSLÂMLIK TARAFINDAN YAPILAN DÜZENLEMELER

I. ŞEYHÜLİSLÂMLIKLA İLGİLİ KURUMSAL DÜZENLEMELER 83
A. ŞÛRÂ-YI İLMİYE ENCÜMENİ HAKKINDA NİZAMNÂME 83
B. FETVA ODASI HAKKINDA NİZAMNÂME 84
C. CAMİ VE MESCİDLERDE VAAZ VE NASİHAT EDECEK ULEMÂ HAKKINDA NİZAMNÂME 85
D. ŞER'İ HÂKİMLER VE MEMURLAR HAKKINDA KANUN 86
E. ŞER'İYYE MAHKEMELERİ İLE NİZAMİYE MAHKEMELERİNİN VAZİFELERİNİN AYRILMASI HAKKINDA NİZAMNÂME 89
F. TEVCÎH-İ CİHAT NİZAMNÂMESİ 90
G. ŞER'İYYE MAHKEMELERİNİN ADLİYE NEZÂRETİ'NE BAĞLANMASI HAKKINDA KANUN 92
H. MÜFTÜLERİN VAZİFELERİNE DÂİR NİZAMNÂME 93
İ. MECLİS-İ MEŞÂYİH NİZAMNÂMESİ 93
J. DÂRÜ'L-HİKMETİ'L-İSLÂMİYE'NİN KURULUŞU, MECLİS-İ MEŞÂYİH TEŞKİLATININ GENİŞLETİLMESİ VE MÜFTÜLERİN SINIF VE MAAŞLARI HAKKINDA KANUN 94
II. MEDRESELERLE İLGİLİ DÜZENLEMELER 96
A. MEDÂRİS-İ İLMİYE NİZAMNÂMESİ 96
B. MEDRESETÜ'L-KUDÂT NİZAMNÂMESİ 97
C. ISLÂH-I MEDÂRİS NİZAMNÂMESİ 99
D. MEDÂRİS-İ İLMİYE KANUNU 101
E. DÂRÜ'L-HİLÂFETİ'L-ALİYYE MEDRESESİ İLE TAŞRA MEDRESESİ HAKKINDA NİZAMNÂME 103
III. ŞEYHÜLİSLÂMLIKLA İLGİLİ DİĞER DÜZENLEMELER 105

A. CERÎDE-İ İLMİYYE DERGİSİ 105
B. İLMİYYE SALNÂMESİ 106
C. HUKÛK-I AİLE KARARNÂMESİ 107
SONUÇ 111
KAYNAKLAR 113
EKLER 126

KISALTMALAR

a.g.e. : Adı Geçen Eser

a. yer : Aynı Yer

b. : Bin (oğul)

Bkz. : Bakınız

C. : Cilt

çev. : Çeviren

D.İ.A. : Diyanet İslâm Ansiklopedisi

ed. : Editör

Haz. : Hazırlayan

Hz. : Hazreti

m. : Miladi

M.E.B. : Milli Eğitim Basımevi

s. : Sayfa

ss. : Sayfadan Sayfaya

S. : Sayı

s.a.v. : Sallallahü Aleyhi Vesellem

t. y. : Tarih Yok

v. : Vefat Tarihi

v.b. : Ve benzeri

v.d. : Ve diğeri

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren İslâm dini çok büyük bir öneme ve nüfûza sahip olmuştur. Bu nedenle devlet ve halk nezdinde saygın bir konumda bulunan din adamları ilmiye sınıfını oluşturmuş ve bu sınıf tarihsel süreç içerisinde örgütlenerek kurumsal bir yapıya dönüşmüştür.

II. Murad (1421-1444, 1446-1451) döneminde yaşayan Bursa müftüsü Molla Fenârî (v. 1431) ilk şeyhülislâm kabul edilmektedir. Fatih Sultan Mehmed (1444-1446, 1451-1481) devrinde çıkarılan Kanunnâme-i Âl-i Osman'da ilk defa şeyhülislâm için *"ulemânın reisi"* ifadesi geçmektedir. Ayrıca Kanûnî Sultan Süleyman döneminde bu makâma geçen Ebussuûd Efendi (v. 1574) ile birlikte şeyhülislâmlığın nüfûz ve saygınlığı artmıştır.[1]

Osmanlının klasik devrinden itibaren II. Mahmud (1808-1839) dönemine kadar şeyhülislâmlık makâmına verilen önem büyük oranda devam etmiştir. II. Mahmud devrinde şeyhülislâmlık, Bab-ı Meşîhat'a dönüştürülerek resmî bir devlet dâiresi haline gelmiş, şeyhülislâm ise devlet memuru olmuştur. Ayrıca şeyhülislâm, Divân-ı Hümâyûn'un kaldırılması sonucu kurulan Heyet-i Vükelâ üyelerinden biri olmuştur. Bu durum şeyhülislâmın özerkliğini kaybetmesine ve devletin dine uygun olmayan işlerine karşı görüş ve faaliyette bulunamamasına neden olmuştur.[2] Bu dönemden sonra idârî ve siyasî alandaki sorumluluk ve yetkileri azalan meşîhat makâmı, Osmanlının son devri olan II. Meşrutiyet Dönemi'nde birçok olay üzerinde etkin rol oynamıştır. İlmiye mensupları meşrutiyetin ilan edilmesine yönelik hutbe ve vaazlar vererek çeşitli yayın organlarında yazılar kaleme almışlardır.[3] Bununla birlikte 31 Mart Olayı'ndan sonra Sultan II. Abdülhamid'in (1876-1909) tahttan indirilmesi için İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne destek vermişlerdir. Bundan sonraki süreçte sadrazamla birlikte padişah tarafından atanan şeyhülislâmın, meclis üstünde bir konumda görülmesi üzerine

---

1 Mehmet İpşirli, "Şeyhülislam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010, C. 39., ss. 91-96.

2 Mehmet İpşirli, "Bâb-ı Meşîhat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1991, C. 4, ss. 362-63.

3 İsmail Kara, *İslâmcılara Göre Meşrutiyet İdaresi 1908-1914*, (Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi, 1993, s. 77.

şeyhülislâmın siyasî etkinliği meclis ve hükümet tarafından azaltılmak istenmiş ve hazineden ilmiyeye ayrılan bütçe düşürülmüştür.[4]

II. Meşrutiyet devri, şeyhülislâmlık makâmında ve buraya bağlı medrese, mahkeme ve komisyonlarda ciddi yeniliklerin yapıldığı bir dönemdir. Şeyhülislâm Mustafa Hayri (v. 1921) döneminde Fetvahâne kendi içerisinde Te'lîf-i Mesâil ve Taharri-i Mesâil olarak ikiye ayrılmış ve görevleri yeniden belirlenmiştir. Bu dönemde kurum içinde yeni dâireler de teşekkül etmiştir. Daha önce batı tarzında açılan modern mektepler karşısında medreselerin kaybettiği itibar, bu dönemde yeniden kazandırılmaya çalışılmıştır. Bu sebeple medreseler ıslâh edilmiş ve ders programları yenilenmiştir.

ARAŞTIRMANIN AMACI

Bu çalışmada, II. Meşrutiyet dönemi şeyhülislâmlık kurumunun teşkilat yapısının, siyasî ilişkileri ve konumunun, yaptığı düzenlemelerinin ortaya koyulması amaçlanmaktadır. Ayrıca II. Meşrutiyet Dönemi'nin şeyhülislâmlık makâmını konu edinen müstakil bir çalışmanın bulunmaması ve bu dönemin, ilmiye teşkilatının başı olan şeyhülislâmlık kurumu için önemli bir devir olması bizi bu araştırmaya teşvik etmiştir. Yaptığımız araştırma, bu alandaki boşluğu doldurmayı hedeflemektedir. Başta şeyhülislâm olmak üzere bütün ilmiye sınıfının bu dönemde meydana gelen meşrutiyetin ilanı, 31 Mart Olayı, Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi gibi önemli siyasî olaylarda aktif bir şekilde rol alması, bu araştırmanın önemini artıran bir başka önemli husustur.

ARAŞTIRMANIN HİPOTEZİ

Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet dönemi, iç karışıklıkların fazla olduğu bir devir olmuştur. Dolayısıyla bu dönemde genel olarak bir güven sorunu söz konusudur. II. Meşrutiyetle birlikte yeni kurulan partiler ve şeyhülislâmların kabineye dâhil olması *"partili şeyhülislâm"* durumunu ortaya çıkarmıştır. Mevcut siyasî karışılıklarla birlikte kısa sürede meydana gelen hükümet değişiklikleri sonucunda, 1908-1918 tarihleri arası 15 defa şeyhülislâm değişikliği yaşanmıştır. Ayrıca Tanzimat'la birlikte Osmanlı Devleti'nin yüzünü Batı'ya çevirerek modernleşmek istemesi, meşîhat makâmına

[4] Mustafa Sabri Efendi, "İttihat ve Terakki Kongresinde Kıraat Olunan Raporun Bir Noktası", *Beyânü'l-Hak*, C. 6, S. 131 (1329), s. 2359.

verilen önemin azalmasına sebep olmuştur. Buna rağmen şeyhülislâm, elinde bulundurduğu fetva argümanı ile Musa Kazım Efendi (v. 1920) ve Mustafa Hayri Efendi gibi şeyhülislâmların gayretleriyle yapılan önemli düzenlemeler sayesinde, bu makâmın tamamen göz ardı edilmesini engellemiştir. Bununla birlikte devletin içinde bulunduğu kötü durum ve baş gösteren siyasî çekişmeler şeyhülislâmlığı kurumsal olarak doğrudan olumsuz anlamda etkilemiştir.

Sonuç olarak bu araştırmanın hipotezi; II. Meşrutiyet döneminin, şeyhülislâmlık tarihinde kurumsal ve siyasî olarak önemli bir yer edindiği ve meşîhat makâmı tarafından yapılan düzenlemelerin bu önemi artıran bir husus olduğudur.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

Araştırmada, şeyhülislâmlık tarafından çıkarılan İlmiyye Salnâmesi incelenmiş ve Cerîde-i İlmiyye'nin araştırma yapılan tarih içinde kalan bütün sayıları taranmış ve temel kaynak olarak kullanılmıştır. Özellikle birinci bölümde Âşıkpaşazâde Tarihi, Kanunnâme-i Âl-i Osman, Takvîmü't-Tevârih, Fezleke, Teşrifât-ı Kâdime, Şekâiku'n-Nûmâniye, Devhatü'l-Meşâyih gibi birinci el kaynaklardan istifâde edilmiştir. İkinci bölümde, dönemin önemli simâlarından Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi, Şeyhülislâm Mustafa Hayri Efendi, Cemal Paşa, Tahsin Paşa, Said Halim Paşa, Midhat Paşa, Mahmud Celâleddin Paşa, Ahmed Bedevi Kuran, Ali Fuat Türkgeldi ve Ali Cevat Bey'e ait düşünce ve hatırât türü eserler incelenmiştir. Ayrıca bu bölümde Volkan, Sırât-ı Müstakim, Sebilürreşad, Beyânü'l-Hak gibi II. Meşrutiyet döneminin İslâmcı yayın organları ana kaynak olarak kullanılmıştır. Bu yayın organlarında ilmiye sınıfının siyasi düşüncelerine yer verilmiş ve siyasî konumu ortaya koyulmuştur. Bununla birlikte üçüncü bölümde ele alınan meşîhat makâmı tarafından yapılan düzenlemeler için İlmiyye Salnâmesi ve Cerîde-i İlmiyye'nin yanı sıra devlete ait resmî bir külliyat olan Düstûr ve Meclis-i Mebûsan Zabıt Ceridesi'nin ilgili sayıları gözden geçirilmiştir. Yine ikinci ve üçüncü bölümlerde Osmanlı arşivlerinden istifade edilmiştir. Böylece II. Meşrutiyet dönemindeki şeyhülislâmlık gibi devlete ait bir kurum, resmî kaynaklar kullanılarak araştırılmıştır.

Tüm bunların dışında Diyanet İslâm Ansiklopedisi'nin maddelerinden ve burada kullanılan kaynaklardan istifâde edilmiştir. Özellikle bu alanda önemli araştırmalar yapmış olan Prof. Dr. Mehmet İpşirli'nin birçok çalışmalarından yararlanılmıştır.

Ayrıca İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın İlmiye Teşkilatı, Esra Yakut'un Şeyhülislâmlık çalışmaları ve Murat Akgündüz'ün çeşitli makaleleri sıkça başvurulan kaynaklar arasındadır. Konuyla doğrudan ya da dolaylı ilgili pekçok eser, tez, makale, tebliğ incelenmiştir.

ARAŞTIRMANIN KAPSAMI

Osmanlı Devleti'nin son devri olan II. Meşrutiyet döneminde köklü bir geçmişe sahip olan şeyhülislâmlık kurumunun birçok yönden araştırılıp ortaya konulması, bu araştırmanın konusunu oluşturmaktadır. Araştırma, meşrutiyetin ilan edildiği 23 Temmuz 1908 tarihinden, Osmanlı Devleti'ni fiilen bitiren Mondros Ateşkes Anlaşması'nın imzalandığı 30 Ekim 1918'e kadarki on yıllık dönemi kapsamaktadır.

Bu araştırma, fetva müessesesinin ortaya çıktığı Hz. Peygamber (s.a.v.) devrinden itibaren diğer İslâm devletleri ve son olarak Osman Devleti'ndeki tarihî sürecini ele alarak başlamaktadır. Osmanlıda ilmiye teşkilatının lideri olan şeyhülislâmın zamanla artan önemi sebebiyle siyasî, ilmî, adlî alanlardaki genişleyen yetki ve sorumlulukları ele alınmıştır. Bu önemle birlikte teşrifâttaki konumu, maaşı ve gelirleri ortaya koyulmuştur.

Araştırmanın esas konusu II. Meşrutiyet dönemi (1908-1918) şeyhülislâmlık müessesinin kurumsal yapısı, siyasî durumu ele alınmıştır. Meşîhat makâmı tarafından yapılan birtakım önemli düzenlemeler üç ana başlık altında ele alınıp incelenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ŞEYHÜLİSLÂM

Şeyhülislâm, İslâm devletlerinde ilmiye sınıfının başı olarak din işlerine bakan ve dünya işlerini de dinî yönde düzenleyen, dinî-siyasî ağırlığı olan bir kişidir. Bu unvan, fukahâ arasındaki ihtilaflı meseleleri çözüme kavuşturan yüksek âlim ve fakihler için kullanılmıştır.[5]

Tarih boyunca kurulmuş İslâm devletlerinde şeyhülislâm unvanını almış bazı önemli kişiler varsa da bunlar, Osmanlılardaki gibi ilmiye sınıfının en yüksek makâmını elde etmiş, kendilerine mürâcaat edilen olan kişiler değillerdi.[6] Bu unvan, onların ilmî faziletleri dolayısıyla muâsırları tarafından kendilerine verilmiştir. Ayrıca kendi dönemlerindeki hükümetlerin resmî birer memuru olmadıkları için azledilmeleri de söz konusu değildi.[7] Bu kimseler özellikle X. yüzyıldan itibaren fetva verme salâhiyeti ile tanınmış, İslâm ulemâsı arasında ün salmış kişiler olmaları ve bulundukları bölgenin en güçlü ilim adamları olarak görülmeleri sebebiyle âdeta fahrî bir ilmî başkanlık makâmına sahiplerdi.[8]

Osmanlı Devleti'nin kuruluşu sırasında da *"şeyhülislâm"* unvanında birçok kişinin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi de şehirleri anlatırken buralardaki fetva verme yetkisine sahip müftüleri *"şeyhülislâm"* diye anmıştır.[9] Şeyhülislâmlık, Osmanlı Devleti'nin güçlenip istikrarlı bir döneme girmesiyle birlikte diğer İslâm ülkelerinde erişemediği değer ve öneme sahip olmuş ve bu durum şeyhülislâmlığın kurumsal bir yapıya dönüşmesini beraberinde getirmiştir.[10]

---

5 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, 3. b., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, s. 174.

6 Sadık Eraslan, *Meşihat-i İslamiyye ve Ceride-i İlmiyye*, Diyanet İşleri Başkanlığı, 2018, ss. 14-15.

7 Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2. b., Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1993, C. 1, s. 348.

8 J.H. Kramers, "Şeyhülislam", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi (MEB), 1979, C. 11, s. 485.

9 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, İstanbul: İkdam Matbaası, 1314, C. 4, s. 192.

10 Ziya Kazıcı, "Osmanlılarda Şeyhülislamlık Müessesesi", *Diyanet Dergisi,* C. 18, S. 5 (1979), s. 161.

I. ŞEYHÜLİSLÂMLIK MAKÂMININ ORTAYA ÇIKIŞI VE KURUMSALLAŞMASI

İslâm'ın ilk yıllarında Hz. Peygamber'le birlikte başlayan fetva verme işi, sonraki dönemlerde ilmî ehliyete sahip müftüler tarafından icrâ edilmiştir. İslâm dininin daha geniş coğrafyalara yayılmasıyla birlikte fetva verme işleminin önemi artmış ve zaman içerisinde iftâ teşkilatı kurulmuştur. Bu teşkilat müslümanların dinî, ilmî ve hukûkî meselelerine geniş ölçüde cevap vermeyi amaçlayarak ortaya çıkmıştır.[11]

Osmanlıda ise devlet uygulamalarının dine uygun olması ilkesi gereğince fetvaya büyük önem verilmiş ve ayrıca önceki İslâm devletlerinden kendisine miras kalmış olan şeyhülislâmlık kurumu devlet nezdinde önemli bir konuma getirilmiştir.

A. OSMANLI DEVLETİ'NDEN ÖNCE ŞEYHÜLİSLÂMLIK

Şeyhülislâmlık kurumu Osmanlılara gelinceye kadar kavramsal ve kurumsal olarak çeşitli evrelerden geçmiş ve bu süreçte fetva verme yetkisi hâricinde birçok değişime uğramıştır. Bu anlamda birçok İslâm devletinde farklı isim ve vasıflarda fetva müessesesi görülmüştür.

1. Şeyhülislâm Kavramı

Sözlükte "*yaşlı kimse, reis, bilge"* anlamlarına gelen *"şeyh"* kelimesinin *"İslâm"* kelimesine izafesiyle oluşan *"şeyhülislâm"* kavramı, *"âlimlerin en kıdemlisi"* mânasında Osmanlıların kullanımından çok daha önce ortaya çıkmıştır.[12] İlk olarak X. yüzyılın ortalarında kullanılmaya başlayan bu unvan, Osmanlılara gelinceye kadar, ilmiyle meşhur olan İslâm sûfi ve ulemâsı için bir ta'zim ve şeref vesilesi olarak kullanılmıştır.[13] Şeyhülislâm unvanının yanısıra İslâm ulemâsına gösterilen hürmet ve saygı dolayısıyla kaynaklarda başka ifadeler daha bulunmaktadır. Bunlar; *"İmâdü'l-İslâm", "Fahrü'l-İslâm", "Hüccetü'l-İslâm", "Ruknü'l-İslâm", "Zeynü'l-İslâm", "Şemsü'l-İslâm", "Cemâlü'l-İslâm", "Ziyâü'l-İslâm", "Behâü'l-İslâm", "Burhânü'l-İslâm", "Nizâmü'l-İslâm"* gibi vasıflardır. Fakat bunların hiçbiri şeyhülislâm kadar kullanılmamış ve her biri ancak birkaç kişiye münhasır kalmıştır.[14]

---

11 Fahrettin Atar, "İftâ Teşlilatının Ortaya Çıkışı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* S. 3 (1985), s. 19.

12 Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi(MEB), 1993, C. 3, s. 347; İpşirli, "Şeyhülislam", s. 91.

13 Eraslan, *Meşihat-i İslamiyye ve Ceride-i İlmiyye,* s. 16.

14 Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 1993, C. 1, s. 347.

XI. asırda Horasan'da Şâfiîler'in reisi olan İsmail b. Abdurrahman es-Sâbûnî (v. 1057) Şâfiîler tarafından şeyhülislâm olarak nitelendirilirken, aynı dönemde sûfi Abdullah el-Ensarî'nin (v. 1089) müridleri olan Hanbelîler, bu unvanın şeyhlerine ait olduğunu iddia etmiştir. Bununla birlikte XII. asırda Fahreddin Râzî (v. 606/1209) şeyhülislâm olarak isimlendirilirken sonraki asırlarda İbn Teymiyye (v. 728/1328), sûfi Şeyh Safiyüddin Erdebîlî (v. 735/1334), İbn Kayyim el-Cevziyye (v. 751/1350) ve kelamcı Taftâzâni (v. 792/1390) şeyhülislâm olarak anılmıştır.[15]

Ali Emirî hicrî IV. (m. X.) asrın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan bu ta'zim ve şeref kazandıran unvanı elde eden kişileri şu üç grupta toplamıştır:

1- İçinde yaşadığı şehir ahâlisi tarafından şeyhülislâm olarak isimlendirilenler: Meselâ Herât şehrinde yaşamış olan Fahreddin Râzi, kendisine sorulan sorulara en güzel biçimde cevap verdiği için şeyhülislâm olarak anılmıştır.
2- Şeyhülislâm lakâbı sadece yaşadığı yerle sınırlı olmayıp geniş bir coğrafyaya yayılanlar: Nitekim Ali b. Muhammed b. İsmail el-İsbicâbî'nin ünü yaşadığı şehir olan Semerkant'ı aşmıştır.
3- Fetva vermek için icâzetnâme sahibi olup şöhret kazananlar: Meselâ Ebu'l-Muzaffer Radiyyü'd-din Muhammed b. İbrahim el-Burhânî, hocası Muhammed b. Hüseyin el-Bariî'den icâzetle fetva vererek bu unvanı almıştır.[16]

Sonuç olarak şeyhülislâm unvanı, Hz. Peygamber'den itibaren tarihî süreç içerisinde müslüman âlim ve fukahânın verdikleri fetva ile önem kazanmıştır. Böylelikle bu unvan, XIII. yüzyıldan itibaren giderek yaygınlaşmış ve daha sonraki asırlarda tanınmış müftüleri nitelemiştir.[17] Ancak burada fetva yetkisi siyasî olarak bir resmiyete sahip değildi. Bu yüzden bu unvanın Osmanlılara gelene kadar ilim sahibi ve ictihad konusunda meşhur olan âlimlere verildiği görülmektedir. Bu kavramın yaygınlaşması ve günümüze kadar ulaşmasındaki en önemli sebep ise Osmanlı Devleti'nin şeyhülislâmlık makâmına verdiği değer ve kuruma kazandırmış olduğu resmî statüdür.[18]

---

15 Kramers, "Şeyhülislam", s. 485.
16 Ali Emirî, "Meşihat-ı İslamiyye Tarihçesi", *İlmiyye Salnamesi*, İstanbul, 1334, s. 305.
17 Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları,* 1. b., Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1972, s. XLII.
18 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı,* ss. 177-208.

2. Tarihsel Gelişimi

Fetva müessesesini mahiyeti itibarıyla Hz. Peygamber dönemine kadar götürmek mümkündür. Hz. Peygamber, nübüvvet görevinin yanında siyasî liderlik, hâkimlik ve müftülük görevlerini de bizzat üstlenmiştir. Sahabe de sosyal hayatlarıyla ilgili genel ve özel konularda Hz. Peygamber'e mürâcaat etmiş ve ilgili meselelere dâir fetva yani şer'i cevap istemiştir.[19] Bu münasebetle sonradan müftülerin üstleneceği fetva vazifesi Hz. Peygamber'le başlamıştır.

Hz. Peygamber (s.a.v.), İslâm'ın hızlı yayılması ve devletin sınırlarının genişlemesiyle artan kazâî işlemlerin bir kısmını sahabesine devretmiş ve Umman, Yemen, Necran gibi yeni fethedilen bölgelere vali, âmil, muallim ve kadı mertebesinde memurlar göndermiştir. Bu memurlar bulundukları yerlerde fetva görevini de yürütmüşlerdir.[20] Böylece Hz. Peygamber'in tedrîsâtında fıkıhta derinleşmiş, müctehid derecesinde pek çok sahabe yetişmiştir. Bu vazifeyi hâiz kimseler, sahip oldukları bilgi ve fetvalarının sayısı bakımından aynı düzeyde olmayıp kavrayış yeteneklerine ve ilme önem verme durumlarına göre farklılıklar göstermiştir. Verdikleri fetva ile sahabe arasında öne çıkmış kişilerden bazıları şunlardır: Hz. Ömer, Hz. Ali, Hz. Âişe, Abdullah b. Mesud, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbas, Zeyd b. Sâbit.[21]

Dört halife döneminde halifeler, kazâ ve imâmet görevini bizzat kendileri yapmakla birlikte, İslâm'ın yayıldığı yerlere kadılar da tayin etmiştir. Hz. Ebûbekir (632-634) döneminde yeni fethedilen bölgelere gönderilen valiler hem kadılık hem de müftülük görevlerini yerine getirmiştir.[22] Özellikle Hz. Ömer (634-644) döneminde teşkilatlanmayla birlikte ilk defa fethedilen yerlere sadece yargı işlerine bakması için hâkimler atanmıştır.[23]

Emevîler (661-750) zamanında merkezî teşkilatlanmanın güçlenmesiyle birlikte kadıların tayini ve azledilmesi, halifeye bağlı valiler tarafından yapılmıştır. Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz (717-720), kadıların hukûkî hatalarını düzeltmeleri ve

---

19 Talip Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Fetvâ Eminliği, 1826-1922*, 1. b., Ankara: DİB Yayınları, 2014, s. 17.

20 Vekî', *Ahbâru'l-Kudât*, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, t.y., C. 1, ss. 84-85; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut: Mektebetü'l-Maârif, 1990, C. 2, s. 161.

21 Mehmet Efendioğlu, "Sahâbe", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2008, C. 35, s. 493.

22 Vekî', *Ahbâru'l-Kudât*, t.y., C. 1, s. 104; Eraslan, *Meşihat-i İslamiyye ve Ceride-i İlmiyye*, s. 17.

23 Muhammed b. Cerîr Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Dârü'l Maârif, 1967, C. 4, ss. 39, 95.

işlerinde yardımcı olmaları için danışman ehliyetiyle müftüler atamış ve böylece iftâ teşkilatını devlet örgütlenmesine dâhil etmiştir.[24] Ayrıca bu dönemden itibaren ictihad farklılıkları nedeniyle fıkhî mezhepler oluşmuş ve siyasî otoriteler de bu oluşumları tanıyıp benimsemiştir. Böylece fetva müessesesi de bu mezheplerle birlikte şekillenip teşkilatlanmıştır.[25]

Abbasîler (750-1258) döneminde ise Emevîlerin aksine kadılık kurumu, valinin hukûkî kâtibi olmaktan çıkarılıp halifenin sorumluluğu altına alınmıştı.[26] Böylece direkt merkeze bağlanan bu kurumun önemi iyice artmış ve teşkilatlandırılması yolunda önü açılmıştı. Ayrıca bu dönemde Ebû Hanîfe (v. 150/767), Malik b. Enes (v. 179/795), İmam Şafiî (v. 204/820), Ahmed b. Hanbel (v. 241/855) gibi müctehid mezhep imamları temâyüz etmiştir. Bu imamların yanında yetişen talebelerin fıkıhta hocalarına bağlı kalmalarıyla birlikte fetvada taklit devri zuhûr etmiş ve böylece mezhepler şekillenmiştir. Sonuç olarak tayin edilen kadılar bağlı bulundukları mezhep doğrultusunda fetva vermişlerdir.[27]

Merkezileşmeyle birlikte kâdı'l-kudât (kadıların kadısı) denilen makâm ortaya çıkmış ve bu unvanı ilk taşıyan kişi, Halife Hârun Reşîd (786-809) döneminde yaşayan ve Ebû Hanîfe'nin talebesi olan fakih Ebû Yûsuf (v. 182/798) olmuştur.[28] Ayrıca bu devirde ortaya çıkan hukûkî işlere kadıların, dinî işlere müftülerin bakması ilkesi sonraki dönemlerde de devam etmiş, şer'i mesele ve ihtilaflar bu kazâ-fetva ilişkisi içerisinde çözülmeye çalışılmıştır.[29] Nihâyetinde Abbasiler döneminde, ilmî çalışmalar ve teşkilatlanma neticesinde İslâm hukukunun sınırları iyice belirginleşmiş ve sonraki İslâm devletleri için örnek teşkil etmiştir.[30]

Abbasiler zamanında halifelik ilan eden iki devlet daha ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki İspanya'da kurulan Endülüs Emevîleri (756-1031), ikincisi ise Mısır'da kurulan Fâtimîlerdir (909-1171). Endülüs Emevîlerinin ilk dönemlerinde *"kâdı'l-cünd"*

---

24 İbn Tağrîberdî, *Nücûmu'z-Zâhire*, Kahire: Dârü'l Kütüb, 1963, C. 1, s. 238.

25 Atar, "İftâ Teşlilatının Ortaya Çıkışı", ss. 24-30.

26 Esra Yakut, *Şeyhülislamlık / Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, 4. b., İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014, s. 22.

27 Aykut Elmas, *Hal' Fetvaları Işığında Osmanlı'da Şeyhülislamın Siyasi Konumu*, (Yüksek Lisans Tezi), Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, 2018, s. 42.

28 Hâtib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1931, C. 14, s. 242; Vekî', *Ahbâru'l-Kudât*, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, t.y., C. 3, s. 254.

29 Hâtib el-Bağdâdî, *Tarihu Bağdâd*, 1. b., Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2001, C. 13, s. 109; Eraslan, *Meşihat-i İslamiyye ve Ceride-i İlmiyye*, s. 19.

30 Elmas, *Hal' Fetvaları Işığında Osmanlı'da Şeyhülislamın Siyasi Konumu*, s. 42.

adıyla anılan ve vali tarafından atanan bu görevli, sonraki dönemlerde hükümdar tarafından atanmış ve *"kâdı'l-cemâa"* adını almıştır. Bu makâm Abbasilerdeki kâdı'l-kudât'a benzemektedir. Kâdı'l-cemâanın görevleri arasında cuma namazı kıldırmak, evlilik, boşanma, miras, mülkiyet vb. konulara ve bunlarla ilgili davalara bakmak, vakıfların ve beytülmâlin işleyişini kontrol etmek gibi işler bulunuyordu.[31] Buradan anlaşılmaktadır ki kâdı'l-cemâa, en az kâdı'l-kudât kadar fonksiyona sahip olmuştur. Abbasilerin siyasî olarak zayıfladığı dönemde ortaya çıkan Fâtımîlerde ise kâdı'l-kudâtlık makâmı bulunuyordu. XI. yüzyıldan itibaren bu makâma gelenler aynı zamanda vezirlik görevini de üstlenmiş ve kendilerine Fâtımîlerin iki önemli idari yetkisi olan kazâ (din, yargı) ve da'vet (şiî propagandasını yürütme) yetkileri verilmiştir.[32] Sonraki dönemlerde Fâtımîleri ortadan kaldıran Eyyûbiler (1171-1462), bu makâmı devam ettirmiştir.[33]

Selçuklular (1040-1157) ise örfî ve şer'i olarak ikili yargı sistemine sahipti. Bunlardan örfî mahkeme, siyasî ve asâyiş başta olmak üzere şer'i dava dışındakilere bakar ve başında emîr-i dâd bulunmaktaydı. Diğeri ise şer'i davalara bakan kadılardır ve başlarında kâdı'l-kudât yer almaktaydı. Kadı; evlenme, boşanma, miras, nafaka ve alacak davalarıyla ilgilenir, dinî kurumları ve vakıfları denetlerdi.[34] Kadılar tüm bu işleri Hanefî ve Şafiî mezhebinin esaslarına göre yürütmüşlerdir. Selçukluların batı kolu olan Anadolu Selçuklularında da (1075-1308) kâdı'l-kudâtlık makâmı devam ettirilmiş ve bu makâm ilmiye sınıfının başı sayılmıştı. Bu unvanı taşıyan ise Konya kadısıydı.[35] Kâdı'l-kudât, ilmî olarak diğer müderrislerden daha yüksek görevde bulunduğundan müderrislerin başı olarak görülmüş ve kendisine *"şeyhülislâm"* unvanı verilmiştir. Başkentte bulunan şeyhülislâm, ilmiye mensupları arasındaki davaları karara bağlamak ve ictihad farklılıklarını gidermekle yetkili kılınmıştı.[36]

Mısır'da kurulan Memlüklerde (1250-1517), Sultan I. Baybars (1260-1277) döneminde dört mezhep için dört ayrı kâdı'l-kudât atanmıştı.[37] Bu durum daha önce

---

31 Mehmet Özdemir, "Endülüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1995, C. 11, s. 218.

32 Nu'mân b. Muhammed, *İhtilâfü'l-Usûli'l-Mezâhib*, 3. b., Beyrut: Dârü'l-Endülüs, 1983, ss. 47-48.

33 Makrîzi, *el-Hıtat*, 1. b., Kahire: Mektebetü'l-Madbûli, 1998, C. 2, s. 224.

34 Erdoğan Merçil, "Selçuklular", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2009, C. 36, s. 391.

35 Merçil, a.yer.

36 Yakut, *Şeyhülislamlık / Yenileşme Döneminde Devlet ve Din,* s. 25.

37 İbn Tağrîberdî, *Nücûmu'z-Zâhire*, Kahire: Dârü'l Kütüb, 1963, C. 7, s. 109.

İslâm devletinde görülmeyen bir uygulamaydı. Diğer kadılar sultanın tayin ettiği bu başkadılar tarafından görevlendirilirdi.[38]

B. OSMANLI DEVLETİ'NDE ŞEYHÜLİSLÂMLIK

Şeyhülislâmlığın, kurumsal olarak menşeinin Horasan'a kadar uzanan kadim bir geleneğe dayandığı görülmektedir.[39] Osmanlı Devleti'nde ise fetva müessesesi zaman içerisinde farklı isimlerle adlandırılmış, tarihsel olarak hiyerarşik bir şekilde müftülük, kadılık, kazaskerlik ve şeyhülislâmlık şeklinde bir gelişme göstermiştir.[40] Bu şekilde şeyhülislâmlık Osmanlıda, önceki İslâm devletlerinin aksine daha fazla teşkilatlanıp kurumsallaşmış ve fetva işlemi ek bir iş değil, aslî bir görev haline gelmiştir.[41]

1. Şeyhülislâmlığın Ortaya Çıkışı

Osmanlı Devleti'nin kuruluş devrinde *"mesned-i fetva"* veya *"mansıb-ı fetva"* gibi isimlerle başmüftülük olarak teşekkül etmiş olan şeyhülislâmlık makâmının, ortaya çıkışıyla ilgili farklı görüşler ve tartışmalar mevcuttur.[42] Bu görüş ve tartışmalar; şeyhülislâmlığın ortaya çıkış sebepleri, şeyhülislâmlık kurumunun ilk olarak ne zaman kurulduğu ve ilk şeyhülislâmın kimin olduğu, meseleleri üzerinedir.

Tüm bu konularla alâkalı çeşitli görüş ve tartışmaların en önemli sebebi, kaynaklardaki farklı rivayetler olduğu görünmektedir.

İlk olarak şunu belirtmek gerekir ki; şeyhülislâmlık Osmanlıda merkezî teşkilat içerisinde önemli bir yerde bulunmaktaydı. Dolayısıyla şeyhülislâmlığın ortaya çıkışını tek sebeple açıklamak güçtür. Bu konudaki tartışmaların kaynağının J. H. Kramers olduğu ileri sürülmektedir.[43] İslâm Ansiklopedisi'ndeki *"şeyhülislâm"* makalesinde bu konuya temas eden Kramers, Gauderoy-Demombyn'e dayarak birtakım görüşler ortaya koymuştur. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

---

38 İsmail Yiğit, "Memlükler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2004, C. 29, s. 94.

39 Murat Akgündüz, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatında Şeyhülislamlık", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, C. 9, s. 847.

40 Hasan Fehmi Topal, *19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunda Şeyhülislamlık Kurumu Bab-ı Meşihat,* (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, 2015, s. 10.

41 Eraslan, *Meşihat-i İslamiyye ve Ceride-i İlmiyye*, ss. 19-20.

42 Kazıcı, "Osmanlılarda Şeyhülislamlık Müessesesi", s. 3.

43 Ekrem Kaydu, "Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık Müessesinin Ortaya Çıkışı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 2 (1977), s. 205.

- Osmanlı sultanları, Mısır'da Memlük sultanının himâyesinde bulunan Abbasi halifesinin pozisyonunu taklit ederek şeyhülislâmlık müessesesini kurmuş olabilir.
- Şeyhülislâmlık kurumu, Osmanlının İstanbul'un fethinden sonra Bizans Ortodoks Patrikliği'ni tanıyıp taklit etmesi suretiyle olmuştur.
- Osmanlılar şeyhülislâmlık kurumunu, İslâmî ve tasavvufî akımların tesirinde kalarak, siyasî gücün temsil ettiği dünyevî otoritenin yanında, halkın dinî bir otorite isteğine karşılık olarak, onların manevî duygularını temsil etmesi amacıyla kurulmuştur.[44]

Ekrem Kaydu'ya göre burdaki ilk görüş pek tutarlı gözükmemektedir. Çünkü şeyhülislâmlığın kurucusu II. Murad siyasî, dinî ve hukûkî meselelerde halifenin değil, aksine Memlüklerdeki meşhur âlimlerin görüşlerini almıştır. Ayrıca halifelik, Hz. Peygamber'in vefatından sonra boşalan devlet başkanlığı yerine kurulmuş, siyasî bir kurumdur. Yani dinî bir kurum olmadığı gibi fetva makâmı da değildir. Bunun yanı sıra denildiği gibi şeyhülislâmlık, hilafeti taklit edilerek kurulmuş olsaydı, Yavuz Sultan Selim (1512-1520) Mısır'ı ele geçirip Memlük Devleti ve Abbasi hilafetine son verdiğinde, tek İslâm halifesi olarak şeyhülislâma ihtiyaç duymaz ve meşîhat makâmına son verebilirdi.[45] Tam aksine o, şeyhülislâmlığı devam ettirmiş[46] ve bu iki makâm Osmanlının yıkılışına kadar varlığını sürdürmüştür.

İkinci görüşe gelecek olursak, o da tıpkı birinci görüş gibi aklî bir dayanağı olmayan bir yaklaşımdır. Çünkü şeyhülislâmlık müessesesi Osmanlıya gelmeden önce köklü bir geçmişe sahiptir. Dolayısıyla tarihî süreç içerisinde olaylar incelenirse Osmanlı, İslâm devleti kimliği gereğince bu mirası devralmış ve zenginleştirmiştir. Kaldı ki şeyhülislâmlık İstanbul'un fethinden önce II. Murad devrinde kurulmuştur.[47]

Üçüncü görüş ise, diğerlerine göre daha makûl bir yaklaşımdır. Buna göre şeyhülislâmlık İslamî ve tasavvufî akımların etkisiyle, dünyevî otoritenin yanında

---

44 Kramers, "Şeyhülislam", ss. 486-87; Kazıcı, "Osmanlılarda Şeyhülislamlık Müessesesi", s. 4.
45 Kaydu, "Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık Müessesinin Ortaya Çıkışı", s. 205.
46 Elmas, *Hal' Fetvaları Işığında Osmanlı'da Şeyhülislamın Siyasi Konumu*, s. 49.
47 Kaydu, "Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık Müessesinin Ortaya Çıkışı", s. 206; Elmas, *Hal' Fetvaları Işığında Osmanlı'da Şeyhülislamın Siyasi Konumu*, s. 49.

halkın dinî duygularını temsil etmesi amacıyla kurulmuştur.[48] Ancak yine bu görüş de Osmanlılardaki şeyhülislâmlığın ortaya çıkışını açıklama noltasında yetersiz kalmaktadır. Çünkü şeyhülislâmlık makâmı Osmanlıda zorunluluk ve ihtiyaçtan dolayı çıkmamış, aksine önceki İslâm devletlerinde devralınan mirasla, dinin devlet ve millet nezinde önemli bir konumda olması neticesinde ihdas edilmiştir.

Osmanlı Devleti, kuruluş döneminden itibaren dinî grup ve kişilerle yakın ilişki içinde olmuştur. Bu duruma etki eden önemli faktörlerden birisi de Osmanlının, Moğol tehdidinden bölgesel olarak bir nebze daha uzak kalması olmuştur. Bu da Osmanlı topraklarını kısmen daha güvenli bölge haline getirmiş, fakih ve dervişler için hem bir sığınak hem de bir faaliyet alanı oluşturmuştur.[49] Nitekim Osmanlının ilk yüzyılında, göçebe yapıdan daha yerleşik bir yapıya geçmesinde ve kurumların şekillenmesinde, Osmanlı ulemâ sınıfının öncüleri kabul edilen âlimler, fakihler ve sûfîler önemli bir rol almıştır.[50] Dolayısıyla şeyhülislâmlık gibi dinî bir kurumun oluşmasında da bu kişilerin etkileri bulunmaktadır. Buna örnek olarak Osman Bey (1302-1324) ile Vefâî Tarikatı'nın şeyhi olan Şeyh Edebâli'nin (v. 1326) kurduğu yakınlık gösterilebilir. Osman Bey, şeyhi ve kayınpederi olan Şeyh Edebâli'yi müftü, onun talebesi ve damadı Dursun Fakih'i de kadı tayin etmiştir.[51]

Osmanlıda şeyhülislâmlığın ortaya çıkışıyla alâkalı diğer tartışma konuları ise, şeyhülislâmlık kurumunun ilk olarak ne zaman ortaya çıktığı ve dolayısıyla ilk şeyhülislâmın kimin olduğuyla ilgilidir. Vakanüvis tarihleri ve biyografi niteliğindeki eserler, konuyla ilgili yerli ve yabancı araştırmacılar şeyhülislâmlığın ortaya ilk çıkışıyla ilgili farklı tarihler öne sürmektedir.

Bu konuda bilgiler aktaran Aşıkpaşazâde, Taşköprülüzâde, Ali Emirî böyle bir makâmın Osmanlının kuruluş döneminde olduğunu savunurken, şeyhülislâmlığı Şeyh Edebâli'ye dayandırırlar. Onlara göre ulemâdan fetva vermekle yetkili ilk kişi Şeyh Edebâli, ilk kadı ise onun damadı ve talebesi olan Dursun Fakih'tir.[52] Bu konuda

---

48 Kaydu, "Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık Müessesinin Ortaya Çıkışı", ss. 206-7.

49 Halil İnalcık, *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet*, 1. b., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, ss. 38-48.

50 Murteza Bedir, "Osmanlı Tarihinin Kuruluş Asrında (1389'a kadar) İlmiyeye Dair Bir Araştırma: İlk Fakihler", *Türk Hukuk Tarihi Arştırmaları*, S. 1 (2006), s. 24.

51 Âşıkpaşazâde, *Âşıkpaşazâde Tarihi*, İstanbul, 1332, s. 18; İnalcık, *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet*, ss. 39-40.

52 Âşıkpaşazâde, *Âşıkpaşazâde Tarihi*, s. 18; Ali Emirî, "Meşihat-ı İslamiyye Tarihçesi", ss. 315-16.

Taşköprüzâde'nin *"Şakâiku'n-Numâniye"* adlı biyografik eserinde şöyle bir bilgi bulunmaktadır: *"Beylik işlerinde ve fıkhî meselelerde onun (Şeyh Edebâli) mutalaası alınıyordu (...) Ölümünden sonra (Dursun Fakih) yerine geçti, beylik işlerini gördü ve fıkhî dersler verdi."*[53] Fakat bütün bu bilgiler Osmanlının ilk zamanlarında fetva veren görevli bazı kişilerin olduğunu göstermekle birlikte, fetva verme yetkisinin resmî ve husûsî bir nitelik kazanıp kazanmadığını belirtmemektedir. Çünkü o dönemde müftü olarak fetva vermek için resmî bir atama gerekmiyordu. Ayrıca Taşköprüzâde'nin yukarıdaki ifadesinde kesin bir şekilde şeyhülislâmın dinî bir lider olduğu sonucu çıkmamaktadır, bu sadece bir yorumdur.[54]

Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, Atâullah Ahmed ve Ahmed Refik'in görüşlerine göre, şeyhülislâmlık ilk olarak II. Murad döneminde ihdâs edilmiş olup ilk şeyhülislâm Molla Fenârî'dir.[55] İlmiyye Salnâmesi'nde şeyhülislâmların tercüme-i hallerini yazan Ahmed Refik ve şeyhülislâm biyografilerine *"Devhatü'l-Meşâyih"* adlı eserinde yer veren Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, eserlerinde ilk şeyhülislâm olarak Molla Şemseddin Fenârî'yi göstermektedir.[56] Ayrıca Mehmed Şem'i ve Vakanüvis Ahmed Lütfî de eserlerinde yer verdikleri *"cetvel-i meşâyih-i İslâmiyye"*lerde Osmanlı Devleti'nde şeyhülislâmlık makâmını Molla Fenârî ile başlatırlar.[57] Genel olarak tarihî kaynaklar arasında en çok geçen ve kabul edilen görüş budur. Ancak, II. Murad devrinde yapılan Varna Savaşı (1444) esnasında isyan ederek devleti güç duruma düşüren Karamanoğlu İbrahim Bey'e verilecek ceza konusunda Molla Fenârî'ye başvurulmayıp Mısır ulemâsından fetva istenmişti.[58] Bu bilgi göstermektedir ki Molla Fenârî'ye verilen *"şeyhülislâm"* sıfatı sadece bir şeref unvanı olarak gözükmektedir. Çünkü II. Murad, daha öncesinde kendisiyle yaptığı sulh antlaşmasına ihanet eden İbrahim Bey hakkında, İslâm

---

53 Taşköprülüzâde, *Şakâik-ı Nu'maniyye*, çev. Mecdi Efendi, İstanbul: Tabhâne-yi Âmire, 1269, ss. 20-21.

54 Elmas, *Hal' Fetvaları Işığında Osmanlı'da Şeyhülislamın Siyasi Konumu*, ss. 53-54.

55 Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l-Ebrâr*, Mısır: Matbaa-i Bulak, 1248, s. 370; Abdülaziz Mektubi İzzetzâde, *Devhatü'l-Meşâyih Ma Zeyl*, 1279, ss. 3-4; Tayyarzâde Ahmed Atâ, *Tarih-i Atâ*, İstanbul: Şeyh Yahya Efendi Matbaası, 1293, C. 2, s. 182; *İlmiyye Salnamesi*, İstanbul, 1334, s. 322.

56 Abdülaziz Mektubi İzzetzâde, *Devhatü'l-Meşâyih Ma Zeyl*, s. 3.

57 Mehmed Şem'i, *İlâveli Esmârü't-Tevârîh maa Zeyl*, İstanbul: İran Şirketi Matbaası, 1295, s. 112; Ahmed Lutfî, *Vak'anüvis Ahmed Lütfî Efendi Tarihi*, çev. Münir Aktepe, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, C. 14, s. 71; Yakut, *Şeyhülislamlık / Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 27.

58 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Karamanoğulları Devri Vesikalarından İbrahim Beyin Karaman İmareti Vakfiyesi", *Belleten*, C. 1, S. 1 (1937), s. 118.

âlemindeki bazı büyük âlimlerden[59] fetva isterken kendi başmüftüsünden fetva almayı ihmal etmezdi. Ayrıca bu dönemle ilgili olarak Hezarfen Hüseyin Efendi (v. 1691) şeyhülislâmlığın II. Murad döneminde başladığını kabul etmekle birlikte ilk şeyhülislâmın Fahreddin Acemî (v. 1461) olduğunu söylemektedir. Ona göre Fahreddin Acemî'den önce fetva vermekle görevli kişiler, müderrislik, kadılık, müftülük gibi görevleri de yapıyorlardı.[60] Fakat Fahreddin Acemî ile birlikte müftülük; kadılık, müderrislik gibi görevlerden sıyrılarak ayrı bir makâm haline getirilmiştir.[61]

Osmanlılarda resmî olarak *"şeyhülislâm"* unvanı ilk defa Fatih Sultan Mehmed tarafından hazırlatılan Kanunnâme-i Âl-i Osman'da görülmektedir. Bu kanunnâmede şeyhülislâm, *"ulemânın reisi"* olarak nitelendirilmiş ve şeyhülislâmın müftü ve sadrazam dışındaki vezirlerden daha üst bir konumda olduğu belirtilmiştir.[62] Burada şeyhülislâm ve müftü aynı anlamda kullanılmıştır. Kâtip Çelebi'ye (v. 1657) göre de şeyhülislâmlık ilk defa İstanbul'da fetva veren kadılarla başlamıştır. Ona göre fetihten sonra İstanbul kadılığına tayin edilen Hızır Bey (v. 1459) ilk şeyhülislâmdır. Ondan sonra bu makâma sırasıyla Molla Hüsrev (v. 1480), Molla Ali Arabî (v. 1496), Molla Gürânî (v. 1488) geçmiştir.[63] Fakat Hızır Bey baştan sona, Molla Hüsrev ilk vazifesinde kadıdırlar ve fetva hizmetini de bu vazifeye ek olarak yerine getirmektedirler. Ayrıca adı geçen Molla Ali Arabî de fetvayı aslî vazifesine ek olarak yürütmüştür.[64]

Tüm bunlardan başka şeyhülislâmlığın ortaya çıkışını daha ileri tarihe götürenler de vardır. Bunlardan XIX. yüzyıl vakanüvislerinden olan Ahmed Lütfî Efendi, şeyhülislâmlık makâmının ortaya çıkışını Yavuz Sultan Selim devrine dayandırmakta ve ilk şeyhülislâmın Zenbilli Ali Efendi (v. 1526) olduğunu belirtmektedir.[65] Osmanlının son vakanüvisi Abdurrahman Şeref ise, Molla Fenârî'nin fetva vermekle görevlendirildiğini kabul etmekle birlikte, kendisinin aynı zamanda Bursa kadısı olduğunu belirterek bu görevin ancak İbn Kemal (v. 1534) ve Ebussuûd (v. 1574) efendiler zamanında bağımsızlaşabildiğini ileri sürmüştür.[66] Ancak Fatih

---

59 Bunlardan biri de meşhur hadis âlimi İbn Hacer el-Askalâni'dir.
60 Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, çev. Sevim İlgürel, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998, s. 198.
61 Kaydu, "Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık Müessesinin Ortaya Çıkışı", s. 205.
62 *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, İstanbul, 1330, s. 10.
63 Kâtip Çelebi, *Takvimü't- Tevârih*, İstanbul: Darü't-Tıbaati'l-Amire, 1146, s. 182.
64 Elmas, *Hal' Fetvaları Işığında Osmanlı'da Şeyhülislamın Siyasi Konumu*, s. 61.
65 Ahmed Lütfî, *Mir'ât-ı Adalet*, İstanbul: Nişan Berberyan Matbaası, 1304, ss. 36-37.
66 Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1309, C. 1, ss. 295-96.

Kanunnâmesi'yle şeyhülislâm, devlet teşkilatlanmasında resmî bir memur olarak ulemânın reisi sıfatıyla yerini almıştır. Öncesinde de II. Murad devrinde Fahreddin Acemî aslî görevi müftü olarak tayin edilmiştir. Buradan anlaşılmaktadır ki şeyhülislâmlığın Yavuz ve Kanûnî devirlerinde oluştuğunu söyleyen kişiler bu makâmın, o dönemde artan önemi, etkinliği ve saygınlığına paralel olarak bu görüşü savunmuş görünmektedir.[67]

Sonuç olarak şeyhülislâmlık müessesesinin ortaya çıkışıyla alâkalı ortada görüş çeşitliliği bulunmaktadır. Bu görüşlerden birçoğunun ortak noktası, şeyhülislâmlığın II. Murad döneminde başlamış olduğudur. Bunu destekleyen II. Murad döneminin siyasî ve sosyal vaziyetidir. Çünkü bu dönem, Osmanlı Devleti'nde *"fetret devri"*nin (1402-1413) ardından toparlanma dönemine denk gelmektedir. Devletin siyasî, sosyal ve dinî kargaşa içinde bulunduğu bir sırada tahta geçen II. Murad, böyle bir ortamda ahlakî, ilmî ve dinî otoritesi bütün memleketçe kabul edilen büyük bir âlime ihtiyaç olduğunu düşünmüş olabilir.[68] Bu şahsın, teba'ayı bütün sapık cereyanlardan koruyabilecek bir otoriteye sahip olması ve halk ile devletin dinî meselelerini çözmesi gerektiğine inanmış olmalıdır. Ayrıca yüksek dinî bir makâm sultanın iç muhaliflerini zayıflatmak için kullanılarak siyasî otoritenin gücünü artırabilirdi.[69] Yine bu esnada devlet sınırları içindeki gayr-i resmî müftülerin, dinî meseleler hakkında kendi dünya görüşleri ve kabiliyetlerine göre ayrı ayrı fetva vermelerinin devlet içinde bir tehlike arz ettiğini de sezmiş olmalıdır. Bu yüzden hem devletin otoritesinin hem de mü'minlerin şeriata olan bağlılığının zedelenme ihtimali vardı. Dolayısıyla II. Murad, fetvaları tek kanaldan ve resmî sıfatı bulunan bir kimse tarafından verilmesi ihtiyacını hissediyordu.[70] Bütün bu sebepler doğrultusunda şeyhülislâmlığın II. Murad devrinde ortaya çıktığı kuvvetle muhtemeldir.

2. Şeyhülislâmlığın Önem Kazanması

Osmanlının kuruluşundan itibaren var olan dinî hassasiyeti, devlet teşkilatlanmasında şeyhülislâmlık müessesesini ortaya çıkarmıştır. Çünkü Osmanlı

---

67 Elmas, *Hal' Fetvaları Işığında Osmanlı'da Şeyhülislamın Siyasi Konumu*, ss. 63-64.

68 Zeynep Yılmaz, *Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlığın İdareye Etkisi*, (Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi, 2018, s. 14.

69 Mehmet Yüksel, "Osmanlı Toplum Yapısında Şeyhülislamlık Makamına Bir Bakış", *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, C. 22, S. 3 (2016), s. 3491.

70 Kazıcı, "Osmanlılarda Şeyhülislamlık Müessesesi", s. 5.

Devleti'nde din asıl, devlet ise onun fer'i olarak görülüyordu.[71] Gerek dinî değerlere olan saygı, gerekse bu kurumun elinde olan fetva gücü şeyhülislâmı önemli bir mevkide konumlandırmıştır. Günümüzün Adalet ve Milli Eğitim bakanlıkları ile Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görev ve yetkilerini kendisinde toplayan bu kurumun Osmanlı Devlet teşkilatındaki konumu, ilk defa Fatih Kanunnâmesi'nde açıkça belirlenmiştir. Fakat bu makâmın esas önemi Yavuz Sultan Selim devrinin şeyhülislâmlarından Zenbilli Ali Cemâli Efendi ile başlamış, İbn Kemal ve Ebussuûd efendilerle zirve noktasına ulaşmıştır.[72] İlmî ehliyet ve mümtaz kişiliğe sahip bu âlimlerle ünlenen meşîhat makâmı, Osmanlılardan önceki İslâm devletlerinde hiçbir zaman kazanamadığı öneme, saygıya ve nüfûza sahip olmuş ve şeyhülislâmlar devlet bürokrasisi içerisinde önemli bir konumda yer edinmiştir. Özellikle mühim devlet işlerinde, fetva makâmında olan şeyhülislâmların verdiği hükümler doğrultusunda kararlar verilmiştir.[73]

Şeyhülislamlar, güçlü bir karaktere sahip padişahlar üzerinde etkiliydiler. Zenbilli Ali Efendi'nin, Yavuz gibi sert mîzaçlı padişah karşısında bile çekinmeden doğru bildiklerini söylemesi, sultanı tesir altında bırakmıştır. Bu ikili arasında geçtiği zikredilen bir olay bunu en açık şekilde ortaya koymaktadır. Taşköprülüzâde'de anlatılana göre; Sultan Selim'in hazîne-i âmire hizmetkârlarından yüz elli memuru idama mahkûm etmesi üzerine Zenbilli Ali Efendi, davet edilmediği ve divan üyesi olmadığı halde Dîvân-ı Hümâyûn'a gitmiş, toplantı halinde iken birden meclise girmiştir. Zenbilli Ali Efendi, sultanı doğrudan muhatap alarak yüz elli kişinin idam edileceği haberini aldığını ve bunun caiz olmadığını bildirmiştir.[74] Bu olaydan etkilenen padişah, Zenbilli Ali Efendi'ye Anadolu ve Rumeli kazaskerliklerinin yetkilerini birleştirilerek teklif etmiş ancak o, bu teklifi kabul etmemiştir.[75] Ona göre şeyhülislâmın vazifesi, Allah'ın halifesini günah ve hatalardan döndürerek onun ahiretini kurtarmaktır. Zenbilli, devlet örgütlenmesinde dinî otoriteyi temsil ederek, kendisine İslâm şeriatının verdiği güç yoluyla, sultanın otoritesini denetleyici bir rol biçmektedir.[76]

---

71 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, s. 188.
72 Kazıcı, "Osmanlılarda Şeyhülislamlık Müessesesi", s. 6.
73 Murat Bıyıklı, "Osmanlı Merkez Teşkilatında Ulemanı Mansıbının Şeyhülislâm Ve Kadı Kararları Bağlamında Tahlili", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 8, S. 15 (2019), s. 107.
74 Taşköprülüzâde, *Şakâik-ı Nu'maniyye*, s. 305.
75 Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 15.
76 Elmas, *Hal' Fetvaları Işığında Osmanlı'da Şeyhülislamın Siyasi Konumu*, ss. 66-67.

Zenbilli Ali Efendi'den sonra bu makâma İbn Kemal diğer adıyla Kemalpaşazâde tayin edilmiştir. Kendisi selefinden devraldığı bu makâmın saygınlığını ve tesir gücünü arttırmıştır.[77] İbn Kemal henüz bu makâma gelmeden, Safevilere karşı yapılacak mücadelenin cihat olduğunu belirtmiş ve Şiîlerin öldürülmesine cevaz vermiştir. Böylece sultanın bu meseledeki fiiline meşrûiyet kazandırmıştır. Ayrıca Kanûnî Sultan Süleyman zamanında da hükümdarı Safevilere karşı mücadeleye teşvik etmiş ve padişahın Şah Tahmasb'a (1524-1576) gönderdiği mektupları kendisi kaleme almıştır. Bununla birlikte İbn Kemal, Osmanlı kanunnâmelerinin hazırlanmasında da etkili olmuştur.[78]

İbn Kemal'den sonra bu makâma 1545 tarihinde talebesi Ebussuûd Muhammed Efendi gelmiştir. Kendisi *"müfti'l-enâm, sultânü'l-müfessirîn, hâtimetü'l-müfessirîn, muallim-i sânî, allâme-i kül, Hoca Çelebi, Ebû Hanîfe-i Sânî"* unvanlarıyla anılmaktadır.[79] Ebussuûd Efendi'nin şeyhülislâm olması, Osmanlıda bu makâmın en etkili dönemi olmuştur. Birçok alanda yaptığı çalışmalar kendisini siyasî otorite nazarında önemli bir kişi haline getirmiştir. Bunların en önemlisi, hukuk alanında yapmış olduğu çalışmalardır.[80] İlmiye teşkilatına çeki düzen veren İlmiye Kanunnâmesi'nin de Ebussuûd Efendi tarafından hazırlandığı düşünülmektedir. Bu kanunnâme ilmî rütbe, mevki ve kademeleri sistematik bir düzene koymuş ve Rumeli kazaskerliğine sistemli bir mülâzemet usûlü getirmiştir. Önceleri şeyhülislâmlığa atanmak için belirli bir usûl bulunmazken Ebussuûd Efendi'den sonra bu vazife, Rumeli kazaskerlerine verilirmiştir. Nâdiren de olsa bu makâma Anadolu kazaskerinin getirildiği de görülmüştür.[81] Ebussuûd Efendi, fetva-yargı işlerinde Hanefî mezhebinin esas alınmasını müftü ve kadı beraâtlerinde ısrarla vurgulamıştır. Fetva eminliği yine onun zamanında teşekkül etmiştir. Ayrıca Ebussuûd Efendi'nin Osmanlı arazi kanun hukukuyla ilgili önemli hizmetleri de olmuştur.[82] İlmî alanda yaptığı çalışmalarla birlikte şeyhülislâmlık makâmının daha sistemli teşkilatlanmasında önemli rol oynayan

---

77 Abdülaziz Mektubi İzzetzâde, *Devhatü'l-Meşâyih Ma Zeyl*, ss. 16-17.

78 Feridun Ahmed Bey, *Mecmuâ-yı Münşeât-ı Selâtin*, İstanbul: Daru't-Tıbbati'l-Âmire, 1275, s. 480; Şerafettin Turan, "Kemalpaşazâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2002, C. 25, s. 238.

79 Ahmed Akgündüz, "Ebüssuûd Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, İstanbul, 1994, C. 10, s. 365.

80 Pehlul Düzenli, *Osmanlı Hukukçu Şeyhülislâm Ebûssuûd Efendi ve Fetvâları*, (Doktora Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi, 2007, s. 31.

81 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, ss. 177-78.

82 Akgündüz, "Ebüssuûd Efendi", ss. 367-68.

Ebussuûd Efendi, siyasî otorite üzerinde de tesirli ve etkin bir şahsiyetti. Buna örnek olarak; II. Selim devrinde Kıbrıs'a sefer düzenlemek için Venediklilerle olan anlaşmanın sebepsiz yere bozulmasına dâir fetva vermek suretiyle, sultana kafirlerle yapılan anlaşmaya riayet etmemeyi telkin etmiştir.[83]

XVI. asırdan itibaren önemi iyice artan şeyhülislâmlık makâmı, mânen sadrazamlıktan daha yüksek bir makâm olarak telakki ediliyordu. Bununla birlikte askerî sınıfın mal varlıkları müsâdere olunurken ulemânın mal varlığına dokunulmamış ve onlardan vergi alınmamıştır.[84] Bu anlayış sebebiyledir ki, sadrazamların şeyhülislâmları ziyaretleri III. Murad devrinde (1574-1595) kanun haline getirilmiştir.[85] Sokullu Mehmed Paşa'nın 1579'da vefatından sonra yerine gelen sadrazamların devlet idâre ve siyasetinde onun kadar iyi olmamaları ve III. Murad'tan sonra gelen padişahların zayıf iradeli ve küçük yaşta tecrübesiz olmalarından dolayı şeyhülislâmların nüfûz ve tesiri iyice artmıştır. XVII. asırdan itibaren harp ilanı ve barış anlaşmaları şeyhülislâmın fetvası alınmak sûretiyle yapılmıştır.[86] Burada anlaşılmaktadır ki, Zenbilli Ali, İbn Kemal, Ebussuûd efendilerin örnek şahsiyetleri ve ilmî dirâyetleriyle şeyhülislâmlık kurumuna kazandırdığı önem, sonraki dönemlerde de artarak devam etmiştir. Ancak bu önemin yanı sıra, onlardan sonra gelen şeyhülislâmlar çoğu zaman bu şahsiyetler kadar dirâyetli olamamıştır. Bu sebeple Zenbilli, İbn Kemal ve Ebussuûd efendiler birçok tarihçi ve ilim adamı tarafından şeyhülislâmlık tarihinde zirve isimler olarak kabul edilmiştir.

3. XIX. Yüzyılda Şeyhülislâmlık: Bâb-ı Meşîhat

Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyılın sonlarından itibaren merkezi yönetim, ekonomi, askeri, sosyal, eğitim gibi alanlarda görülen bozulmalar, meşîhat makâmına da yansımış ve yıllar geçtikçe bu bozulma daha da artmıştı. Bu duruma çözüm bulmak ve devleti her alanda eski gücüne kavuşturmak için farklı dönemlerde yenileşme hareketleri yapılmıştır.[87] Özellikle III. Selim döneminde (1789-1807) batılı anlamda

---

83 Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr fi Esfâri'l-Bihâr*, 2. b., İstanbul: Matbaa-i Bahriye, 1329, ss. 86-87.

84 Yakut, *Şeyhülislamlık / Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 36.

85 Nev'îzâde Atâi, *Zeyl-i Şekâik*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1268, s. 292; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, s. 179.

86 Kâtip Çelebi, *Fezleke*, İstanbul: Cerîde-i Havâdis Matbaası, 1286, C. 1, ss. 278-82; Naîmâ, *Târih*, 2. b., İstanbul: Tabhâne-i Âmire, 1280, C. 1, ss. 426-27; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, s. 188.

87 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, 8. b., Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007, C. 5, s. 63.

ciddi yenilik hareketleri yapılmış ve bu girişimler devlet politikasına dönüştürülmüştür.[88]

XVIII. yüzyılın başlarında gerçekleşen Edirne Vak'ası (1703) ve Patrona Halil isyanlarında (1730), ilmiye sınıfının siyasete karışması üzerine şeyhülislâmların itibarı sarsılmış ve etkileri azalarak güç kaybına uğramıştır.[89] Yine bu yüzyılda Fransız İhtilali'nin de (1789) etkisiyle, ilk kez din-devlet ilişkileri gündeme gelmiş ve tartışılmıştır. Bunun sonucunda Osmanlı kurumlarının dünyevîleştirilmesi karşısında, şeyhülislâmlığın devlet idâresi içerisindeki fonksiyonları giderek azalmıştır.[90] Bu duruma rağmen XVIII. yüzyılın sonlarına doğru ıslahat hareketleriyle birlikte şeyhülislâmlığa yeni statüler kazandırılmıştır. Şeyhülislâma yardımcı olmak üzere *"kethüda, kâhya, telhisçi, mektupçu"* gibi resmî görevliler atanmış ve bunlara ayrı dâireler tahsis edilmiştir.[91]

II. Mahmud devrine (1808-1839) gelindiğinde, devletin birçok kurumunda köklü yenileşme ve değişimler yaşanmıştır. Bunun sonucunda, kurumsal ve işleyiş yapısında dönüşümler meydana gelen şeyhülislâmlık, *"Bâb-ı Meşîhat"* adıyla düzenli bir devlet dâiresine dönüştürülmüştür. Bu tarihe kadar şeyhülislâmlar işlerini, oturdukları konakların selamlık kısmında görmüştür.[92]

Vak'a-i Hayriyye Olayı (1826) ile yeniçeri ocağının ilgâsından sonra Sadrazam Mehmed Selim Paşa (v. 1831), Sultan II. Mahmud'a sunduğu bir teklifle Eski Saray'ın *"Serasker dâiresi"* olmasını, önceden yeniçerilerin bulunduğu *"Ağakapısı"*nın da şeyhülislâmlığa tahsisini arz etmişti. II. Mahmud bu teklifi uygun bularak yeniçeriliği hatırlatan Ağakapısı isminin unutturulması için, buranın şeyhülislâmlığa verilmesini ve adının da *"Fetva Kapısı"* olmasını emretti.[93] Böylelikle meşîhat makâmı, şeyhülislâmın oturduğu konağından taşınarak şeyhülislâmlık için tahsis edilen bir mekâna kavuştu. Padişahın, kurumu sabit bir mekâna kavuşturması sonrası *"Meclis-i Vükelâ"* adıyla

---

88 Kemal Beydilli, "III. Selim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2009, C. 36, ss. 420-25.

89 Silâhdar Mehmed Ağa, *Târih*, İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1928, C. 2, s. 324; Râşid Mehmed Efendi, *Târih*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1282, C. 4, ss. 392-95.

90 Yakut, *Şeyhülislamlık / Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 49.

91 Hamdi Mert, "Osmanlı İdaresinde Şeyhülislamlık Müessesesi ve Önemi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 59 (1989), s. 64.

92 İpşirli, "Bâb-ı Meşîhat", s. 363.

93 Ahmed Lutfî, *Târîh-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1290, C. 1, ss. 161-62; II. Mahmud'un konuyla ilgili hattı için Bkz. BOA. HAT. 17477.

kabine oluşturulunca şeyhülislâm *"Umûr-ı Şer'iyye Nâzırı"* olarak 100 bin kuruş maaşla hükümet üyesi olarak yerini aldı.[94] Bunun sonucu olarak birçok yeni birim şeyhülislâmlık çatısı altında teşekkül etti ve bu da meşîhat makâmında hızlı ve kalabalık bir kadrolaşmanın oluşmasına neden oldu.[95] Şeyhülislâm, yeni kurulan nezâretlerin başındaki *"nâzır"*larla eşit hale getirildi. 1876'da Teşkilât-ı Esâsiye'nin 27. maddesiyle sadrazam ve şeyhülislâmın padişah, nâzırların ise sadrazam tarafından tayin olunacağı hükmü getirildi. Böylece şeyhülislâm, nâzırlardan daha üstün bir hukûkî statü elde etti.[96] Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki, şeyhülislâmlar kabineye girdikten sonra, hükümet değiştikçe şeyhülislâmlar da değişmiş ve bu durum makâmda kalma süresini kısaltmıştır.[97] Böylelikle 1424-1574 tarihleri arasındaki yüz elli yılda on beş müftü ve şeyhülislâm görev yapmışken, 1575-1730 arası kırk üç, 1730-1880 arasında elli sekiz şeyhülislâm görevde bulunmuştur.[98]

II. Mahmud'un askerî alanda yeniçeri ocağını kaldırarak gerçekleştirdiği ıslahatla beraber ulemâ, askeriyenin desteğinden mahrum kalarak güç kaybı yaşamış ve idârecilerin yaptıkları ıslahatlara ya destek vererek ya da sessiz kalarak işlevini sürdürmüştür. Bununla birlikte II. Mahmud kendi otoritesini sağlamlaştırmak ve yenilik hareketlerinde halkın kabulünü sağlamak için Şeyhülislâm Yasincizâde Abdülvehhab Efendi'den bir risâle yazmasını istemiş ve şeyhülislâm *"Hülâsatü'l-Burhan fî İtaati's-Sultan"* eserini kaleme almıştır.[99]

1831 yılında yapılan bir düzenlemeyle vakıfların idâresi, Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'ne aktarıldı. Ayrıca kadıların görevleri arasında bulunan eşyaların fiyat ve kalite kontrolü, sokakların temizliği gibi beledî hizmetlerin yürütülmesi görevleri de 1855'te kurulan Şehremâneti'ne devredildi.[100] 1839 tarihinde Şûrâ-yı Devlet kurularak şeyhülislâmlıktan idarî ve yargı yetkileri alındı. Ardından 1870'de Adliye Nezâreti kuruldu.[101] Ticaret ve idâre mahkemeleri bu nezârete aktarıldı ve şeyhülislâmlık

---

94 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, 7. b., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2007, C. 6, s. 115.
95 Yılmaz, *Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlığın İdareye Etkisi*, ss. 19-20.
96 Mert, "Osmanlı İdaresinde Şeyhülislamlık Müessesesi ve Önemi", s. 64.
97 Topal, *19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunda Şeyhülislamlık Kurumu Bab-ı Meşihat*, s. 31.
98 Sinan Çuluk, Yılmaz Karaca (ed.), *Osmanlı Arşivi'nde Şeyhülislam Fetvaları*, İstanbul: T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2015, ss. 11-21.
99 Bkz. Yasincizâde Abdülvehhab Efendi, *Hulasatü'l-Burhan fi İtaati's-Sultan*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1247.
100 İlhami Yurdakul, Bilgin Aydın, "Şeyhülislamlık Kurumu'nun Tarihçesi, Kaynaklar ve İlgili Literatür", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 12, S. 23 (2017), s. 385.
101 *Düstur: I. Tertip*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1289, C. 1, s. 328.

bünyesinde sadece şer'i mahkemeler kaldı.[102] Bununla birlikte miras taksimi sırasında yetim paralarını işletme yetkisi 1851'de kurulan Emvâl-i Eytâm Nezareti'ne verildi.[103] Böylelikle şeyhülislâmın yetki ve fonksiyonları azaltılmış oldu.

Şeyhülislâmlığın tüm bu güç kayıplarına rağmen padişahlar alacakları kararlarda toplumun desteğini almak ve siyasî fiillerine meşrûiyet kazandırmak için şeyhülislâmların onayını alırlardı. Ayrıca diğer üst düzey devlet görevlileri de nüfuz ve etkilerini artırmak için şeyhülislâmları yanlarına çekmek istemişlerdir. Padişahları tahttan indirmek isteyen muhalif gruplar da şeyhülislâmın desteğini almayı önemsemişlerdir. Sultan Abdülaziz, V. Murad (1876) ve II. Abdülhamid'in (1876-1909) tahtan indirilmeleri için gerekli hal' fetvalarını şeyhülislâmlardan almışlardır.[104] Nihâyetinde Osmanlının son dönemlerine doğru şeyhülislâmlık kurumu, teşkilatlanma adına kaydettiği önemli gelişmeler ve elindeki fetva argümanına rağmen güç ve etkisi azalmış, işlev alanı daralmıştır.

II. OSMANLI DEVLETİ'NDE ŞEYHÜLİSLÂMLARIN GÖREVLERİ

Osmanlı Devleti'nde yükselme dönemiyle birlikte şeyhülislâm, bugünkü Adalet ve Milli Eğitim bakanlıkları ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yetki ve görevlerini bünyesinde toplamıştı.[105] Bu anlamda şeyhülislâmın görevlerini hukûkî ve adlî, ilmiye, din hizmetleri, siyasi ve idari alanlarda olmak üzere dört başlıkta toplayabiliriz.

A. HUKÛKÎ VE ADLÎ SAHADAKİ GÖREVLERİ

Şeyhülislâmların bulunduğu konumdan dolayı en önemli ve aslî görevi fetva vermektir. Hz. Peygamber'in yaşadığı dönemden itibaren müslümanlar tarafından bilinen bir kavram olan fetva, sözlük anlamı itibarıyla *"yiğit, delikanlı"* anlamındaki *"fetâ"* kelimesinden gelmektedir. Fıkhî bir terim olarak ise; İslâm hukukunu iyi bilen bir fakihin, kendisine herhangi bir konuda yöneltilen şer'i bir soruya sözlü veya yazılı

---

102 Mert, "Osmanlı İdaresinde Şeyhülislamlık Müessesesi ve Önemi", s. 64.
103 Yurdakul, Aydın, "Şeyhülislamlık Kurumu'nun Tarihçesi, Kaynaklar ve İlgili Literatür", s. 383.
104 Bkz. Elmas, *Hal' Fetvaları Işığında Osmanlı'da Şeyhülislamın Siyasi Konumu*, ss. 135-46.
105 Hüseyin Gazi Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971, s. 101.

olarak verdiği cevap ya da ortaya koyduğu hükümdür.[106] Burada fetva veren kişiye *"müftî",* fetva isteyene *"müsteftî",* hükmü ortaya koymaya *"iftâ"* denir.[107]

Fetva verme işleminin daha iyi anlaşılması adına fetvaya yakın bir kavram olan *"kaza"* ile farkını ortaya koymak yerinde olacaktır. Gerek müftü, gerekse kaza (yargılama) faaliyetinde bulunmak üzere görevlendirilen kadı veya hâkim, İslâm hukukunun iki temel kaynağı olan Kur'an ve sünnetin hükümleri doğrultusunda hüküm verir.[108] Ancak bununla birlikte fetva ile kaza arasında bazı farklar bulunmaktadır. Bu farklar şunlardır: Fetva; ilmî ehliyete sahip herkes tarafından verilir, dinî-ilmî sonuç doğurur, genel hüküm mahiyetindedir ve bağlayıcı değildir. Kaza ise; devletin tayin ettiği kadılar tarafından icrâ edilir, hukukî sonuç doğurur, ferdidîr ve bağlayıcıdır. Ayrıca kazada ibadetler ve kişinin özel hayatı yargılama konusu olmamaktadır.[109]

Osmanlı Devleti'nde fetva kurumunun başında başmüftü olan şeyhülislâm bulunmaktadır. Ancak fetva vermek sadece şeyhülislâma özel salâhiyet olmayıp onun verdiği yetkiyle vilâyet ve kazâlarda görevli müftüler de fetva vermekle yetkilidir.

Şeyhülislâmların verdikleri fetvalar, özel ve genel fetvalar olmak üzere ikiye ayrılır. Özel fetvalar, halktan herhangi bir kişinin, şer'i bir husus hakkında Fetvahâne'ye başvurarak aldıkları fetvalardır. Genel fetvalar ise; padişahların, sadrazamların ve diğer siyasîlerin istekleri üzerine verilen fetvalardır. Birçok kişiyi etkilediğinden dolayı bu fetvalar önemli bir yere sahiptir. Bunların içinde en çok yer alan, yeni çıkarılan kanunların ve uygulamaların şeriata uygunluğunu belirlemek için verilen fetvalardır.[110] Bu sebeple Osmanlı kanunları şeriatla uyum halindedir. Özellikle toprak ve vergi hukukuyla alâkalı örfî kanunlar, şeyhülislâmların fetvalarıyla şeriata uygun hale getirilmiştir. Mesela; Kanûnî Sultan Süleyman (1520-1566) döneminde çıkartılan Arazi Kanunnâmesi'nde, Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi'nin önemli hizmetleri olmuştur.[111] Budin Kanunnâmesi'nin İslâm hukukuna göre hazırlanmasında da yine Ebussuûd

---

106 Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 1993, C. 1, s. 615; Akgündüz, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatında Şeyhülislamlık", s. 853.

107 Fahrettin Atar, "Fetva", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1995, C. 12, s. 486.

108 Eraslan, *Meşihat-i İslamiyye ve Ceride-i İlmiyye*, s. 34.

109 Atar, "İftâ Teşlilatının Ortaya Çıkışı", s. 41; Eraslan, *Meşihat-i İslamiyye ve Ceride-i İlmiyye,* s. 35.

110 Yakut, *Şeyhülislamlık / Yenileşme Döneminde Devlet ve Din,* ss. 33-34.

111 Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları,* s. 30.

Efendi mühim rol oynamıştır.[112] Şeyhülislâmların siyasî otoritenin isteği doğrultusunda savaş, barış, devlete karşı zararlı görülen birinin öldürülmesi (siyaseten katl), idârede ıslahat yapılması ve padişahların hal' ve katline dâir verdikleri fetvalar, genel fetvalar arasındadır.[113] Buradan anlaşılmaktadır ki özel fetvalar şeyhülislâmın halk nezdinde etkisini gösterirken, genel fetvalar şeyhülislâmın siyasî sahadaki gücünü ortaya koymaktadır.

Şeyhülislâmlığın yetki alanlarının büyüyüp genişlemesi sonucunda artık şeyhülislâmlar bizzat fetva işleriyle ilgilenmeye zaman ayıramıyordu. Bu iş artık Kanûnî döneminde kurulan *"fetva eminliği"*ne geçmişti**.** Fetva eminleri fıkhî bilgisi olan ehliyet sahibi kişilerden seçilir[114] ve fetvalar Hanefî mezhebinin görüşü doğrultusunda verilirdi.[115] Buna göre fetva isteyen kimse öncelikle sorusunu bir pusulaya yazarak *"müsevvid"* denilen kâtiplere teslim eder. Sonrasında *"mübeyyiz"* verilecek fetvanın taslağını hazırlayarak fetva eminlerine gönderirdi. Gerekli incelemelerin ardından şeyhülislâm imzasını atar ve *"müvezzi"* denilen memur tarafından dağıtılırdı.[116] *"El-cevap"* kelimesiyle başlayan cevap kısmında ayrıntıya girmeden *"olur"* veya *"olmaz", "caizdir"* veya *"caiz değildir"* gibi kısa ve açık cevaplar verilirdi. Fetvada genellikle erkekler için Zeyd, Bekir, Amr, Hâlid; kadınlar için Hind, Zeynep, Hatice gibi temsilî isimler kullanılırdı.[117]

Fetva vazifesi yanında şeyhülislâmların hukûkî alandaki diğer görevi de vakıflara nezâret etmekti. Bu görev ilk olarak II. Bayezid (1481-1512) tarafından Şeyhülislâm Zenbilli Ali Efendi'ye tevdî edilmiş ve vakıflar, şeyhülislâmların tayin ettiği müfettişler tarafından teftiş edilmiştir. Vakıflar II. Mahmud döneminde şeyhülislâmın uhdesinden alınarak 1831 yılında kurulan Evkâf Nezâreti'ne aktarılmıştır.[118]

---

112 Sadık Albayrak, *Budin Kanunnâmesi ve Osmanlı Toprak Meselesi,* İstanbul: Tercüman Gazetesi 1001 Temel Eser, 1973, s. 12; Şükrü Karatepe, "Osmanlı'da Din-Devlet İlişkisi", *Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, C. 6, s. 59.

113 Yakut, *Şeyhülislamlık / Yenileşme Döneminde Devlet ve Din,* s. 35.

114 *İlmiyye Salnamesi,* s. 592.

115 Atar, "Fetva", ss. 486-96.

116 Akgündüz, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatında Şeyhülislamlık", s. 852.

117 *İlmiyye Salnamesi,* ss. 360, 366, 384.

118 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, s. 209; Akgündüz, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatında Şeyhülislamlık", s. 852.

B. İLMİYE SAHASINDAKİ GÖREVLERİ

Osmanlının devlet kademesinde seyfiye (yönetici, asker), kalemiye (bürokrat) ve ilmiye olmak üzere üç temel meslek grubu vardır. İlmiye sınıfı, Osmanlının adalet ve eğitim alanlarını kapsamaktadır. Kazasker, nakîbüleşraf, kadı ve müderristen oluşan bu sınıfın başında şeyhülislâm bulunurdu.[119]

Osmanlının klasik döneminde orta ve yüksek dereceli eğitim müesseseleri şeyhülislâmlığa bağlı bulunmaktadır.[120] Kuruluş yıllarında vazifeleri yok denecek kadar az olan şeyhülislâm sadece müftü tayin etmekle sorumluydu. Sultan II. Bayezid, İstanbul'da kendi adıyla cami, medrese ve imâretini yaptırdıktan sonra medresenin müderrisliğini müftü yani şeyhülislâm olanların yapmasını şart koşmuştu. Dolayısıyla o dönemin müftüsü Zenbilli Ali Efendi medresenin ilk müderrisi olmuştu.[121] Vakfiyesinde belirtildiği gibi müftü olan haftada bir gün burada ders verecekti. Ancak şeyhülislâmın işlerinin çokluğu nedeniyle vakıf şartlarını yerine getirmek için *"ders vekili"* adıyla bir vekil tayin edilmişti.[122] Bununla beraber daha önce sadrazam ve kazaskere ait olan mevleviyet derecesindeki kadı ve müderrislerin atama, terfi v.b. işlemleri şeyhülislâma geçince bu alandaki görevleri de artmış oldu.[123] Daha sonra en alt derecedeki müderris ve kadıdan Rumeli kazaskerine kadar ilmiye mensuplarının tayini, azli, cezalandırılması, görev sürelerini uzatılması ve bazı kazâların arpalık olarak kadılara verilmesi gibi işlemler de şeyhülislâmın uhdesi altına girdi.[124] Hatta sâbık şeyhülislâmların sürgün edilmeleri veya affedilmeleri, yeni şeyhülislâmın arz etmesiyle olurdu.[125]

XVII. asırdan itibaren hekimbaşı, müneccimbaşı ve dergâhlara şeyh tayini gibi birçok ilmiye görevlendirmeleri, şeyhülislâmın sadrazama arz ve teklifleriyle olurdu. XVIII. asırda bu görevlendirmeler üçlü, dörtlü ve beşli prosedürler halinde gerçekleşirdi.[126] Burada şeyhülislâmının işaretiyle devletin önemli mevkilerine atama

---

119 Mehmet İpşirli, "İlmiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2000, C. 22, s. 141.
120 Akgündüz, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatında Şeyhülislamlık", s. 850.
121 Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları,* s. 14.
122 Taşköprülüzâde, *Şakâik-ı Nu'maniyye,* s. 35.
123 Yılmaz, *Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlığın İdareye Etkisi,* s. 44; İpşirli, "Şeyhülislam", s. 94.
124 Akgündüz, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatında Şeyhülislamlık", s. 851; Yakut, *Şeyhülislamlık / Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 37.
125 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı,* s. 208.
126 İpşirli, "Şeyhülislam", s. 94.

yapılması onun devlet içinde fonksiyonu ve öneminin arttığını ve prosedürlerin fazlalaşması ise teşkilatlanmanın genişlediğini göstermektedir.

Şeyhülislâmların bu alandaki diğer bir görevi de ruûs (tayin) imtihanlarıdır. Bu imtihanlar yedi yıl gibi çok uzun bir sürede yapıldığından dolayı görev bekleyen ulemâ arasında yığılmalara sebebiyet verdiği için şeyhülislâmları yıpratan zor bir görevdi.[127] Ayrıca III. Mustafa (1757-1774) döneminde Ramazân ayında sarayda gerçekleşen huzur derslerine katılacak mukarrir ve muhatapların seçilmesi şeyhülislâmların ilmiye sahasındaki görevleri arasına dâhil edilmiştir.[128]

C. DİN HİZMETLERİ SAHASINDAKİ GÖREVLERİ

Şeyhülislâmlar, din hizmetleri alanında görev yapan müftü, imam-hatip, müezzin, vaiz, kayyım, cüzhân, aşirhân v.b. memurların tayini, azledilmesi gibi görevleri üstlenerek günümüzdeki Diyanet İşleri Başkanı'na benzer bir yetkiye sahip olmuştur.[129] Bu yetki şeyhülislâmlığın ilgâsına kadar devam etmiştir. Ayrıca dinî hayatın diğer yönü olan tasavvuf alanında faaliyetlerini devam ettiren çeşitli tarikatlara mensup tekke ve zaviyelere şeyh tayin edilmesinde ise şeyhülislâmın onayı gerekirdi.[130] Tüm bunlar, meşîhat makâmının eğitim ve adalet alanlarında olduğu gibi din konusunda da en yetkili otorite sayıldığını açıkça göstermektedir.

D. SİYASÎ VE İDARÎ SAHADAKİ GÖREVLERİ

Osmanlı Devleti'nde XVI. asırdan itibaren meşîhat makâmının öneminin artmasıyla beraber her türlü siyasî ve idarî meselelerde şeyhülislâmların görüşü alınmıştır.[131] Böylelikle şeyhülislâmlar siyasî otoritenin yaptığı faaliyetleri, dinî açıdan meşru göstererek halk nezdinde kabul görmesini sağlamıştır. Bu durumun en önemli sebebi Osmanlı Devleti'nin bir müslüman devlet olması ve halkının da çoğunlukla müslümanlardan oluşmasıdır. Bununla alâkalı olarak tarihçi Enver Ziya Karal, Osmanlıda şeyhülislâmların, III. Selim döneminde meşveret meclislerine katılmalarıyla birlikte siyasî bir şahsiyet olduğunu kabul eder.[132]

---

127 Yılmaz, *Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlığın İdareye Etkisi*, s. 44; İpşirli, "Şeyhülislâm", ss. 94-95.
128 Ahmed Vâsıf, *Târih*, Kahire: Bulak Matbaası, 1246, C. 1, s. 158.
129 Eraslan, *Meşihat-i İslamiyye ve Ceride-i İlmiyye*, s. 44.
130 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, ss. 103-4.
131 Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l·Kibâr fi Esfâri'l-Bihâr*, ss. 86-87.
132 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, 6. b., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003, C. 7, s. 138.

Özellikle savaş, barış, diğer devletlerle yapılan anlaşmalar, yenilik hareketleri, para basılması, padişahın hal' ve katli, devletin önemli noktalarına yapılan atamalar vb. konularda genellikle şeyhülislâmın görüşü ve onayı alınmıştır. Ayrıca Dîvân-ı Hümâyûn'un önemini kaybetmesiyle XVIII. ve XIX. yüzyıllarında oluşan meşveret meclislerinde şeyhülislâm ön planda olmuş ve bu meclislerden bazıları şeyhülislâmın konağında gerçekleşmişti. Mesela XIX. yüzyılda karantina uygulamasıyla ilgili meşveret meclisinde Şeyhülislâm Mekkîzâde Mustafa Asım Efendi'den (v. 1846) fetva alınmıştır. Ayrıca 1826 tarihinde II. Mahmud yeniçeri ocağının yerine kurulacak askerî teşkilat için Şeyhülislâm Kadızâde Mehmed Tahir Efendi'nin (v. 1838) konağında iki ayrı meşveret meclisi kurmuş ve şeyhülislâmın hazırladığı ilk fetvada askerî eğitim zorunluluğu, ikinci fetvada ise askerden firar edenlere verilecek cezalar konu edilmiştir.[133] Böylece şeyhülislâmın siyasî olarak önemi artmış ve devlet meselelerinde ön plana çıkmıştır.

Devletlerarası yapılan bazı anlaşmalarda şeyhülislâmın fetvası alındığı görülmüştür. I.Abdülhamid döneminde (1774-1789), Osmanlı ile Rusya arasında imzalanan Aynalıkavak Tenkihnâmesi (1779), Şeyhülislâm Mehmed Şerif Efendi'nin (v. 1790) fetvasıyla yürürlüğe girmiştir.[134] Ayrıca III. Selim dönemi şeyhülislâmlarından Hamîdizâde Mustafa Efendi (v. 1793), padişaha gönderdiği bir arzda, ordunun savaşamayacak durumda olduğunu ve kendisiyle birlikte bütün ulemânın anlaşmadan yana taraf olduğunu belirtmişti. Bunun üzerine Rusya ile Yaş Antlaşması (1792) imzalanmıştır.[135]

Şeyhülislâmların verdikleri siyaseten katl ve hatta padişahların hal' ve katline dâir verdiği fetvalar, şeyhülislâmı çekinilmesi gereken devlet adamı konumuna getirmiştir. Mesela I. Ahmed (1603-1617) döneminde halka zulmettiği için görevden alınan Sadrazam Derviş Paşa'nın (v. 1606) yerine bu makâma, Şeyhülislâm Sunullah Efendi'nin (v. 1612) önerisiyle Belgrad Muhafızı Kuyucu Murad Paşa (v. 1611) getirildi.[136] Bunun yanı sıra Şeyhülislâm Abdurrahim Efendi (v. 1656), Sultan İbrahim'in (1640-1648) devlet vazifelerini ehline vermediği ve rüşvet dağıttığı için önce

---

133 Sahaflar Şeyhizâde Esad Efendi, *Üss-i Zafer*, İstanbul: İbrahim Sâib Matbaası, 1243, s. 14; İpşirli, "Şeyhülislâm", s. 95.

134 Akgündüz, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatında Şeyhülislamlık", s. 850.

135 Akgündüz, a.g.e., s. 854.

136 Kâtip Çelebi, *Fezleke*, 1286, C. 1, s. 282; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, s. 188.

hal'ine sonra katline dâir fetva vermiştir.[137] Ayrıca I. Mustafa (1617-1618, 1622-1623), II. Mustafa (1695-1703), I. İbrahim (1604-1648), Abdülaziz(1861-1876), V. Murad (1876) ve II. Abdülhamid (1876-1909) gibi padişahlar, şeyhülislâmın fetvalarıyla hal' edilerek tahtan indirilmişlerdir.[138]

Şeyhülislâmlar siyasî ve idarî alanda etkin olmakla birlikte, çoğunlukla kendi iradeleri dışında özellikle askerî ayaklanmalar sırasında bu olayların içine çekildikleri görülmektedir. Beylerbeyi Olayı (1589), II. Osman Olayı (1622), Edirne Vak'ası (1703), Patrona Halil İsyanı (1730), Kabakçı Mustafa İsyanı (1807) gibi olaylarda şeyhülislâmlar bir şekilde olaya dâhil edilmiştir. Buradaki asıl amaç askerin kıyamına veya isyanına meşrûiyet kazandırarak şeyhülislamın desteğini, yani şer'i-hukûkî bir belge olan fetvasını alabilmektir.[139]

Şeyhülislâmın bu alandaki diğer görevleri arasında ise cülûs töreninde padişaha kılıç kuşandırıp dua etmek, padişahın isteği doğrultusunda sefere iştirâk etmek veya ordu sefere çıkmadan muzaffer olması için dua etmek, padişah ve kızlarının nikâhlarını kıymak, bed-i besmele törenlerine katılarak mektebe yeni başlayacak çocuklar için dua etmek, tersanede yeni yapılan gemilerin suya indirilmesi sırasında orada bulunup dua etmektir.[140]

Tüm bunlar göstermektedir ki şeyhülislâmlık, siyasî alanda etkin bir rol oynamıştır. Hatta zaman zaman elinde bulundurduğu fetva argümanıyla birlikte kendisinden daha üst makâmlarda olan padişah ve sadrazamın çekindiği bir isim olmuştur.

III. ŞEYHÜLİSLÂMLARIN TEŞRİFATTAKİ YERİ VE KONUMU

Teşrifat kelimesi, Arapça *"teşrif"* kelimesinin çoğulu olup *"şerefledirme, şeref verme"* anlamına gelmektedir. Terim olarak ise teşrifat; *"devlet adamı ve memurların resmi gün, toplantı ve merasimlerde bulunduğu sınıfı gösteren ve uyulması gereken*

---

137 Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukû'āt*, İstanbul: Uhuvvet Matbaası, 1327, C. 2, s. 58; Yakut, *Şeyhülislamlık / Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 35.

138 Bkz. Elmas, *Hal' Fetvaları Işığında Osmanlı'da Şeyhülislamın Siyasi Konumu*, ss. 95-147.

139 İpşirli, "Şeyhülislâm", s. 94.

140 Yılmaz, *Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlığın İdareye Etkisi*, s. 44; İpşirli, "Şeyhülislam", s. 95.

kurallar" şeklinde tanımlanmaktadır.[141] Osmanlı Devleti'nde teşrifat kuralları büyük bir öneme sahip olup bu kuralların uygulayıcısı olarak teşrifatçılar bulunmaktadır.[142]

Osmanlı Devleti'nde şeyhülislâmlık müessesesinin II. Murad devrinde kurulduğu kabul edilmektedir. Sonraki dönemlerde görev ve sorumlulukları artan bu şeyhülislâmlık, önemli bir konuma sahip olmuştur. Fatih Sultan Mehmed devrinde çıkarılan Kanunnâme-i Âl-i Osman'da resmî olarak ilk defa şeyhülislâmdan bahsedilmiş ve *"ulemânın reisi"* sıfatıyla devlet hiyerarşisindeki konumu belirtilmiştir.[143] Başka bir kanunnâmede ise meşîhat makâmının vezir-i âzamla eşit olduğu ve hatta Osmanlıda dinin asıl ve devletin ise onun fer'i olmasından dolayı şeyhülislâmın sadrazamdan üstün sayıldığına dikkat çekilmiştir.[144] Böylece XVI. yüzyıldan itibaren önem kazanan şeyhülislâmlık, buna paralel olarak teşrifatta da önemli bir yere sahip olmuştur.

Devlet geleneğinde uygulanan tören, merâsim ve bazı teâmüller de şeyhülislâmların devlet teşrifatındaki önemini göstermektedir. Şeyhülislâm, sarayda huzura kabul edildiğinde padişah tarafından ayakta karşılanan tek kişi olmuştur. III. Murad tarafından, sadrazamların şeyhülislâmları ziyaret etmesi 1584 tarihinde kanun haline getirilmişti.[145] Ayrıca Dîvân-ı Hümâyûn üyesi olmadığı halde gerektiğinde dîvâna çağırılan şeyhülislâm, düşük rütbeli bir memur yerine reisü'l-küttab tarafından davet edilirdi.[146] Buradan anlaşılmaktadır ki, sadrazamdan sonra teşrifatta yerini alan şeyhülislâmların, saygın bir konumda bulunması ve dinî salâhiyetle birlikte sahip olduğu siyasî yetkilerle zaman zaman sadrazamdan üstün bir yere sahip olmuştur. Şeyhülislâmların tayin ve azledilme usûlleri, özellikle ilk dönemlerde görev sürelerinin sınırlandırılmaması ve diğer üst düzey memurlardan daha fazla maaş ve gelire sahip olmaları, onların devlet hiyerarşisindeki yeri ve konumunu açıkça ortaya koymaktadır.

Ramazan ayının sekizinci gününde şeyhülislâm, vezir gibi üst düzey siyasîlerle birlikte vezir-i âzamın konağına iftara davet edilirdi.[147] Yine Ramazan'ın yirmi altıncı

---

141 Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 1993, C. 3, s. 477.
142 Merve Güner Keleş, *Sadaret 349 Numaralı Teşrifat Defteri Işığında Merasimler*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2019, s. 17.
143 Bkz. *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, s. 10.
144 Akgündüz, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatında Şeyhülislamlık", s. 848.
145 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, s. 187.
146 Topal, *19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunda Şeyhülislamlık Kurumu Bab-ı Meşihat*, s. 29; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, s. 189.
147 Esad Efendi, *Teşrifat-ı Kâdime*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1287, s. 30.

günü ise vezir-i âzamın, bayramını kutlaması için şeyhülislâma gitmesi de gelenek haline gelmişti.[148]

A. ŞEYHÜLİSLÂMLARIN TAYİNİ

Osmanlı Devleti'nde en önemli müesseselerden biri olan şeyhülislâmlık makâmına gelecek kişiler için XVI. yüzyıla kadar belli bir tayin usûlü yoktu. Şeyhülislâm olacak kişi kazasker, kadı ve hatta müderrisler arasında temâyüz etmiş kişilerden seçilirdi. Nitekim Molla Fenârî, müderris ve Bursa kadısı iken bu vazifeye getirildi.[149] Ancak Kanûnî devrinde Rumeli kazaskeri Ebussuûd Efendi'nin bu makâma gelmesiyle birlikte şeyhülislâmlık, sonraki dönemlerde de Rumeli kazaskerlerine verildi ve bu makâma getirilecekler için bir usûl belirlenmiş oldu. Bu konuda Rumeli kazaskerinin, görev başında olması şartı aranmaz, Rumeli kazaskerliği yapmış ma'zul şeyhülislâmlar da göreve getirilebilirdi. Bununla beraber nâdiren Anadolu kazaskerlerinin de makâma getirildiği görülmüştür.[150]

Şeyhülislâm atamalarında padişah uygun gördüğü birini tayin edebileceği gibi bu konuda sadrazamın görüşünü de isteyebilirdi.[151] Dolayısıyla burada sadrazamın şeyhülislâm tayininde etkisinin olduğu gözükmektedir. Genellikle sadrazamlar kolay anlaşıp çalışabileceği ve icraatlarına destekçi olabilecek şeyhülislâmları göreve getirmek için uğraşmışlardır.[152]

Şeyhülislâm olarak atanacak kişilerde belli vasıfların bulunmasına özen gösterilmiştir. Şeyhülislâm adayının müslüman bir ailede doğmuş, ulemâ arasından medrese tahsili görmüş, ilmî birikim ve dirâyete sahip olan ve bu alanda kariyer sahibi olmasına dikkat edilirdi.[153] Şeyhülislâmlar ekseriyetle Türk kökenli âlimler arasından seçilmeye çalışılır ve makâma devşirme kökenliler getirilmezdi.[154] Koçi Bey (v. 1650) risalesinde şeyhülislâmlığa tayin edilecek kişilerde bulunması gereken sıfatları şöyle ifade eder: *"Ulemânın a'lem (en bilgilisi), efdal (en faziletlisi) ve etkâ (en takvalısı) ve*

---

148 Esad Efendi, a.g.e., s. 33.

149 Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 370; Abdülaziz Mektubi İzzetzâde, *Devhatü'l-Meşâyih Ma Zeyl*, ss. 3-4; İpşirli, "Şeyhülislam", s. 92.

150 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, ss. 189-91; Yakut, *Şeyhülislamlık / Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 31.

151 Topal, *19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunda Şeyhülislamlık Kurumu Bab-ı Meşihat*, s. 22.

152 İpşirli, "Şeyhülislâm", s. 92.

153 Eraslan, *Meşihat-i İslamiyye ve Ceride-i İlmiyye*, s. 31; Topal, *19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunda Şeyhülislamlık Kurumu Bab-ı Meşihat*, s. 22.

154 İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971, C. 5, s. 110.

evra'ı (dinî emirlere en fazla uyan) ve esenn (yaşça en büyüğü) ve eslâhı (sağlıklısı) şeyhülislâm olup andan aşağı Rumeli ve Anadolu kazaskerleri bu tertip üzre istihkaklarına riâyet olunurdu."[155]

Şeyhülislâm olacak kişi kararlaştırıldıktan sonra vezir-i âzam, o kişi hakkında *"telhis"* denilen arîzayı padişaha sunar, sonra şeyhülislâm olacak aday saraya ya da *"paşakapısı"* veya *"Bâb-ı Âli"* denilen sadrazamın konağına, reisü'l-küttap aracılığıyla davet edilirdi.[156] Sadrazamla birlikte saraya giden şeyhülislâm, padişah tarafından kabul edilirdi. Bu ikisi huzura girince padişah üç adım yürüyerek onları karşılar ve şeyhülislâm adayı padişahın elini öperek otururdu. Sultan, namzede şeyhülislâm tayin edeceğini söyler ve o da kabul ettikten sonra, kendisine *"ferve-i beyzâ"* denilen beyaz samur kürk giydirilmek sûretiyle tayin muâmelesini yapardı.[157] Bu şekilde merasim tamamlandıktan sonra, şeyhülislâm kendisine hediye edilen ata binerek sadrazamla birlikte paşakapısına giderdi. Burada kendilerine kahve, şerbet, gül suyu, buhur ikram edilir ve bir süre oturulurdu.[158] Orada bulunan vezir, kaptan paşa, kazasker gibi devlet erkânı yeni şeyhülislâmı tebrik ederdi.[159]

B. ŞEYHÜLİSLÂMLARIN AZLİ

Osmanlı Devleti'nde şeyhülislâmların görev süreleri XVI. asrın ortalarına kadar kayd-ı hayat ile yani vefat edene kadar devam etmiştir. Örneğin Zenbilli Ali Efendi, yaşlı ve hasta olmasına rağmen görevinde kalmış ve kendisine vekâleten nâib atanmıştır.[160] Bu teâmül ilk defa Kanûni devrinde Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi'nin (v. 1547) 1542 tarihinde azledilmesiyle bozulmuştur. Çivizâde'nin; Muhyiddin İbnü'l-Arabî (v. 1240), Mevlana Celâleddîn-i Rûmî (v. 1273) gibi tasavvuf büyüklerini eleştirmesi, abdest alırken mest üzerine meshe karşı çıkması ve Rumeli Kazaskeri Ebussuûd Efendi ile yaşadığı fikir ayrılıkları azledilmesine sebep olmuştur. Şeyhülislâmlar *"azledilemez"* düşüncesi böylece bozulmuştur.[161] Bundan sonraki dönemlerde de çeşitli sebeplerle azledilen şeyhülislâm sayısı artarak devam etmiştir.[162]

---

155 Koçi Bey, *Risâle*, Londra: Mösyö Vats Tabhânesi, 1277, ss. 9-10.
156 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, ss. 189-90.
157 Ahmed Vâsıf, *Târih*, C. 1, s. 179; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, s. 191.
158 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, s. 191.
159 Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 1993, C. 1, s. 350.
160 Elmas, *Hal' Fetvaları Işığında Osmanlı'da Şeyhülislamın Siyasi Konumu*, s. 75.
161 Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1341, s. 390; Taşköprülüzâde, *Şakâik-ı Nu'maniyye*, s. 446; Mehmet İpşirli, "Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı*

Şeyhülislâmlar; vezir-i âzamla anlaşamamaları veya vezir-i âzam aleyhine padişaha şikayette bulunmaları, yaşlılık ve hastalık, yakınlarına iltimas geçmeleri ve haksız memur atamaları, isyan ve ayaklanmalarda yer almaları, haklarında çeşitli dedikoduların çıkması gibi sebeplerden dolayı azledilmişlerdir.[163] Ayrıca meşîhat makâmına gelmiş 131 şeyhülislâmın 42'si vefat, 107'si azil ve 31'i istifa şeklinde görevleri sona ermiştir.[164] Buradan anlaşılmaktadır ki, şeyhülislâmların vazifelerinin sona ermesi genelde azil şeklindedir.

Azil sebepleri arasında en çok yer teşkil eden husus şeyhülislâmla vezir-i âzamın ters düşen politikaları olmuştur. Bunun da ana sebebi siyasî sahada gücü artan şeyhülislâm karşısında sadrazamın kendisine rakip istememesidir. Osmanlı tarihinde bunun örneklerine çokça rastlamak mümkündür. Mesela Sultan III. Mehmed (1595-1603) döneminde Sadrazam Yemişçi Hasan Paşa (v. 1603), kendisinin ordunun başına geçerek İstanbul'dan ayrılmasını eleştiren Şeyhülislâm Sunullah Efendi'yi 1601 tarihinde azlettirmişti.[165] Ayrıca IV. Murad'ın (1623-1640) çok hürmet ettiği Yahya Efendi de Sadrazam Kemankeş Ali Paşa (v. 1624) tarafından başka bir şehzadeyi tahta çıkarmaya çalışmakla itham edilerek 1623'te haksız şekilde azledilmişti.[166] Şeyhülislâm Bolevî Mustafa Efendi (v. 1675), Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'nın (v. 1661) istediği fetvayı vermediği için 1659 tarihinde azledilerek sürgüne gönderilmiştir.[167]

Şeyhülislâmlar yaşlılık ve hastalıklarından dolayı görevlerini yerine getirememeleri neticesinde de azledilmişlerdir. Şeyhülislâm Mirzazâde Şeyh Mehmed Efendi 1731'de ve Seyid Murtaza Efendi 1755'te görme zafiyeti sebebiyle azledilmişti. Şeyhülislâm Veliyüddin Efendi 1767'de, Avazpaşazâde İbrahim Efendi 1775'te fazla asabî olduklarından; Mehmet Mekkî Efendi 1792'de, Hanefi Mehmed Efendi 1656'da, Sadık Mehmed Efendi 1707'de, Mehmed Zeyni Efendi 1748'de,[168] Vassaf Abdullah

---

İslam Ansiklopedisi(DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1993, C. 8, s. 348.

162 Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. XL; Yılmaz, *Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlığın İdareye Etkisi*, ss. 31-38.

163 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, s. 192.

164 Yılmaz, *Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlığın İdareye Etkisi*, s. 39.

165 Nev'îzâde Atâi, *Hadâiku'l-Hakâyık*, İstanbul, 1268, ss. 554-57.

166 Abdülaziz Mektubi İzzetzâde, *Devhatü'l-Meşâyih Ma Zeyl*, ss. 46-47; Akgündüz, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatında Şeyhülislamlık", ss. 849-50.

167 Ekrem Sarıkçıoğlu, "Şeyhülislamlık Makamı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 5 (1982), s. 203.

168 Akgündüz, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatında Şeyhülislamlık", s. 850.

Efendi 1755'de, Mehmed Şerif Efendi 1789'da yaşlılıktan dolayı ve Minkarizâde Yahya Efendi felç geçirdiği için azledilmişti.[169]

Şeyhülislâmların azil sebeplerinden bazıları ise yakınlarına iltimas geçme, ehil olmadıkları halde yüksek mevkilere getirme ve haksız atamalardır.[170] Örneğin II. Mustafa döneminde Şeyhülislâm Feyzullah Efendi (v. 1703), devlet memuriyetlerine yakınlarını getirmeye başlamış ve hatta oğlu Fethullah Efendi'yi kendisinden sonra halef göstermiştir.[171] Bu durumu ulemâ ve yeniçeriler hoş karşılamamış ve Feyzullah Efendi ve oğullarını tutuklamışlardır. Yeni ilan edilen şeyhülislâm Sultanî Mehmed Efendi'den (v. 1728) fetva istenerek sâbık şeyhülislâmı katletmişlerdir.[172] Ayrıca çeşitli sebeplerle farklı dönemlerde, önce azledilip sonra katledilen Âhizâde Hüseyin Efendi (v. 1634)[173] ve Hocazâde Mesud Efendi (v. 1656) gibi şeyhülislâmlar da bulunmaktadır.[174]

Azledilen şeyhülislâmların tekrar göreve getirildiği vâki değilken, ilk kez III. Murad devrinde azledilen Bostanzâde Mehmed Efendi'nin (v. 1598) bu göreve ikinci defa getirildiği görülmektedir. Bostanzâde Mehmed Efendi, 1589 tarihinde ilk kez getirildiği şeyhülislâmlık vazifesine, azledildikten sonra 1593'te ikinci defa gelmiş ve böylece bu durum mükerrer şeyhülislâmlık yapma geleneğinin ilk örneğini teşkil etmiştir.[175]

Şeyhülislâmlara azledildikleri bilgisi *"çavuşbaşı"* aracılığıyla bildirilirdi. Bazen padişah tarafından hakkında teveccüh devam ettiği halde, vezir-i âzamın ısrarıyla veya yaşlılık ya da hastalığı nedeniyle sultanın kendisine güvendiğinin bir göstergesi olarak şeyhülislâm azillerinin tebliğleri reisü'l-küttab tarafından yapılmıştır.[176] Azledilen şeyhülislâmlar İstanbul'da tutulmayıp halefleriyle olabilecek rekabetleri, sadrazama veya padişaha olabilecek kinleri ve yeni şeyhülislâmın rahat bir şekilde görevini

169 Sarıkçıoğlu, "Şeyhülislamlık Makamı", ss. 204-5.
170 Seda Örsten, *Osmanlı Hukukunda Fetvâ*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi, 2005, ss. 31-32.
171 *İlmiyye Salnamesi*, s. 492.
172 İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1972, C. 3, ss. 488-89.
173 Kâtip Çelebi, *Fezleke*, İstanbul: Ceride-i Havadis Matbaası, 1287, C. 2, s. 161.
174 Naîmâ, *Târih*, 2. b., İstanbul: Tabhâne-i Âmire, 1280, C. 5, s. 232.
175 Abdülaziz Mektubi İzzetzâde, *Devhatü'l-Meşâyih Ma Zeyl*, ss. 33-34.
176 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, ss. 192-93.

yapabilmesi sebebiyle sürgüne gönderilirdi.[177] Ayrıca herhangi bir gerginlik yaşanmaması için de yeni tayin edilen şeyhülislâmın selefleriyle görüşmelerine izin verilmezdi.[178] Bunlardan bazıları sürgündeyken ölmüş, bazıları ise bir müddet sonra sultan tarafından affedilerek İstanbul'a dönmesine izin verilmişti.[179] Bununla birlikte bilfiil hizmette bulunmuş ve azledilmiş olan şeyhülislâmlara, Bostanzâde Mehmed Efendi'den itibaren arpalık tahsis edilmişti.[180] Bu şekilde, azledilen şeyhülislâmların sürgün yerlerinde geçim sıkıntısı çekmemeleri sağlanmak istenmiştir.

C. ŞEYHÜLİSLÂMLARIN GÖREV SÜRESİ

Osmanlı Devleti'nde şeyhülislâmların görev süreleri konusunda belli bir kısıtlama ve kural konulmamıştır. Buna karşın ilmiye sınıfı içerisinde önemli bir yerde bulunan kazaskerlerin görevi bir yıl gibi kısa bir süreden ibaretti.[181] İlk dönemlerde şeyhülislâmlar vefat edene kadar bu makâmda kalırken bu kural, 1542 tarihinde Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi'nin azledilmesiyle bozulmuştur.[182] Dolayısıyla bu durum, sonraki dönemlerde şeyhülislâmların görev sürelerinin kısalmasında önemli bir etken olmuştur.

Şeyhülislâmlık makâmına gelip uzun süre görev yapan kişiler; Ebussuûd Efendi (29 yıl), Fahreddin Âcemî (29 yıl) ve Zenbilli Ali Efendi (23 yıl)'dir.[183] Bununla birlikte bazı şeyhülislâmlar da çok kısa bir süre görev yapmışlardır ki bunlar; Memekzâde Mustafa Efendi (on üç saat)[184], ikinci şeyhülislâmlığında Samanîzâde Ömer Hulusi Efendi (bir gün)[185] ve Yekçeşm Hüseyin Efendi (üç gün)'dir.[186] Kurumun beş asırlık tarihinde görev yapan 131 müftü ve şeyhülislâmın ortalama görev süresi üç buçuk yıldır.[187]

---

177 Akgündüz, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatında Şeyhülislamlık", ss. 849-50.

178 Sarıkçıoğlu, "Şeyhülislamlık Makamı", s. 209; Yakut, *Şeyhülislamlık / Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 40.

179 Sarıkçıoğlu, "Şeyhülislamlık Makamı", s. 207; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, ss. 194-95; Yakut, *Şeyhülislamlık / Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 40.

180 Hammer, *Devlet-i Osmâniyye Tarihi*, çev. Mehmed Atâ, İstanbul: Nefâset Matbaası, 1332, C. 10, s. 180.

181 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, ss. 152, 194.

182 Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, s. 390; Taşköprülüzâde, *Şakâik-ı Nu'maniyye*, s. 446.

183 *İlmiyye Salnamesi*, ss. 327-29, 342-43, 376-78.

184 Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 1971, C. 5, s. 126.

185 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, C. 4, s. 1321.

186 M. Sadık Akdemir, "Ispartalı Şeyhülislâmlar", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 36 (2016), s. 20.

187 Bkz. *İlmiyye Salnamesi*, ss. 322-641; İpşirli, "Şeyhülislam", s. 93.

Devletin istikrarlı dönemlerinde makâmda kalma süreleri uzarken, siyasî zayıflık ve karışıklığın fazla olduğu dönemlerde kısalmıştır. Mesela IV. Mehmed'in (1648-1687) saltanatının ilk 10 yılında, iç karışıklıklar fazla olmasından dolayı 12 şeyhülislâm bu makâma gelmiştir. Ancak geri kalan istikrarlı 29 senede ise sadece 5 şeyhülislâm görev yapmıştır.[188] Ayrıca XVII. ve XVIII. yüyıllarda görev süresinin uzaması, bu görev için bekleyen ulemâ arasında huzursuzluk yaratmış ve bu asırlarda bazı istisnalarla birlikte görev süresi bir iki yıl arasında değişmiştir. XIX. asırda ise Meclis-i Vükelâ üyesi olan şeyhülislâmlar, kabine değişikliklerinde görev yenilenmeleri ya da sona erdirilmesi durumlarıyla karşı karşıya kalmışlarıdır.[189] Dolayısıyla şeyhülislâmlığın klasik dönemde kazandığı önem sonraki dönemlerde giderek azalmış ve bu durum kendini görev sürelerinde de göstermiştir.

D. ŞEYHÜLİSLÂMLARIN MAAŞ VE GELİRLERİ

Osmanlı Devleti'nde şeyhülislâmların ana gelir kaynağı, yaptığı görev itibarıyla hazineden aldıkları günlük ödeneklerdi. Bu ödenekler zamanın şartlarına ve şeyhülislâmların sahip oldukları değere göre değişiklik göstermiştir. Devletin ilk dönemlerinde şeyhülislâmların maaşları, müderris maaşına denkti.[190] Örneğin, Fahreddin Âcemî günlük 30 akçe alırdı.[191] Ancak zamanla meşîhat makâmının devlet hiyerarşisinde öneminin artmasıyla birlikte, maaşı ve gelirleri de buna paralel olarak arttı.[192] Fatih Sultan Mehmed devrinde meşîhat makâmına getirilen Molla Gürânî'ye, günlük 200 akçe, aylık 20 bin akçe ve yılda ise 50 bin akçe verilmişti. Bu yüksek maaş Fatih'in, hocası Molla Gürânî'ye fazla değer vermesinden ve onun ilmî kişiliğinden kaynaklanmış olabilir. Ancak ondan sonra şeyhülislâmlık makâmına getirilenler, daha düşük maaş almışlardı.[193] Şeyhülislâmlar, kazaskerlerden konum itibariyle daha aşağıda iken, Ebussuûd Efendi'nin döneminden itibaren daha üst bir konum elde ettiler. Ayrıca daha önce günde 200 akçe alan şeyhülislâmlar, Ebussuûd Efendi ile birlikte günde 600 akçe almaya başladı.[194] Bunun nedenleri Ebussuûd Efendi'nin ilmî ve şahsi kişiliği, devletin ekonomik ve siyasî olarak güçlenmesi, padişahların ilim adamlarına verdiği

188 Sarıkçıoğlu, "Şeyhülislamlık Makamı", s. 198.
189 İpşirli, "Şeyhülislâm", s. 93.
190 Sarıkçıoğlu, "Şeyhülislamlık Makamı", s. 211.
191 Taşköprülüzâde, *Şakâik-ı Nu'maniyye*, s. 81.
192 Topal, *19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunda Şeyhülislamlık Kurumu Bab-ı Meşihat*, s. 25.
193 Yakut, *Şeyhülislamlık / Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 41.
194 Nev'îzâde Atâi, *Zeyl-i Şekâik*, s. 411; İsmail Yakıt, "Osmanlı İlmiye Teşkilatı ve Şeyhülislamlar", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 6 (1999), s. 32.

değerin artması olarak gösterilebilir.[195] Sonraki dönemde Şeyhülislâm Bostanzâde Mehmed Efendi'nin günlük 700 akçe aldığı görülmektedir.[196] XVII. yüzyılda ise şeyhülislâmların günlük aldıkları akçe 832'ye çıkarılmıştır.[197]

Şeyhülislâmlar azledildikten sonra da maaş almaya devam etmişlerdir. 1542 tarihinde azledilen Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi'ye emeklilik parasına benzer günlük 200 akçe ödenmiştir. Yine 1604 yılında azledilen Ebülmeyâmin Mustafa Efendi'ye (v. 1606) günlük 600 akçe ve 1673'te azledilen Minkarizâde Yahya Efendi'ye (v. 1678) günlük 1000 akçe düzenli ödeme yapılmıştır.[198]

Şeyhülislâmlar hazineden aldıkları bu maaşlar yanında, başka gelirlere de sahiplerdi. Bunlardan biri şeyhülislâmlara tahsis edilen arpalıklardı.[199] Arpalık, daha çok seyfiye ve ilmiye ricâline, maaşlarına ilaveten ve ayrıca azledildiklerinde veya görevlerinde başarı gösterdiklerinde de ödenen diğer bir gelir kaynağıydı.[200] Arpalık, belli bir kazâ veya sancağın senelik gelirinin bir kısmının ödenmesi şeklinde olurdu.[201] Azledilen şeyhülislâmların ölümlerinden sonra, arpalıkların bir bölümü ailesine verilir ve kalan bölümü ise hazineye aktarılırdı.[202]

XVII. ve XVIII. yüzyıllara gelindiğinde şeyhülislâmların maaş ve arpalıklarına ek olarak başka gelirleri de olmuştur. Bunlar bohça behâ gelirleri, nezâret ettikleri vakıfların gelirleri, atıyye ve hediyeler, aynî tayinatlar, tayin-tevcih harçları ve muhzır müjdeleriydi. Ayrıca Osmanlı hükümdarlarının tahta çıktılarında verdikleri cülûs bahşişi de şeyhülislâmların gelir kaynakları arasında bulunmaktaydı.[203]

---

195 Perçuylu İbrahim, *Tarih-i Peçevî*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1283, C. 1, ss. 52-53; Nev'îzâde Atâi, *Hadâiku'l-Hakâyık,* ss. 183-86.
196 *İlmiyye Salnamesi,* s. 410.
197 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı,* s. 178.
198 *İlmiyye Salnamesi,* ss. 361, 432, 483.
199 Hammer, *Devlet-i Osmâniyye Tarihi,* C. 10, s. 180.
200 Cahid Baltacı, "Arpalık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1991, C. 3, ss. 392-93.
201 Yakut, *Şeyhülislamlık / Yenileşme Döneminde Devlet ve Din,* s. 42.
202 İpşirli, "Şeyhülislâm", s. 93.
203 Yakut, *Şeyhülislamlık / Yenileşme Döneminde Devlet ve Din,* s. 43.

İKİNCİ BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ ŞEYHÜLİSLÂMLIK

Meşrutiyet kavramı, 1876 yılından itibaren Osmanlı Devleti'nin siyasî literatüründe "*anayasalı ve meclisli saltanat-hilafet rejimi"* anlamında kullanılmıştır.[204] Osmanlının ilk anayasası olan Kanûn-i Esâsî'nin 1876'da ilan edilmesinden meclisin tatil edildiği 1878 tarihine kadarki döneme I. Meşrutiyet, 1908'de meclisin tekrar açılmasından 1918 Mondros Antlaşması'na ya da 1921 yılında Teşkîlât-ı Esâsiye Kanunu'nun çıkarılması veya 1922'de saltanatın kaldırıldığı döneme kadarki süreye de II. Meşrutiyet denmektedir.[205] Burada Osmanlı Devleti'nin yıkılış döneminde olması ve bu devirde birçok olayın cereyan etmesi, II. Meşrutiyet devrinin net bir şekilde sona ermemesine sebep olmuştur. Dolayısıyla bu bölümde ele alınacak *"II. Meşrutiyet Döneminde Şeyhülislâmlık"* konusunda II. Meşrutiyet dönemi; 1908 tarihinden Osmanlının fiîlen sona erdiği 1918 Mondros Antlaşması'na kadar olan süreyi kapsamaktadır. Böyle zor bir dönemde şeyhülislâmlığın etkilerini, fonksiyonlarını ele alarak bu makâmın kurumsal yapısı ve siyasi konumu ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

I. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ'NDE OSMANLI DEVLETİ'NİN SİYASÎ DURUMU

Osmanlı Devleti tarihinin *"Dağılma Dönemi"* olarak adlandırılan kısmı, Ruslarla 1792 tarihinde imzalanan Yaş Antlaşması'ndan devletin resmî yıkılışı olan 1922 yılına kadar süren dönemi kapsamaktadır. Bu dönemde Osmanlı Devleti gerek kendi ihtiyaç ve tercihleri gerekse dönemin yön vericisi konumunda bulunan Avrupa devletleri tarafından yapılan zorlamalarla birtakım reformlar yapma yoluna gitmiştir.[206] Yine bu duruma, Fransız İhtilali'nden (1789) sonra ortaya çıkan milliyetçi ayaklanmaların da ciddi bir etkisi olmuştur. Özellikle Balkanlar'da bu ayaklanmalar nedeniyle büyük bir infial meydana gelmiş, Rusların Balkan coğrafyasındaki Panslavist politikaları, Osmanlının 19. yüzyılına damga vuran Balkan isyanlarını ortaya

---

204 Said Halim Paşa, *Buhranlarımız Ve Son Eserleri*, çev. M. Ertuğrul Düzdağ, 12. b., İstanbul: İz Yayıncılık, 2016, ss. 51-52.

205 M. Şükrü Hanioğlu, "Meşrutiyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2004, C. 29, s. 388.

206 Carter V. Findley, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform: Bâbıâlî 1789-1922*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014, ss. 131-33.

çıkarmıştır.[207] 1804'te Sırplar ve 1821'de Yunanlılarla başlayan bu isyan dalgası, diğer Balkan devletlerine de sıçrayarak 20. yüzyıl başında Balkan savaşlarına gidecek süreci hazırlamış ve Osmanlıda içinden çıkılması mümkün olmayan bir süreç başlamıştır.[208]

Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) bahsedilen bu karmaşık dönemde tahta geçmiştir. Nitekim amcası Sultan Abdülaziz'in (1861-1876)[209] ve abisi V. Murad'ın (1876) hal' edilmelerinden sonra, meşrutiyeti ilan etme sözü karşılığında tahta çıkarılmış ve bu durum II. Abdülhamid'in saltanatı sırasındaki uygulamalarına önemli ölçüde etki etmiştir.[210] Böyle bir ortamda padişah, sarayı Dolmabahçe'den Yıldız'a taşımış, hafiye teşkilatını kurmuş ve basına sansür uygulama gibi bazı tedbirler almıştır.[211] Ayrıca saltanatının ilk yıllarında Osmanlı ordusunun ağır savaşlarla beli bükülmüş, ekonomik anlamda neredeyse çökmüş ve Balkanlar'da isyan fitili ateşlenmiş haldeydi.[212]

Tüm bunlarla birlikte hâlihazırda Osmanlı Devleti ile Sırbistan Prensliği arasında bir savaş da devam etmekteydi. Osmanlı zaferiyle sonuçlanan bu savaştan sonra Panslavist politikalarıyla Balkanlar'ı etkileyen Rus Çarlığı, Sırpları savaşın yükünden kurtarmak için Osmanlılara ültimatom vermiştir. Tarafların uzlaşması için yapılan Tersane Görüşmeleri'nden de netice çıkmayınca Rus Çarlığı ile çok acı sonuçlar doğuran ve tarihimize *"93 Harbi"* olarak geçen bir savaş baş göstermiştir.[213] Bu savaş devlet için hem malî hem de siyasî anlamda büyük kayıplara yol açmıştır. Böyle büyük sarsıntılarla başlayan Sultan II. Abdülhamid Han devrini bu şartlar dâhilinde incelemek, dönemi sıhhatli bir şekilde anlamak için önemli bir yere sahiptir.

---

207 Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997, ss. 14-15.

208 Feroz Ahmad, *Jön Türkler ve Osmanlı'da Milletler*, çev. Ayşen Gür, 1. b., İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017, ss. 4-6.

209 Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakîkat*, İstanbul: Tercüman Gazetesi, 1979, C. 1, s. 171.

210 Midhat Paşa, *Midhat Paşa'nın Hatıraları-Hayatım İbret Olsun*, çev. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul: Temel Yayınları, 1997, C. 1, s. 206; Yunus Emre Tiryaki, *Hatıratlarda II. Meşrutiyet'in İlanı ve 31 Mart Vak'ası*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 2016, ss. 12-13.

211 Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları: Sultan II. Abdülhamid Han Devri Başmabeyncisi*, 6. b., İstanbul: İz Yayıncılık, 2019, s. 108.

212 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, 6. b., Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007, C. 8, ss. 14-17.

213 Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, ss. 504-16.

A. II. MEŞRUTİYET'İN İLANI

Sultan II. Abdülhamid devri için belirleyici ve dönemin ruhuna tesir eden unsurlardan biri meşrutiyet meselesidir. İlk olarak Sultan Abdülaziz döneminde Jön Türk akımı ile beraber ortaya atılan bu mesele, daha sonra padişah için tehlikeli bir durum haline dönüşmüştür. Nitekim padişah, meşrutiyet taraftarı Midhat Paşa (v. 1884) cuntası tarafından darbe yapılarak hal' edilmiştir.[214]

Bu devirde Namık Kemal (v. 1888), Şinasi (v. 1871), Ziya Paşa (v. 1880) gibi aydınlar yazdıkları meşrutiyet yanlısı yazılarla kamuoyu oluşturmuş ve arkalarında geniş bir kitleyi sürüklemişlerdi. Bu aydınların amacı, *"dağılmakta olan devleti nasıl kurtarabiliriz?"* sorusunun cevabını aramaktı.[215] Bu şekilde devleti kurtarabilmek adına bazı çevrelerce Osmanlılık, Türkçülük, İslâmcılık ve Batıcılık gibi fikirler oluşmaya başlamıştır. Böyle bir muhalefet ortamı, çok uluslu yapıya sahip bir ülkede mevcut yönetim sistemini sorgulayan ve bu sistemin devletin modern anlamda ihtiyaçlarını karşılamadığını düşünen bir kitle oluşturmuştur. Bunların kullandıkları argümanlar ise genellikle *"adalet", "hürriyet", "eşitlik"* kavramları üzerine yoğunlaşmıştır. Jön Türkler, tüm bunları gerçekleştirmenin temel koşulunu meşrutiyetin ilanında görmekteydi.[216]

Nitekim önceki kısımda da belirtildiği gibi Sultan II. Abdülhamid Han, amcasını katleden bu cuntanın gölgesinde, onlara meşrutiyet sözü vererek saltanat makâmına gelmiştir. Meşrutiyeti ilan eden sultan, bir sene sonra çıkan 93 Harbi'nin getirdiği kaos ortamı sebebiyle meclisi lağv etmiş ve yeni bir karara kadar meclisin açılmayacağını ilan etmiştir.[217] Parlamentonun kapatılmasının ardından gelişen süreç, II. Abdülhamid'in muhalifleri tarafından *"İstibdât Dönemi''* olarak adlandırılmış, tahta geliş sürecindeki olaylar itibarıyla çok kritik bir zamanda başa geçen Sultan II. Abdülhamid, ikidarı süresince karşı karşıya geleceği kadroyla şimdiden tanışmıştır.[218] Ayrıca padişahın politikası gereği başvurduğu hafiye teşkilatı, jurnalcilik ve basına uyguladığı sansür gibi yöntemler muhalefetin artmasına sebep olmuştur.[219] Tüm bu uygulamalar, Sultan II. Abdülhamid döneminin iç politikadaki sorunlarının da

---

214 Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakîkat*, C. 1, ss. 160-72.
215 Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1973, ss. 20-24.
216 Tiryaki, *Hatıratlarda II. Meşrutiyet'in İlanı ve 31 Mart Vak'ası*, ss. 11-12.
217 Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, s. 784.
218 Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, 2. b., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011, s. 31.
219 Tahsin Paşa, *Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları*, İstanbul: Milliyet Matbaası, 1931, ss. 30-31.

hazırlayıcısı olmuştur. Meşrutiyetin tekrar ilan edilmesi amacıyla pek çok muhalif akım ve onları destekleyen uluslararası güçler, Sultan II. Abdülhamid'in karşısında iktidarı boyunca mücadele etmiştir. Bahsedilen bu grupları ihtiva eden *"Jön Türkler''* diğer adıyla *"Yeni Osmanlılar"* henüz kadrolaşmamış, kanaatleri bir teşkilatın çatısı altına girmemiş dağınık halde bulunan fikir gruplarıydı.[220] Ancak 1889 yılında II. Abdülhamid karşıtlarını bir çatı altında toplayan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurulmasıyla padişahın karşısına teşkilatlı bir yapı çıkmış oldu.[221] Netice olarak 1889 tarihi, Sultan II. Abdülhamid'in iktidarı için bir dönüm noktası olmuş ve iktidarının ilk yıllarından itibaren kadrolaşma çabası veren muhalif gruplar için artık yeni bir döneme girilmiştir.[222]

İttihat ve Terakki Cemiyeti ilk dönemlerinde aktif muhalefet yerine harbiye, mülkiye ve din adamları arasında yayılarak genişleme politikası izlemiştir. 1895 tarihinde padişah tarafından fark edilen bu cemiyet, yurtdışına çıkarak başta Paris, Londra, Cenevre gibi Avrupa şehirleri olmak üzere Mısır ve Makedonya'da muhalefete girişmiştir.[223] Böylece İttihat ve Terakki, Prens Sabahattin'in (v. 1948) öncülüğünde 1902 yılında toplanarak I. Jön Türk Kongresi'ni gerçekleştirdi. Ancak Jön Türkleri toplamak için yapılan bu kongrede Prens Sabahattin ve Ahmet Rıza (v. 1930) arasında yaşanan fikir ayrılıkları Jön Türkleri ikiye böldü.[224] Daha sonra yeniden birliği sağlamak amacıyla 1907'de II. Jön Türk Kongresi toplandı ve bu kongre sonrası Ahmet Rıza grubu Selanik'te 1907'de kurulan ve muhalif bir cemiyet olan *"Osmanlı Hürriyet Cemiyeti"* ile birleşme kararı aldı. Kongrede II. Abdülhamid'e karşı ihtilal yaparak meşrutiyeti yeniden ilan ettirme ve bu amaç için her türlü yolla mücadele etme kararı alındı.[225] Burada İttihat ve Terakki'nin, Tanzimat'tan beri var olan ve fikirleriyle muhalefet yapan Jön Türk hareketinden ayrılan en önemli noktası, mensuplarının birçoğunun subay olması ve böylece fiilî bir girişimde bulunarak ayaklanma çıkarması olarak görülmektedir.[226]

---

220 Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, ss. 123-25.
221 Ahmed Bedevî Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, 1. b., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012, s. 155.
222 Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terrakki*, 5. b., Ankara: İmge Kitapevi, 2009, s. 46.
223 Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, ss. 159-60.
224 Kuran, a.g.e., ss. 348-50.
225 Tiryaki, *Hatıratlarda II. Meşrutiyet'in İlanı ve 31 Mart Vak'ası*, ss. 39-40.
226 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, 3. b., Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999, C. 9., s. 27.

II. Meşrutiyet'in ilanına giden süreçte Makedonya sorunu önemli bir yer teşkil etmektedir.[227] Bu mesele ilk olarak 93 Harbi'nden sonra Ruslarla imzalanan Ayastefanos Antlaşması'yla (1878) ortaya çıkmıştır. Zikredilen antlaşma, Balkan milletlerine bağımsızlık ve yayılma hakkı tanıyarak, hem kendi aralarında hem de Osmanlıyla olan mücadelenin önünü açmıştır.[228] Balkanlarda özellikle Bulgarlar, Rumlar, Sırplar ve Ulahlar terör faaliyetlerine girişti.[229] İngiltere ve Rusyanın, Osmanlı ve Balkanlar'ı paylaşmak için bir araya geldiği Reval Görüşmesi ise İttihatçılar'ın tepkisinin artmasına sebep oldu.[230] Bununla birlikte Sultan Abdülhamid'e muhalif olan İttihat ve Terakki Cemiyeti ve bünyesindeki mektepli subaylar, devletin kontrolünün az olduğu Makedonya bölgesinde toplanarak padişaha karşı faaliyetlerini daha etkin hale getirdiler. Ayrıca bölgede bulunan Osmanlı ordusu da İttihat ve Terakki Cemiyeti ile hareket ediyor ve cemiyet gittikçe Balkanlar'da etkisini artırıyordu.[231] Nihayetinde İttihatçılar'dan olan Resneli Niyazi (v. 1913), dağlara çıkarak padişaha karşı isyan hareketini başlattı. Bu girişime Enver Bey (v. 1922), Eyüp Sabri Bey (v. 1950), Halil Bey (v. 1948) gibi askerler de katılarak destek verdi.[232] Hatta bu ayaklanmalara Müslüman ve Hıristiyan halktan da birçok kişi katılmış ve isyancıların bölgeye huzur getireceğini düşünerek onları desteklemişlerdir. Burada isyancıların tek amacı II. Abdülhamid'e meşrutiyeti yeniden ilan ettirmekti.[233] Padişah ayaklanmayı bastırması için bölgeye Şemsi Paşa'yı olağanüstü yetkilerle göndermiş fakat Şemsi Paşa, cemiyet üyesi Âtıf Bey tarafından öldürülmüştür.[234] Sonrasında bölgeye isyanı bastırması için Osman Fevzi Paşa görevlendirilmiş ancak o da cemiyet üyeleri tarafından kaçırılıp alıkonulmuştur. II. Abdülhamid'in tedbirlerini boşa çıkaran İttihat ve Terakki Cemiyeti bir yandan da İstanbul'a meşrutiyetin ilanı için baskı yapıyor, aksi takdirde askerin İstanbul üzerine yürüyeceğini söylüyordu.[235] Bu şekilde Makedonya bölgesini kontrol

---

227 Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, 2. b., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011, s. 318.

228 Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, s. 517.

229 Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terrakki*, s. 88.

230 Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları: Sultan II. Abdülhamid Han Devri Başmabeyncisi*, s. 388; Karal, *Osmanlı Tarihi*, 3. b., Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999, C. 9., ss. 25-26.

231 Tiryaki, *Hatıratlarda II. Meşrutiyet'in İlanı ve 31 Mart Vak'ası*, s. 49.

232 Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, s. 466.

233 Kuran, a.g.e., s. 156.

234 BOA. Y. MTV. 312/63; Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları: Sultan II. Abdülhamid Han Devri Başmabeyncisi*, s. 397.

235 Tiryaki, *Hatıratlarda II. Meşrutiyet'in İlanı ve 31 Mart Vak'ası*, ss. 75-76; Mahmut Hakkı Arslantürk, *II. Meşrutiyet Dönemi'nde Mikyâs-ı Şeriat Gazetesi*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2018, s. 14.

altına alan İttihat ve Terakki Cemiyeti, 23 Temmuz 1908'de Manastır'da meşrutiyeti ilan etti. Olayların önünü alamayacağını düşünen padişah, kan dökülmemesi ve Avrupalı devletlerin iç işlerine müdâhil olmaması amacıyla çevresiyle yaptığı istişâreler sonucu tüm yurtta meşrutiyeti 24 Temmuz 1908 tarihinde yeniden ilan etmiş, meclis-i mebusânı açmış ve Kanûn-ı Esâsi'yi yürürlüğe koymuştur.[236] Ayrıca meclisin açılış konuşmasını Sultan II. Abdülhamid yapmış ve burada meşrutiyeti koruyacağına dâir yemin etmiştir.[237] Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi (v. 1919) de hâtıratında, II. Abdülhamid'in meşrutiyet karşıtı olmadığını hatta daha önce birkaç kere meşrutiyeti ilan etmek istediğini fakat çeşitli engellerden dolayı bunu gerçekleştiremediğini belirtmektedir.[238]

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle birlikte Türk siyasal tarihinde ilk defa çok partili sisteme geçilmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı kurulan ilk partiler ise Ahrar Fırkası, Fedekarân-ı Millet Cemiyeti, İttihad-ı Muhammedî Fırkası olmuştur.[239] Ancak daha öncesinde meşrutiyetle ilgili tecrübe sahibi olunmadığından dolayı iktidarın nasıl belirleneceği, hangi yetkilere sahip olacağı ve muhalefetin ne şekilde yapılanacağı gibi sorunlar ortaya çıkmıştır.[240] 1908 seçimleri *"İntihâb-ı Mebûsan Kanunu Lâhiyası"* adıyla çıkarılan seçim kanununa göre yapıldı.[241] İki dereceli seçim sistemi esas alınarak oylamalar gerçekleştirildi. En az 25 yaşındaki erkeklerden oluşan birinci seçmenlerin oy vermesiyle ikinci seçmenler belirlendi. Son olarak vekilleri, bu ikinci seçmenlerin oyları belirledi.[242] İlk defa yapılan bu seçimi, Ahrar Fırkası'na karşı İttihat ve Terakki Cemiyeti kazandı.[243] Bununla birlikte basına uygulanan sansürün kalkmasıyla birçok

---

236 Karal, *Osmanlı Tarihi*, 1999, C. 9., s. 40; Kanûn-i Esâsi'nin yürürlüğü girmesi ve meclisin açılmasıyla ilgili Bkz. BOA. İ. DUİT. 91/6; BOA. DH. KMS. 19/48.

237 Faik Reşit Unat, *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi II. Abdülhamid'in son Mabeyn Başkatibi Ali Cevat Bey'in Fezleke'si*, 2. b., Türk Tarih Kurumu, 1985, s. 29.

238 Cemâleddin Efendi, *Siyasî Hâtıralarım (1908-1913)*, İstanbul: Tercüman Gazetesi 1001 Temel Eser, 1978, ss. 34-35.

239 Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, ss. 604-5.

240 Oğuz Kaan, *II. Meşrutiyet Döenimnde Muhalefet: Ahrar Fırkası*, (Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2008, s. 2.

241 BOA. TFR. M. 23/2260.

242 Baran Hocaoğlu, *İkinci Meşrutiyet Dönemini Siyasal Yaşamında İktidar ve Muhalefet İlişkileri(1908-1913)*, (Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 2008, s. 85.

243 Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, s. 257.

gazete ve dergi yayın hayatına başladı ve sayıları 300'ü aştı.[244] Ancak bu gazeteler, habercilikten ziyade siyasetle ilgilendiler veya siyasete âlet oldular.[245]

Netice itibarıyla meşrutiyetle birlikte devletin kurtulacağı, siyasî birliğin sağlanacağı zannedilmişti. Ancak bu beklentiler oluşmadığı gibi devletin iç ve dış sorunları artmış ve homojen bir yapıya sahip olmayan Osmanlıda sosyopolitik çekişmeler baş göstermiştir. Bununla birlikte İttihat ve Terakki'nin yönetimde muhalefet istememesi üzerine uyguladığı sert politikalar ve aldığı sıkı tedbirler, cemiyete karşı olan hoşnutsuzluğu daha da artırmıştı. Meşrutiyetin getirdiği siyasî haklar, İttihat ve Terakki'nin bu tekelci ve baskıcı yaklaşımı yüzünden sadece kağıt üstünde kalmıştı. Gelişen şartlar neticesinde ordunun siyasetle ilgilenmesi ve muhaliflere baskı aracı olarak kullanılması da yeni sorunları beraberinde getirmişti. Tüm bunlar ileride 31 Mart İsyanı'nın çıkmasına neden olacaktır.[246]

B. 31 MART VAK'ASI

Meşrutiyetin ilan edilmesinden 8 ay 21 gün sonra meydana gelen 31 Mart Vak'ası, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı asker ve muhalif grupların çıkarttığı, halktan da olan katılımlarla gittikçe büyüyen bir isyan hareketidir.[247] Bu olay, Rûmî Takvime göre 31 Mart 1325'te (9 Nisan 1909) vuku' bulduğu için *"31 Mart Vak'ası"* adıyla anılmıştır.[248] Olayın büyüklüğü ve dönemin karışık olmasından dolayı bu isyanı tek bir sebeple açıklamak güçtür. Ancak isyanın fitilini ateşleyen ilk sebep, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalif olan Serbesti Gazetesi'nin başyazarı Hasan Fehmi'nin 7 Nisan 1908'de Galata Köprüsü üzerinde fâili meçhul bir şekilde öldürülmesidir.[249] Bu cinayet, İttihat ve Terakki muhaliflerinin ayaklanmasına neden oldu. İttihat ve Terakki'nin II. Meşrutiyet'i koruması için Selanik'ten İstanbul'a getirdiği ve Taşkışla'ya yerleştirdiği Avcı Taburları'nın başlarında bulunan İttihatçı subayların eğlenceye ve gece hayatına düşkün olması ve din aleyhinde sözler sarfetmeleri alaylıların tepkisine neden oldu ve ayaklanma ihtilâle dönüştü. İttihad-ı Muhammedî

---

244 Ömer Duman, *II. Meşrutiyet'e Tepkiler*, (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 2008, s. 64.

245 Arslantürk, *II. Meşrutiyet Dönemi'nde Mikyâs-ı Şeriat Gazetesi*, s. 29.

246 Cemâleddin Efendi, *Siyasî Hâtıralarım (1908-1913)*, ss. 54-55; Fatma Çakır, *Hüseyin Câhid'in Tanin'deki Makalelerine Göre 31 Mart Olayı*, (Yüksek Lisans Tezi), Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, 2014, ss. 1, 21.

247 Unat, *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi II. Abdülhamid'in Son Mabeyn Başkatibi Ali Cevat Bey'in Fezleke'si*, ss. 52-63.

248 Tiryaki, *Hatıratlarda II. Meşrutiyet'in İlanı ve 31 Mart Vak'ası*, s. 221.

249 Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, s. 510.

Cemiyeti lideri Derviş Vahdetî'nin (v. 1909), mektepli subayların dinsiz olduğunu söyleyerek askerleri kışkırtması sonucu İttihat ve Terakki'ye olan tepki, askerin katılımıyla giderek büyüdü.[250] Bu olayda İttihat ve Terakki yanlısı gazeteler tahrip edilmiş, Meclis-i Mebûsan binası Yeşilköy'e taşınmıştı.[251] Ortaya çıkış nedenleri ve gelişmesiyle birlikte bu ayaklanma, meşrutiyet rejiminden ziyâde muhaliflerin İttihat ve Terakki'ye verdiği bir tepki olarak gözükmektedir.

İstanbul'da durum böyle iken, Selanik'ten isyanı bastırmak için Hüseyin Hüsnü Paşa (v. 1926) komutasındaki yirmi beş piyade taburu, on süvari bölüğü, yedi sahra, iki cebel bataryasından oluşan Hareket Ordusu, İstanbul'a yönelmişti. İstanbul'a girmeden ordunun komutasını Mahmut Şevket Paşa (v. 1913) devraldı.[252] Hareket Ordusu isyanı bastırıp şehirde kontrolü sağladı[253] ve Yıldız Sarayı askerler tarafından kuşatılıp teslim alındı.[254] Kısa sürede toplanan parlamento, bu olaylarda padişahın dahlinin olduğunu gerekçe göstererek oybirliğiyle Sultan II. Abdülhamid'in hal'ine karar verdi.[255] Fetva emini Mehmet Nuri Medenî Efendi (v. 1927) fetva metnini yazmaya yanaşmayınca fetvayı Elmalılı Hamdi Bey (v. 1942) kaleme aldı.[256] Şeyhülislâm Mehmed Ziyâeddin Efendi'nin (v. 1938) hal' fetvasını onaylamasıyla tahta veliaht Reşad Efendi'yi (1909-1918) geçirdiler.[257] Sözü edilen olaylar meydana gelirken ülkede sıkıyönetim ilan edildi ve birçok kişi sürgün veya idam edildi.[258] İttihat ve Terakki Cemiyeti bu yolla, muhalif partileri kapattı ve kendisine karşı olanları susturdu.[259]

C. İÇ SİYASETTEKİ ÇEKİŞMELER

31 Mart İsyanı'nı bastıran İttihat ve Terakki Cemiyeti muhalefeti yok edemedi, aksine 1910 ve 1911 tarihlerinde yeni muhalif partiler oluşmaya başladı. Bu partilerin

---

250 Tiryaki, *Hatıratlarda II. Meşrutiyet'in İlanı ve 31 Mart Vak'ası*, s. 250.

251 Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 213; Lokman Akbaş, *II. Meşrutiyet Döneminde İslamcılık Ve İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti*, (Yüksek Lisans Tezi), Balıkkesir: Balıkkesir Üniversitesi, 2015, ss. 225-33.

252 Tiryaki, *Hatıratlarda II. Meşrutiyet'in İlanı ve 31 Mart Vak'ası*, ss. 273-74.

253 Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, ss. 276-77.

254 Unat, *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi II. Abdülhamid'in son Mabeyn Başkatibi Ali Cevat Bey'in Fezleke'si*, ss. 77-78.

255 Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, 5. b., Türk Tarih Kurumu, 1951, s. 31.

256 Yakup Döğer, *Modernleşme Ve Ulema Elmalılı Hamdi Yazır*, Kocaeli: Tashih Yayınları, 2019, ss. 58-60.

257 Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, s. 519.

258 İdam edilenler arasında isyana karıştığı iddia edilen Derviş Vahdetî de bulunmaktadır. Konuyla ilgili Bkz. BOA. İ. AS. 87/35.

259 Ali Birinci, "31 Mart Vak'ası'nın Bir Yorumu", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C. 13, ss. 337-342; Azmi Özcan, "Otuzbir Mart Vak'ası", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA),* İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2007, C. 34, s. 11.

bir kısmı, İttihat ve Terakki içindeki görüş ayrılıkları sonucunda oluşan kopmalarla teşekkül etti. Böylece Mutedil Hürriyetperverân Fırkası, Ahâli Fırkası, Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Osmanlı Demokrat Fırkası, Osmanlı Sosyolist Fırkası, Osmanlı Islahat-ı Esâsiye Fırkası, Milli Meşrutiyet Fırkası gibi partiler kuruldu. Bunlar arasında en çok ses getiren ve en ciddi muhalefeti yapan Hürriyet ve İtilaf Fırkası oldu.[260] İttihat ve Terakki'den ayrılanlarla oluşan bu fırka, Meclis-i Mebûsan'daki bağımsız mebusların, farklı muhalif unsurların ve gayr-i müslimlerin katılımıyla *"muhaliflerin koalisyonu"* haline geldi.[261] İttihat ve Terakki Cemiyeti karşısında ilk zaferini ise 1911'de mecliste yapılan ara seçimleri bir oy farkla kazanarak aldı. Bu mağlubiyeti hazmedemeyen İttihat ve Terakki Cemiyeti, Ayan Meclisi'ne verdiği tezkereyle Meclisi Mebûsan'ın feshedilip genel seçimlerin erken yapılmasını istedi. Padişahın meclisi feshetme talebi ve Ayan Meclisi'nin aldığı kararla üç ay içinde seçimlerin yapılması koşuluyla Meclis-i Mebûsan feshedildi.[262] 1912 yılında yapılan seçimlerde, 31 Mart Olayı sonrasında olan sıkıyönetim kuralları uygulandı, partilere seçim çalışması ve propaganda kısıtlamaları getirildi.[263] Türk tarihinin en şâibeli seçimlerinden olan 1912 seçimlerinde İttihat ve Terakki, olumsuz bir neticeyle karşılaşmamak için birtakım usûlsüzlüklere başvurdu. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın taşradaki örgütlenmeleri engellendi.[264] Hürriyet ve İtilaf mensupları *"vatan haini"* diye yaftalanarak itibarsızlaştırılmak istendi. Buna karşılık İtilafçılar da İttihatçılar'ın dini siyasete âlet ettiklerini, ülkeyi sattıklarını ve mason olduklarını iddia ettiler.[265] Yaşanan tüm bu baskı, saldırı ve usûlsüzlüklerden dolayı 1912 seçimleri *"sopalı seçimler"* olarak adlandırıldı. İttihatçılar'ın demokratik olmayan çabaları 1912 genel seçimlerini kazanmalarını sağladı ve 281 sandalyeden 275'ini alarak mecliste büyük çoğunluğu elde ettiler.[266]

---

260 Döğer, *Modernleşme Ve Ulema Elmalılı Hamdi Yazır*, s. 172.

261 Gülşah Al, *II. Meşrutiyet Dönemindeki En Büyük Muhalefet Hürriyet Ve İtilaf Fırkası*, (Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, 2006, s. 18.

262 Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, ss. 553-55.

263 Aykut Kansu, İttihadcıların *Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016, s. 279.

264 Al, *II. Meşrutiyet Dönemindeki En Büyük Muhalefet Hürriyet Ve İtilaf Fırkası*, ss. 41-42.

265 Hocaoğlu, *İkinci Meşrutiyet Dönemini Siyasal Yaşamında İktidar ve Muhalefet İlişkileri(1908-1913)*, ss. 240-46.

266 Ramazan Boyacıoğlu, "Beyânü'l-Hak'ta Ulema, Siyaset ve Medrese", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 2 (1998), s. 64; Çığman, *II. Meşrutiyet Türkiye'sinde Siyaset-Yönetim İlişkisi(1908-1914)*, s. 71.

D. DIŞ SİYASETTE YAŞANAN GELİŞMELER

Meşrutiyet'in ilan edilip Meclis-i Mebûsan'ın açılmasından sonra dış politikada bazı sorunlar baş göstermiş ve Osmanlı dağılma sürecinin son evresine girmişti. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Osmanlının Bosna-Hersek'ten mebus istemesine karşı bölgeyi ilhak ettiğini bildirmiş,[267] Osmanlıya bağlı bir özerk devlet olan Bulgaristan bağımsızlığını, Girit ise Yunanistan'a katıldığını ilan etmiştir.[268]

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Trablusgarp'taki askeri Yemen'e sevk etmiş, buradaki silahları İstanbul'a getirmiş, ayrıca Trablusgarp valisi ve kumandanını da başkente çağırarak bölgeyi işgale açık hale getirmişti.[269] Bunun üzerine burada emelleri olan İtalyanlar 1912 tarihinde Trablusgarp'ı işgal etmiş ve yapılan Uşi Antlaşması'yla Osmanlının Kuzey Afrika'daki son toprağı da elden çıkmıştı.[270] Yine Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ gibi Balkan devletleri ittifak kurarak Osmanlı Devleti'ni I. Balkan Harbi'nde mağlup etmişlerdi. Savaş sonunda Osmanlı Devleti; Selanik, Güney Makedonya ve Edirne dâhil olmak üzere Trakya'yı kaybetmişti.[271] I. Balkan Savaşı sonrası Bulgaristan'ın daha fazla toprak almasını kabullenemeyen diğer Balkan devletleri, Bulgaristan'a savaş ilan etmiş ve neticede II. Balkan Harbi denilen bu savaşı kazanmışlardır. Bu sırada *"vatan hainliği"* ithamıyla Kamil Paşa (v. 1913) hükümetine, 1913 senesinde birtakım İttihatçı subaylar tarafından Bâb-ı Âli Baskını ile darbe yapılmıştı. Baskın sonucunda Harbiye Nâzırı Nazım Paşa öldürülmüş, Kamil Paşa silah zoruyla istifa ettirilmiş ve yerine Mahmut Şevket Paşa getirilmişti.[272] Yönetimi darbeyle devralan İttihat ve Terakki, Bulgaristan'ın II. Balkan mağlubiyetinden faydalanarak Edirne'yi geri almıştır.[273] Bundan sonraki süreçte İttihat ve Terakki Cemiyeti, muhalefeti susturup I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar ülke yönetiminde tek başına söz sahibi olmuştur.

---

267 Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, 2.b., Ankara: Türk Tarih Kurumu, C.9, 1999, ss. 218-219; Bayram Kodaman, "II. Meşrutiyet Dönemi", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara C. 13. 2002, s. 307.

268 Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, ss. 626-28.

269 Cemâleddin Efendi, *Siyasî Hâtıralarım (1908-1913)*, s. 67.

270 Halil İnalcık, *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, 1. b., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, C. 4, s. 302.

271 Yaşar Arslanyürek, "Balkan Savaşları ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme", *Akademik Sosyal Araştırma Dergisi*, S. 89 (2019), s. 107.

272 Mustafa Hayri Efendi, *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp Ve Mütareke Günlükleri (1909-1922)*, 1. b., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, s. 252; Hocaoğlu, *İkinci Meşrutiyet Dönemini Siyasal Yaşamında İktidar ve Muhalefet İlişkileri(1908-1913)*, ss. 304-7.

273 Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, ss. 105-10.

Avrupa devletleri arasında yaşanan bloklaşma, silahlanma yarışı, sömürge ve pazar arayışları sonucunda oluşan rekabet, I. Dünya Savaşı'nın çıkmasına neden oldu.[274] Bloklaşma sonucunda Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya Üçlü İttifak; İngiltere, Fransa, Rusya ise Üçlü İtilaf gruplarını oluşturdu.[275] Bu sırada iç ve dış siyasette zor günler geçiren ve yıkılmak üzere olan Osmanlı Devleti, Avrupalı devletlerin iştahını kabartıyordu.[276] Bir süre sonra İtalya Üçlü İtilaf grubuna geçmiş, Osmanlı ise Üçlü İttifak grubuna dâhil olarak savaşa katılmıştır. Osmanlının savaşa girmesindeki esas maksadı ise kaybettiği toprakları geri alarak devletin toparlanmasını sağlamaktı. Osmanlı yönetiminde ise Enver, Talat, Cemal gibi ittihatçı paşalar söz sahibiydi. 1914-1918 yılları arasında gerçekleşen savaşta, çok fazla toprak kaybeden Osmanlı Devleti mağlup olmuş ve İttifak devletleri savaşı kaybetmiştir. İtilaf devletleri 30 Ekim 1918 tarihinde Osmanlı Devleti ile Mondros Ateşkes Antlaşmasını imzalamıştır.[277] Bu antlaşmada bulunan ağır maddeler, Osmanlı Devleti'nin resmî olmasa da fiilen sona erdiğini göstermektedir.

II. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE ŞEYHÜLİSLÂMLIĞIN GENEL DURUMU

II. Meşrutiyet gibi Osmanlı Devleti'nin her anlamda karışık döneminde, kökeni asırlara dayanan şeyhülislâmlığın dinî yapısıyla birlikte, siyasî yönü ağır basmaktadır. Bu yüzden şeyhülislâm veya şeyhülislâmlık, çok partili hayata geçişle görev yaptığı hükümetler ya da mensup olduğu partilerle birlikte muhalif kesimin hep eleştiri odağında olmuştur. Bu anlamda şeyhülislâmlık tarihi içerisinde II. Meşrutiyet dönemi farklı bir yere sahiptir.

A. ŞEYHÜLİSLÂMLIĞIN KURUMSAL YAPISI

Osmanlı Devleti'nde köklü bir geçmişe sahip olan şeyhülislâmlık müessesesi çeşitli birimlerden oluşmaktadır. 1916 yılında çıkarılan İlmiyye Salnâmesi'ne göre meşîhat makâmı; Dâire-i Celîle-i Meşîhat-ı İslâmiyye, mahkemeler, encümenler, Huzûr-

274 Karal, *Osmanlı Tarihi*, 1999, C. 9., ss. 358-60.

275 Said Halim Paşa, *Buhranlarımız Ve Son Eserleri*; Osman Güneş, *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Hayatı, Fetvaları Ve Dönemin Siyasi Olayları*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2019, s. 28.

276 Karal, *Osmanlı Tarihi*, 1999, C. 9., s. 374.

277 Arnold Joseph Toynbee, *Bir Devletin Yeniden Doğuşu*, çev. Kasım Yargıcı, İstanbul: Cumhuriyet Yayınları, 1999, C. 1, s. 70.

i Hümâyûn-i Mülûkâne Ders-i Şerîf Heyeti, medreseler olmak üzere beş ana bölüme ayrılmıştır. Yine bu bölümler, kendi içerisinde çeşitli kısımlardan oluşmaktadır.[278]

1. Dâire-i Celîle-i Meşîhat-ı İslâmiyye

Dâire-i Celîle-i Meşîhat-ı İslâmiyye bölümünde, meşîhat makâmının kurumsal ve işleyiş bakımından ana birimleri yer almaktadır. Dolayısıyla bu birimler şeyhülislâmlığın esas dâirelerini oluşturmaktadır.

a. Fetvahâne-i Âlî

Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyıldan itibaren meşîhat makâmında geniş kadrolaşma sonucunda fetva eminliği oluşturulmuş ve bu memuriyetin tarihî süreç içerisinde önem kazanmasıyla beraber Tanzimat döneminde Fetvahâne dâiresi teşekkül etmişti.[279] Fetvahâne ya da kaynaklarda geçtiği şekliyle Fetvahâne-i Âlî, meşîhat makâmı içinde müftüler ve şer'iyye mahkemelerinin mercii olarak ayrı bir birim şeklinde kurulan fetva verme dâiresidir.[280] Buradan anlaşılacağı üzere Fetvahâne, fetva işleriyle birlikte şer'iyye mahkemelerinden gelen delilleri ve i'lâmları (hâkim kararlarının yazıldığı belge) inceleyen fetva emini yönetimindeki bir birimdir.[281] Böylelikle Fetvahâne; şeyhülislâm adına fetva işlerinin yürütülmesi,[282] halktan gelen şer'i soruların cevaplandırılması ve şer'i mahkemelerin temyiz makâmı konumunda olması bakımından Osmanlı hukuk sisteminde önemli bir görev üstlenmiştir.[283]

Fetvahâne'nin başı olan fetva eminlerinin tayininde ahlaklı ve derin fıkıh bilgisine sahip kişiler arasından seçilmesine dikkat edilmiştir. Fetva eminlerinin, şeyhülislâma gelen dinî sorularla ilgili fetva hazırlamak ve şer'iyye mahkemelerinden gönderilen kararları kontrol etmek gibi görevleri bulunmaktadır.[284] Bunun dışında Fetvahâne'nin yönetiminden sorumlu olma, dinî gün ve gecelerin tespiti ve bunlarla ilgili yapılacak programların hazırlanması fetva emininin sorumlulukları arasındadır.[285]

---

278 *İlmiyye Salnamesi*, ss. 140-90.
279 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, s. 197.
280 Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 1993, C. 1, s. 621.
281 Ferhat Koca, "Osmanlılar'da Meşihat Dairesi İçinde Müstakil Bir Birim Olarak Fetvahâne", *İlam Araştırma Dergisi*, C. 2, S. 1 (1997), s. 136.
282 Halil Altuntaş, *Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu (Tarihçe, Oluşum, İşleyiş ve Faaliyetleri)*, 2. b., Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020, s. 18.
283 Saliha Okur Gümrükçüoğlu, "Meşîhat Makamı'nın Bir Dairesi: Fetvahâne-i Âlî", *Din ve Hayat Dergisi*, S. 34 (2018), s. 37.
284 Örsten, *Osmanlı Hukukunda Fetvâ*, s. 58.
285 Talip Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Fetva Eminliği (1826-1922)*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi, 2011, ss. 410-12.

Zamanla görevlerinin artması üzerine kendisine yardımcı olmak için fetva emini muavini atanmıştır.[286]

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Fetvahâne'nin yapısı ve çalışma esaslarıyla ilgili önemli düzenlemeler yapılmıştır. 1916 tarihli İlmiyye Salnâmesi'ne göre Fetvahâne, fetva odası ve i'lâmât odası olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır.[287] Fetva odası, adından da anlaşılacağı üzere fetva ile ilgili her türlü işlemin yapıldığı odadır ve başında reisü'l-müsevvidîn bulunur. 21 Şubat 1910 tarihinde çıkarılan talimatnâmeyle buraya alınacak memurların medresetü'l-kudât mezunu olma şartı getirilmiştir.[288] Ayrıca fetva odasına bağlı bir de pusula odası bulunmaktaydı ve fetva talebinde bulunanlar ilk mürâcaatlarını bu odaya yapardı.[289] Diğer adı *"mülâzımîn odası"* olan bu odada, Fetvahâne'nin arşiv bilgileri de tutulmaktadır.[290]

Şeyhülislâm Mustafa Hayri Efendi'nin girişimleriyle 24 Temmuz 1914 tarihinde çıkarılan *"Hey'et-i İftâiyye Hakkındaki Nizamnâme"* ile fetva odası, Telîf-i Mesâil ve Taharrî-i Mesâil adıyla iki şubeye ayrılmış ve her iki şubeye yeterli sayıda memur alınmıştır. Telîf-i Mesâil şubesi, dört mezhebe ait fetva ve fıkıh kitaplarında mevcut olan meseleleri ve bilgileri toplamakla görevlendirilmiştir. Yine bu şube, Hanefî mezhebinde bulunmayıp da diğer üç mezhepte olan bir görüşü, o dönemin maslahatlarına uygun olmasından dolayı verilecek fetvada kullanılabileceğini belirtmiştir. Buradan anlaşılmaktadır ki, Osmanlı Devleti'nde kabul gören Hanefî mezhebinin hâricinde diğer üç mezhebe ait ictihadlardan da yararlanılabilmenin önü açılmıştır.[291] Taharrî-i Mesâil şubesi ise soru kalıplarını belirlemek, fetva mürâcaatlarına uygun olarak emsal nitelikteki fetvaları araştırıp hazırlamak ve kütüklere kaydetmekle görevlidir. Telîf-i Mesâil şubesi üç ayda bir, Taharrî-i Mesâil şubesi ise her ay yaptıkları çalışmalarla ilgili Fetvahâne'ye rapor vermektedir.[292] Tüm bunlar

---

286 Koca, "Osmanlılar'da Meşihat Dairesi İçinde Müstakil Bir Birim Olarak Fetvahâne", s. 141.

287 *İlmiyye Salnamesi*, ss. 140-42.

288 İlhami Yurdakul, *Osmanlı Devleti'nde Şer'i Temyiz Kurumları Fetvahane-i Ali, Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye ve Mahkeme-i Temyiz-i Şer'iyye Dairesi*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi, 1996, ss. 33-35.

289 Koca, "Osmanlılar'da Meşihat Dairesi İçinde Müstakil Bir Birim Olarak Fetvahâne", s. 141.

290 Yakut, *Şeyhülislamlık / Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 60.

291 "Kavânîn ve Nizâmât", *Cerîde-i İlmiyye*, C. 1, S. 4 (1332), ss. 155-57; Koca, "Osmanlılar'da Meşihat Dairesi İçinde Müstakil Bir Birim Olarak Fetvahâne", s. 149.

292 Ferhat Koca, "Fetvahâne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), t.y., C. 12, s. 498.

göstermektedir ki 1914 tarihli nizamnâme, fetva odasının işleyişi açısından önemli bir yere sahiptir.

Fetvahâne'nin diğer dâiresi olan i'lâmât odasında ise, şer'iyye mahkemelerinin verdikleri kararlar incelenmekte ve başında i'lâmât-ı şer'iyye mümeyyizi bulunmaktadır.[293] Temyiz edilen kararlar ilk olarak bu odaya gelir ve kararlarda hata olduğu tespit edilirse hüküm bozulur ve mahkemeye iade edilirdi.[294] İnceleme sonucunda kararların doğru veya hatalı oldukları yazılarak i'lâmât müdürü ve fetva emini tarafından mühürlenirdi.[295]

b. Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iyye

Şeyhülislâmın başkanlığında yapılan ve mahkemelerde verilmiş olan hükümleri denetleyen huzur mürâfaaları[296], şeyhülislâmın işlerinin fazla olması sebebiyle uzun süre çözüme kavuşturulamadığından, halk arasında bezginlik meydana getirdi. Yine davaların çok olması da bu mürâfaaların uzun sürmesine ve ertelenmesine sebep oluyordu.[297] Bu sorunu ortadan kaldırmak için Rumeli kazaskerinin başkanlığında, 1861 tarihinde ilmiye sınıfının yüksek memurlarından oluşan *"Meclis-i Tedkikât-ı Şer'iyye"* adıyla geçici bir meclis oluşturuldu. Üyelerine maaş verilmeyen ve haftada iki gün toplanan bu meclisin amacı, bu sorunları neticelendirmekti. Ayrıca Bâb-ı Fetva içerisinde bulunan mahkemelerdeki çözümlenmeyen davalar veya dava sahiplerini tatmin etmeyen meseleler, yine bu meclise havale edilerek nihayete erdirildi. Çalışmaları olumlu karşılanan bu geçici meclis, 1862 tarihinde eksiklikleri giderilerek sürekli hale getirildi. Yine 1873'te çıkarılan bir nizamnâmeyle bu meclisin çalışma esasları belirlendi.[298] İttifakla kararlarını alan meclis, gerekli gördüğü durumlarda davalarla ilgili kişileri dinleme salâhiyetine sahipti.[299]

---

293 Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1993, C. 2, s. 51.

294 Mustafa Şentop, *Şer'iyye Mahkemelerinde Temyiz ve İstinaf 19. ve 20. Yüzyıl*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi, 1995, s. 62.

295 Örsten, *Osmanlı Hukukunda Fetvâ*, s. 60.

296 Huzur mürâfaaları, Osmanlı'da itiraz edilen bir davanın yeniden görülmesini ifade eden bir kavramdır.

297 Elif Yılmaz Şentürk, *Osmanlı Belgeleri İçin Bir Üstveri Standartı Çalışması: Meşihat Arşivi Örneği*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2017, ss. 65-66.

298 BOA. A. MKT. MHM. 244/1; Yakut, *Şeyhülislamlık / Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, ss. 61-62.

299 Şentop, *Şer'iyye Mahkemelerinde Temyiz ve İstinaf 19. ve 20. Yüzyıl*, s. 59.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde kurulan Meclis-i Tedkikât-ı Şer'iyye, önemli bir vazife üstlenmesi, bünyesinde kabiliyetli memurların görev alması ve Mecelle'nin hazırlanmasında katkıda bulunması sebebiyle Osmanlı hukuk sisteminde önemli bir yere sahip olmuştur.[300] 12 Mart 1917'de şer'iyye mahkemelerinin Adliye Nezâreti'ne bağlanmasıyla Meclis-i Tedkikât-ı Şer'iyye'nin yerine *"Mahkeme-i Temyiz-i Şer'iyye Dâiresi"* kuruldu ve kaldırılan meclisin görevleri bu mahkemeye aktarıldı.[301]

c. Ders Vekâleti Ve Meclis-i Mesâlih-i Talebe

Sultan II. Bayezid, İstanbul'da yaptırdığı ve kendi ismini taşıyan medresede şeyhülislâmlara da haftada bir gün ders okutma görevi vermişti. İlk zamanlarda bu vazifeyi yerine getiren şeyhülislâmların zamanla yoğunluklarının artması sebebiyle, bu görevlerini onlar adına vekâleten yapacak *"Ders Vekili"* adıyla bir memuriyet oluşturuldu.[302] Ders vekili, Bayezid Medresesi'nde şeyhülislâmı temsil ettiği için kıdemli müderrisler arasından seçilirdi. Bu kişinin aynı zamanda medreselerdeki derslerin düzenli yapılıp yapılmadığını kontrol etmek gibi teftiş vazifesi de bulunmaktaydı.[303] Sonraki dönemlerde sorumlulukları artan ders vekili, bütün müderris ve medreselerden sorumlu tutulmuştur. XIX. yüzyılda ise şeyhülislâmlığın Ağakapısı'na taşınmasıyla *"Ders Vekâleti Dâiresi"* ihdâs edilmiş, ders vekillerine medrese ve ruûs imtihanlarına nezâret etme görevi de verilmiştir.[304]

Ders Vekâleti'ne bağlı olarak 1877 tarihinde *"Talebe Meclisi"* adıyla bir komisyon kurulmuş ve 1878'de *"Meclis-i Talebe-i Ulûm"* adını alan bu komisyon 1879 senesinde *"Meclis-i Mesâlih-i Talebe"* adı altında faaliyet göstermiştir. Bu birimin İlmiyye Salnâmesi'nde "*Ders Vekâleti ve Meclis-i Mesâlih-i Talebe"* başlığı altında ele alınmış olması her iki dâirenin birbirleriyle özdeşleştiğini göstermektedir. Bu heyet talebelerin işlerini ve askerlik muâmelelerini yürütmektedir.[305] Ayrıca muallim ve müderrislerin atama, terfi ve azilleri, disiplinin sağlanması, ders programlarının

---

300 Murat Akgündüz, "Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislâmlığa Bağlı Bir Birim Olarak Meclisi Tedkikât-ı Şeriyye", *Ekev Akademi Dergisi*, S. 21 (2004), s. 172.

301 Yurdakul, *Osmanlı Devleti'nde Şer'i Temyiz Kurumları Fetvahane-i Ali, Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye ve Mahkeme-i Temyiz-i Şer'iyye Dairesi*, ss. 49-50.

302 Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 1993, C. 1, s. 428.

303 Caner Arabacı, *1900-1924 Arası Konya Medreseleri*, (Doktora Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi, 1996, ss. 48-49.

304 Topal, *19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunda Şeyhülislamlık Kurumu Bab-ı Meşihat*, ss. 58-59.

305 Hasan Yıldız, "Osmanlı Medrese Eğitim Sisteminde Karar Organı: Meclis-i Mesâlih-i Talebe ve Müfredât Programlarını Hazırlama Sürecindeki Rolü (II. Meşrutiyet Dönemi Örneği)", *Türkiyat Mecmuası*, S. 255-275 (2018), ss. 256-58; *İlmiyye Salnamesi*, s. 145.

hazırlanması ve okutulacak kitapların belirlenmesi de Meclis-i Mesâlih-i Talebe'nin görevleri arasında bulunmaktadır. 15 Şubat 1915 tarihinde meclisin acil durumlar hâricinde yalnızca pazartesi günleri toplanması kararlaştırılmıştır. Yine bu meclis Şeyhülislâm Mustafa Hayri döneminde açılan Dârü'l-Hilafeti'l-Âliye Medresesi'nin müfredâtı ve ders kitaplarının belirlemesinde de görev almıştır.[306] Tüm bunlarla birlikte Ders Vekâleti ve Meclis-i Mesâlih-i Talebe dâiresi, XX. yüzyılın başlarında medrese ve öğrencilerin yaşadığı sorunlar nedeniyle ağır eleştirilere maruz kalmış ve 1924 yılında kapatılmıştır.[307]

d. Tedkîk-i Mesâhif Ve Müellefât-ı Şer'iyye Meclisi

Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyye Meclisi, mushafları ve dinî alanda yazılmış olan matbu eserleri kontrol etmek sûretiyle basılması için onay veren bir birimdir.[308] Bu meclis, günümüzde Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı "*Mushafları İnceleme Kurulu"* ve *"Dinî Yayınlar Dâire Başkanlığı"*na da benzemektedir.

İlk olarak 1889 tarihinde kurulan Tedkîk-i Müellefât Meclisi bir reis, bir kâtip ve beş üyeden oluşmaktadır. Bunun yanında Teftîş-i Mesâhif Meclisi 1892 yılında bir reis, bir kâtip ve sekiz üyeden teşekkül eden ayrı bir birim olarak oluşmuştur. Teftîş-i Mesâhif Meclisi'nin geç açılmasının sebebi, elle yazılan tezhipli ve ciltli mushafların daha makbul kabul edilmesidir. Ancak bu mushaflar, artan ihtiyacı karşılamayınca matbaâda çoğaltılması için basımına müsaâde edilmiştir.[309] Bu meclisin geç açılmasının sebeplerinden bir diğeri de hat, tezhip ve cilt gibi sanatların unutulmasını engellemektir. II. Meşrutiyet'in 1908'de ilan edilmesinden sonra bu iki meclis birleştirilerek *"Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyye"* adını almıştır.[310]

Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyye Meclisi İslâmî yayınları denetleme, kontrol etme, basılmasına onay verme, yasaklama veya sansürleme görevlerini yerine

---

306 Yıldız, "Osmanlı Medrese Eğitim Sisteminde Karar Organı: Meclis-i Mesâlih-i Talebe ve Müfredât Programlarını Hazırlama Sürecindeki Rolü (II. Meşrutiyet Dönemi Örneği)", ss. 260-65.

307 Mehmet İpşirli, "Ders Vekâleti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994, C. 9, s. 184.

308 Murat Akgündüz, "Osmanlılar'da Bab-ı Meşihat'ea Bağlı Tedkik-i Müellefat ve Teftiş-i Mesahif Meclisleri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 3 (2002), ss. 90-91.

309 Ayhan Işık, "Tedkîk-i Mesâhif-i Şerîfe ve Müellefât-ı Şer'iyye Dairesi Defterleri ile Taş Baskı Kur'ân-ı Kerim'ler", *Din ve Hayat Dergisi*, S. 2 (2007), s. 135.

310 Filiz Dığıroğlu, "Tedkîk-i Mesâhif-i Şerîfe ve Müellefât-ı Şer'iyye Meclisi Kütüphanesi'ndeki Mushaflar", *Din ve Hayat Dergisi*, S. 34 (2018), s. 151.

getirmektedir.[311] Ayrıca meclis, gazete ve dergi gibi süreli yayınlarda geçen ayet, hadis ve dinî makaleleri de tetkîk etmektedir.[312]

Neşredilmek istenen dinî kitaplar için başvuru Maarif Nezâreti'ne yapılır ve sonra meşîhat makâmına yazı gönderilerek görüş alınırdı. Tedkîk-i Mesâhif basılacak kitapla ilgili gerekli incelemeyi yaptıktan sonra kanaatini bildirirdi.[313] Meclis, basılmasına onay vermediği eserler için gerekçe göstermek zorunda değildir. Ancak çoğu kez hatalı yer ve sayfaları işaretleyip başvuru sahibine bilgi verirdi.[314]

e. İlmiyye Muhasebât Dâiresi

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra *"muhasebeci", "maaş-ı ilmiye kâtibi"* adlarıyla geçen bu birim, daha sonra *"İlmiyye Muhasebât Dâiresi"* ismini almıştır. İlmiyye memurlarının maaşlarının ödenmesi işlerini yürütmektedir.[315] İlmiyye Salnâmesi'ne göre bu dâire bir müdür, bir müdür muavini, bir mümeyyiz, iki birinci sınıf kâtib, altı ikinci sınıf kâtib, bir üçüncü sınıf kâtib, bir dördüncü sınıf kâtib ve ilmiye mu'temedinden oluşmaktadır.[316]

f. Emvâl-i Eytâm ve Beytü'l-Mal Müdüriyeti

Emvâl-i eytâm; yetim mallarını korumak, işletmek ve bunların nafakalarını yetimlere teslim etmek üzere kurulan şeyhülislâmlığa bağlı bir şubedir.[317] 28 Nisan 1906 tarihli çıkarılan nizamnâmeye göre bu şubeye *"beytü'l-mal"* ibaresi eklenerek müdürlük olmuştur. Bu nizamnâmede yetimlerin gayr-i menkul mallarının idâresi, vasî ve velîlerin hesaplarının belirlenmesi, tereke işlemlerinin yapılması, varislerin hisselerinin ödenmesi, gâib olanların haklarının korunması ve taşradaki yetim sandıklarının hesaplarının kontrol edilmesi gibi işlemler müdürlüğün sorumlulukları

311 Bkz. BOA. DH. MKT. 957/34; BOA. MF. MKT. 1140/42; BOA. MF. İBT. 314/83.
312 Ayşe Polat, "Osmanlı'da Matbu İslam'ın Onay ve Denetimi: Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyye Meclisi", *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 11 (2018), ss. 94-107.
313 Akgündüz, "Osmanlılar'da Bab-ı Meşihat'ea Bağlı Tedkik-i Müellefat ve Teftiş-i Mesahif Meclisleri", s. 93.
314 Polat, "Osmanlı'da Matbu İslam'ın Onay ve Denetimi: Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyye Meclisi", s. 109.
315 Eraslan, *Meşihat-i İslamiyye ve Ceride-i İlmiyye*, s. 79.
316 *İlmiyye Salnamesi*, ss. 147-48.
317 Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 1993, C. 1, s. 528.

arasında bulunmaktadır.[318] Bununla beraber dâire kendi içerisinde tahrîrât kalemi, muhasebe kalemi, idânât, vezne, beytü'l-mal ve tahsil gibi kısımlara ayrılmaktadır.[319]

g. Memurîn Müdüriyeti

II. Meşrutiyet'le birlikte şeyhülislâmlığa bağlı olarak kurulan bu birim ilk önce *"Memurîn Kalemi"* adıyla faaliyette bulunmuştur.[320] Memurîn Müdüriyeti göreve başlayacak olan ilmiye memurlarının seçilmesi, vazifeye başlatılması, maaşlarının ödenmesi ve ihtiyaçlarının giderilmesi gibi işlerle ilgilenmektedir. Bu kapsamda 26 Nisan 1913 tarihinde Encümen-i İntihâb-ı Memurîn-i İlmiyye (ilmiye memurlarını seçen encümen) kurulmuştur.[321]

h. Sicill-i Ahvâl Müdüriyeti

Sicill-i Ahvâl Müdüriyeti, memurların sicil kayıtlarının tutulduğu dâiredir. İlk olarak 1879 yılında *"Sicill-i Ahvâl Komisyonu"* adıyla Dâhiliye Nezâreti'ne bağlı olarak kurulmuş, 1896'da bu komisyon kaldırılarak Memurîn-i Mülkiyye Komisyonu oluşturulmuştur. Sicill-i ahval defterlerinde bulunan tercüme-i hallerde memurun doğum tarihi, baba adı, görevleri, eserleri, terfileri, eğitim durumu, aldığı ödül ve cezalar, rütbe ve madalyaları gibi bilgileri yer almaktadır. Bunlarla birlikte, başka bir bölgeye tayin edilen bir kişinin halkın ısrarı sebebiyle eski yerine iadesi, görev yerine zamanında gitmeme ya da görevine devam etmeme, ehliyetsizlik, suistimâl, tayin edildiği yeri beğenmeyen memurun başka bir yere atanması gibi hususlar da bu defterde yer almaktadır.[322] 1884 yılına kadar bu bilgiler memurun beyanı doğrultusunda defterlere kaydedilirdi. Ancak bu tarihten sonra Sicill-i Ahvâl Komisyonu, memurun beyan ettiği bilgilerin doğruluğunu tespit ederek ve eksik-yanlış bilgilerin düzeltilmesini sağlayarak bu defterlere kaydetmiştir.[323] Böylece memurların bu defterlerdeki tercüme-i hallerinde, bilgilerin daha güvenilir ve doğru olarak tutulması sağlanmıştır.

İlmiyye memurlarıyla ilgili tutulan 8 adet defterde 6382 kişinin sicil dosyası bulunmaktadır. Şeyhülislâm, kazasker, kadı, müftü, nâib, müderris ve mahkeme

---

318 Tahsin Özcan, "Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himâyesi ve Eytâm Sandıkları", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 14 (2006), s. 114.

319 *İlmiyye Salnamesi*, ss. 148-49.

320 Eraslan, *Meşihat-i İslamiyye ve Ceride-i İlmiyye*, s. 79.

321 Yakut, *Şeyhülislamlık / Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 78.

322 Mübühat S. Kütükoğlu, "Sicill-i Ahval Defterleri'ni Tamamlayan Arşiv Kayıtları", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 12 (2010), ss. 141-43.

323 Gülden Sarıyıldız, "Sicill-i Ahvâl Defterleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2009, C. 37, s. 135.

görevlilerinin tercüme-i halleri mevcuttur. Defterlerdeki memurların biyografileri belli bir sıraya göre düzenlenmediğinden bilgiler çok zor bulunmaktadır.[324]

i. Evrak Müdüriyeti

Bâb-ı Meşîhat içerisinde evrak odası, şeyhülislâmlığın Ağakapısı'na taşınması ve akabinde meclislerin teşekkül etmesiyle birlikte oluşmuştur. Evrak odası her türlü evrakın, yazışmaların ve kayıtların tutulduğu bölümdür. Amed-reft (gelen-giden) defterleri, dilekçe defterleri, makbuz defterleri, yevmiye ve tezkire-i aliyye kayıt defterleri (bakanlık-meşîhat yazışmaları), muharrerat sûretleri ve kayıt defterleri yer almaktadır. Şeyhülislâmlığa gelen evrak ilk önce evrak odasında kaydedilir, sonra ilgili birime havale edilirdi. Evrak odasına kaydedilen belgeler *"kayd-ı şüd"* yazılı damgayla mühürlenirdi. Şeyhülislâmlıkta evrak işlemlerinin en yoğun olduğu bölümler ise Fetvahâne ve Meclisi Tedkîkât-ı Şer'iyye dâireleridir.[325]

j. Mektubî Dâiresi

Mektubî dâiresi diğer adıyla tahrirât kalemi, şeyhülislâmlığın bütün yazışmalarını yerine getiren birimdir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kurulmuştur.[326] Bu dâirenin başında mektupçu bulunur ve bu kişi kurum içi veya kurum dışına yazılacak yazılardan sorumlu olurdu. Ayrıca bu dâirede çalışacak memurların hat sanatını yeterli düzeyde bilmeleri gerekirdi.[327]

k. Meclis-i Meşâyih

Osmanlı Devleti'nde tekkeleri tek elden denetlemek ve idarî işlerini yerine getirmek üzere 1866 senesinde çıkarılan nizamnâmeyle kurulan Meclis-i Meşâyih, Bâb-ı Meşîhat'a bağlı bir birimdir.[328] Bu dâire, malî konularda ise Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'ne karşı sorumludur. Meclis-i Meşâyih üyeleri Sa'diyye, Kâdiriyye, Halvetiyye, Nakşibendiyye, Sünbüliyye, Rifâiyye gibi tarikatların mensuplarından oluşmaktadır. 1866 tarihli nizamnâmenin 1891'de yeniden düzenlenmesiyle Meclis-i Meşâyih'in yönetimine şeyhülislâmlıktan bir nâzır tayin edilmesi kararlaştırılmıştır. Meclis 1918 yılında 15 merkezî tekke, 5 mevlevîhâne ve 5 Nakşîbendi tekkesinden

---

324 Raşit Gündoğdu, "Sicill-i Ahvâl Komisyonu'nun Kuruluş Süreci", *Din ve Hayat Dergisi*, S. 34 (2018), s. 116.

325 Bilgin Aydın, *Osmanlı Yenileşmesi Döneminde Bab-ı Meşihat'ın Bürokratik Yapısı Ve Evrak İdaresi*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi, 1996, ss. 3-15.

326 Eraslan, *Meşihat-i İslamiyye ve Ceride-i İlmiyye*, s. 73; Konuyla ilgili Bkz. BOA. MV. 234/95.

327 Topal, *19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunda Şeyhülislamlık Kurumu Bab-ı Meşihat*, s. 62.

328 BOA. İ. MVL. 563/25320.

oluşmaktadır. Diğer tekkeler, bir merkezî tekkeye bağlı olarak kontrol edilmektedir. 1918'de çıkarılan Meclis-i Meşâyih Nizamnâmesi'yle taşradaki tekkeler için de *"Encümen-i Meşâyih"* adıyla merkezî bir tekke kurulmuş ve tekkeler kontrol edilmiştir. Encümen-i Meşâyih'in başına ise o bölgenin müftüsü getirilmiştir.[329]

Babadan oğula veya hilâfet yöntemiyle göreve gelen şeyhler, Meclis-i Meşâyih'in teşkil etmesinden sonra doğrudan meclis tarafından denetlenmeye başlanmıştır. Bir dergâhın ya da tekkenin şeyhi vefat ettiğinde şeyhlik görevi için Meclis-i Meşâyih'e başvurulur, başvuran kişi şeyhin neslinden ise ve bu iş için gerekli şartları taşıyorsa şeyh tayini gerçekleşirdi. Evlâdiyet dışında şeyh görevlendirmeleri ise halifelerin icâzetnâmesi kontrol edilerek gerçekleşirdi.[330] Bununla birlikte çıkarılan bir talimatnâmeyle tekkenin başına geçecek olan şeyhler kelam, fıkıh, tefsir v.b. şer'i ilimlerde bilgi sahibi olmalı ve bu ilimleri müridlerine aktarmalıdır.[331]

Meclis-i Meşâyih'in şeyh ve müridler içerisinde itikadı bozuk ve fesat sahibi kişilerin saraya bildirilmesi, izinsiz tekke açanların men edilmesi gibi görevleri vardı. Ayrıca tekkelerde; namaz kılınıp kılınmadığı, zikir yapılıp yapılmadığı, dergâhtaki odaların kiraya verilip verilmediği de meclisin kontrol ettiği hususlardandı.[332] Sonuç olarak anlaşılmaktadır ki Meclis-i Meşâyih'in kurulmasındaki amaç ilmî olmaktan çok idarîdir. Bu meclis, şeyhülislâmlığın kaldırılmasına kadar faaliyetlerine devam etmiştir.[333]

l. Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye

Urfa mebusu Şeyh Saffet (v. 1950) ile Bilecik mebusu M.Şemsettin'in (v. 1961) teşvikleriyle 5 Mart 1918 tarihinde kurulan Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye, din karşıtı cereyânları reddederek İslâm'ı savunmak ve değişen dünya şartlarıyla birlikte ortaya

---

329 "Kavânîn ve Nizâmât", *Cerîde-i İlmiyye*, C. 4, S. 37 (1336), ss. 1108-1111; Bilgin Aydın, "Meclis-i Meşâyih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2003, C. 28, ss. 247-48; İsmail Kaya, *Osmanlılar'da Devlet-Dini Gruplar İlişkisinde Bir Model Olarak Meclis-i Meşâyih*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2020, s. 161.

330 Mine Durmuş, *Meclis-i Meşâyih'in Kuruluşu Ve Sultan II. Abdülhamid Dönemi Faaliyetleri*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2016, ss. 27-28.

331 Halil İbrahim Şimşek, "Türk Modernleşmesi Sürecinde Tasavvuf Alanında Ortaya Çıkan Bazı Yöntem Tartışmaları", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 5, S. 9 (2006), s. 23.

332 Kaya, *Osmanlılar'da Devlet-Dini Gruplar İlişkisinde Bir Model Olarak Meclis-i Meşâyih*, s. 192.

333 Aydın, "Meclis-i Meşâyih", ss. 247-48.

çıkan dinî problemlerin, İslâmî esaslar çerçevesinde çözülmesini sağlamak amacıyla kurulmuştur.[334]

Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye'ye ait on yedi maddelik nizamnâme 13 Mayıs 1918 senesinde yürürlüğe girmiştir. Yine dönemin şeyhülislâmı Musa Kazım Efendi tarafından 14 Kasım 1918 yılında kurumun çalışma esaslarıyla ilgili otuz dokuz maddelik bir iç nizamnâme çıkarılmıştır. Ayrıca Dârü'l-Hikme'nin neşriyât yayın organı ise Cerîde-i İlmiyye olmuştur.[335]

Zikredilen kurumun halktan gelen dinî sorulara cevap vermek, yabancılar tarafından gelen dinî sorulara heyetlerde görüşülerek resmî bir cevap vermek, halkı zararlı düşünce, ahlak ve inançlardan korumak ve aydınlatmak, halkı I. Dünya Savaşı'nın getirdiği ahlakî ve psikolojik çöküntüden kurtarmak gibi görevleri bulunmaktadır. Herhangi bir yaptırım gücü olmayan bu müessese tavsiye veya danışma organı olarak faaliyetlerini yürütmektedir.[336]

Kurum üç encümenden oluşmaktadır: Akâid ve İslâmî prensipler için kelam encümeni, fıkıh ve İslâmî hükümler için fıkıh encümeni, İslâmî amaç ve ahlakî kurallar için ahlak encümeni ilgilenirdi. [337] Bu üç encümeninin her biri üç üyeden oluşmakta ve başlarında şeyhülislâmın görevlendirdiği bir başkan tarafından idâre edilmektedir.[338] Üyeleri arasında Bediüzzaman Said Efendi (v. 1960), Mustafa Sabri Efendi (v. 1954), İzmirli İsmail Hakkı (v. 1946), Ahmed Şiranî, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (v. 1942), Mehmet Akif Ersoy (v. 1936) gibi tanınmış sîmâlar da bulunmaktadır.[339]

m. Nakîbüleşrâf

İslâm devletlerinde Hz. Peygamber'in soyundan gelen kişilerin kayıtlarını tutmak, haklarını korumak, ganimetten onlara pay vermek amacıyla *"Nakîbüleşraf"* müessesesi kurulmuştur. Osmanlıda bu kurum ilk defa 1400 senesinde Yıldırım Bayezid

---

334 Sadık Albayrak, "Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1993, C. 8, ss. 506-7.

335 "Kâvânîn ve Nizâmât", *Cerîde-i İlmiyye,* C. 4, S. 36, ss. 1057-58.

336 Esra Yakut, "Mütareke Döneminde İstanbul Hükümeti'ne Bağlı Çalışmalar Yürüten Bir Üst Kurul: Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye", *International Journal of Eurasian Education and Culture*, C. 3, S. 4 (2018), ss. 50-51; Albayrak, "Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye", ss. 506-7; Zekeriye Akman, *Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye Kurumu (1918-1922)*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi, 2006, ss. 47.

337 "Kavânîn ve Nizâmât", *Cerîde-i İlmiyye*, C. 4, S. 36 (1336), s. 1057.

338 Yakut, "Mütareke Döneminde İstanbul Hükümeti'ne Bağlı Çalışmalar Yürüten Bir Üst Kurul: Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye", ss. 47-48.

339 Akman, *Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye Kurumu (1918-1922)*, s. 158.

(1389-1403) tarafından kurulmuş[340]ve bunun için Emir Sultan (v. 1429) görevlendirilmişti.[341] Ayrıca merkezde bulunan nakîbüleşrafın vilayet, sancak ve kazalarda seyyid ve şeriflerin kayıtlarını tutan *"nakîbüleşraf kaymakamı"* adıyla vekilleri bulunmaktadır. Bu kimseler sahte seyyid ve şerifleri merkeze bildirirdi.[342] Hz. Peygamber'in soyundan geldiğini şahitler huzurunda kanıtlayanlara *"siyâdet hücceti"* denilen bir belge verilir ve bunlar kayıt defterlerine yazılırdı. Seyyid ve şerifler askerlikten ve vergiden muaf tutulurdu.[343]

II. Abdülhamid'in *"ümmetçilik"* politikası gereği önem kazanan nakîbüleşraflık, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra önemi azalarak sıradan bir memuriyete dönüştürüldü. Hilafetin kaldırılmasıyla birlikte nakîbuleşraflık da lağvedilmiştir.[344]

2. Mahkemeler

Osmanlı Devleti'nin son döneminde yargı sistemi içerisinde beş farklı mahkeme bulunmaktaydı. Bunlardan şer'iyye mahkemeleri şeyhülislamlığa, konsolosluk mahkemeleri konsoloshânelere, nizâmiye mahkemeleri ve ticaret mahkemeleri 1871 yılında kurulan Adliye Nezâreti'ne ve cemaat mahkemeleri ruhanî kurumlara bağlıydı.[345]

Meşîhat makâmına bağlı olan şer'iyye mahkemelerinin başında kadılar bulunurdu. Her vilayete, sancağa ve yargı bölgesi olan kazalara kadı tayini yapılırdı.[346] Kadıların başta nâib olmak üzere çeşitli yardımcıları vardı. Nâib kadının vekiliydi ve kadı adına davalara bakar, çeşitli hizmetleri yerine getirirdi.[347] Bunun yanı sıra şer'iyye mahkemelerinde verilen kararlar, Fetvahâne'ye bağlı i'lâmât odasında tetkîk edilir, eğer

---

340 Ş. Tufan Buzpınar, "Nakîbüleşraf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2006, C. 32, ss. 322-23.

341 Muttalip Şimşek, "Osmanlı Devleti'nde Nakîbuleşraflık Müessesesi Ve Bu Müesseseye Bağlı Kaymakamlıklar (19.Yüzyılı)", *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 19 (2018), s. 405.

342 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, s. 168.

343 Ayhan Işık, "Nakîbuleşraflık Müessesesinin Tarihi Serüveni", *Din ve Hayat Dergisi*, S. 23 (2014), s. 61.

344 Hacı Yılmaz, "Osmanlı'da Nakîbu'l-Eşraflık Kurumu Ve Eyalet-i Rum'da Seyyitler Defteri", *IV. Uluslararası Alevilik Ve Bektaşilik Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Ankara, 2018, s. 732.

345 Yakut, *Şeyhülislamlık / Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 115.

346 Ahmet Akman, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Usûl Hukukundaki Gelişmeler", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 1 (2018), s. 439.

347 Mehmet Âkif Aydın, "Mahkeme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2003, C. 27, s. 343.

bu kararlarda hata varsa mahkemeye iade edilirdi.[348] Ayrıca verilen hükümler, şer‘i mahkemelerin temyizi konumunda olan Meclis-i Tedkîkât-ı Şer‘iyye tarafından da incelenirdi.[349]

II. Meşrutiyet döneminde şer‘iyye mahkemeleriyle ilgili daha kapsamlı düzenlemeler yapılmıştır. Bu döneme kadar şer‘iyye mahkemeleri ile nizâmiye mahkemelerinin sorumluluk alanları birbirine karışmaktaydı. 1909 yılında çıkarılan bir irâde-i seniyye ile nizâmiye mahkemelerinde sonuçlanan özel hukuk davalarının şer‘i mahkemelerde tekrar görülmesi yasaklanmıştır.[350] Yine 1914’te çıkarılan *“Mehâkim-i Şer‘iyye ve Nizâmiye’nin Tefrik-i Vezâifi Hakkında Nizamnâme”* ile şer‘i mahkemelerin, sadece İslâm özel hukukunu ilgilendiren davalara bakması kararlaştırıldı.[351] İlerleyen dönemde yargıdaki çift başlılığı kaldırmak isteyen İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin girişimleriyle 12 Mart 1917’de şer‘iyye mahkemeleri Adliye Nezâreti’ne bağlandı. Ancak I. Dünya Savaşı’nın sona ermesiyle yurt dışına kaçan İttihatçılar’ın bu girişimi, İslâmcı kesimin tepkisine sebep oldu. Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi’nin teşvikiyle 3 Mayıs 1920’de şer‘iyye mahkemeleri meşîhat makâmına iade edildi.[352]

II. Meşrutiyet dönemindeki şer‘iyye mahkemeleri taşra teşkilatı hâricinde saltanat merkezinde şu mahkemelerden oluşmaktadır: Kadıaskerlik mahkemesi, İstanbul kadılığı, Kassâm-ı Umûmî, Galata kadılığı, Üsküdar kadılığı, Havâss-ı Refî’a (Eyüp) kadılığı, Mahmudpaşa kadılığı, Kasımpaşa kadılığı, Davudpaşa kadılığıdır.[353]

a. Kadıaskerlik Mahkemesi

Kadıasker, Osmanlı Devleti’nin klasik döneminde yargı ve eğitimden sorumlu, aynı zamanda Divân-ı Hümâyûn üyesi bir kişidir. Kadıaskerlik ilk olarak I. Murad (1362-1389) devrinde kurulmuş olup ilk kadıasker Bursa kadısı Çandarlı Kara Halil Hayreddin Efendi (v. 1387)’dir. Zamanla devletin sınırlarının genişlemesiyle Rumeli ve Anadolu kadıaskerliği olarak ikiye ayrılmıştır. XVI. yüzyılın ortalarına kadar derece itibarıyla şeyhülislâmların üstünde bulunan kadıaskerlerker, Ebussuûd Efendi’nin

348 Şentop, *Şer’iyye Mahkemelerinde Temyiz ve İstinaf 19. ve 20. Yüzyıl*, s. 62.
349 Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri / Tanzimat ve Sonrası*, 2. b., İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2017, s. 273.
350 *Düstûr: II. Tertip*, İstanbul: Matbaa-i Osmaniyye, 1329, C. 1, ss. 192-93.
351 *Düstûr: II. Tertip*, İstanbul: Matbaa-i Osmaniyye, 1334, C. 6, s. 1334.
352 Yakut, *Şeyhülislamlık / Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, ss. 128-30.
353 *İlmiyye Salnamesi*, ss. 154-59.

şeyhülislâm olmasından sonra bu üstünlüğünü kaybetmiştir.[354] Şeyhülislâmlığın önem kazanmasıyla kadıaskerlik meşîhat makâmına bağlanmış ve Rumeli ve Anadolu kadıaskerlik birleştirilerek 8 Şubat 1914 tarihinden sonra şer'i bir mahkeme haline getirilmiştir.[355] Kadıaskerlik mahkemesinin vazifesi, İstanbul, vilâyet, sancak ve diğer kazâlarda mahkemelerin verdiği kararların temyizen bozulup yeniden davanın görülmesi ve Fetvahâne-i Âlî veya Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iyye'nin verdiği kararları istînâfen görmekten ibarettir.[356]

b. İstanbul Ve Bilâd-ı Selâse Kadılıkları

İstanbul'un fethinden sonra kurulan İstanbul kadılığının diğer adı *"taht kadılığı"*dır. Başkent olan İstanbul'da davaların yoğun olması sebebiyle *"bilâd-ı selâse"* denilen Eyüp, Üsküdar ve Galata gibi üç büyük bağımsız kadılık da bulunmaktaydı. İstanbul kadılığı daha ziyâde tarihi yarımada denilen sur içini, Eyüp kadılığı Silivri'ye kadar olan yerleri, Galata kadılığı Beyoğlu'ndan Rumelikavağı'na kadar olan bölgeyi, Üsküdar kadılığı ise Gebze'ye kadar (Gebze dâhil) bütün Anadolu yakasını kapsayan bölgeyi oluşturuyordu.[357] İstanbul'a bağlı olan bilâd-ı selâse kadılıkları, İstanbul kadılığı ile birlikte payitahtın asayişi ve düzeninden sorumluydu. Ayrıca çarşamba günleri bir araya gelen bu dört kadılık şehrin sorunlarını da konuşurdu.[358]

İstanbul kadısı işlerinin yoğun olmasından dolayı ve özellikle kış aylarında şehrin uzak yerlerinden kadılığa gelen halkın sıkıntı çekmemesi için İstanbul dâhilinde çeşitli bölgelere nâibler atardı. Bunlar, kadı adına hüküm verir ve beledî işler başta olmak üzere çeşitli hizmetleri yerine getirirdi. İstanbul'da, başında nâib bulunan en önemli mahkeme Mahmudpaşa kadılığı olup ondan sonra Kasımpaşa, Davudpaşa kadılıkları gelmektedir.[359]

II. Mahmud dönemine kadar İstanbul ve bilâd-ı selâse kadılıklarına tahsis edilmiş belli bir bina yoktu. Kadılar vazifelerini daha çok evlerinin selamlık kısmında

---

354 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı,* ss. 151-53.
355 BOA. MMS. 178/17; Mehmet İpşirli, "Kazasker", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA),* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2002, C. 25, ss. 140-43.
356 Ekinci, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri,* 280.
357 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı,* s. 133.
358 Mehmet İpşirli, "Bilâd-ı Selâse", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992, C. 6, s. 151.
359 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı,* s. 142.

yerine getirirlerdi. Kadılıkta çalışan memurlar her sabah bu konaklarda kendilerine tahsis edilen yerlerde vazifelerini yerine getirirlerdi.[360] Ancak şeyhülislâmlığın Ağakapısı'na geçmesiyle beraber İstanbul kadılığı da buraya taşındı.[361]

c. Kassâm-ı Umûmî

Osmanlı Devleti'nde şer'iyye mahkemelerine bağlı olarak İstanbul'da kassâm-ı umûmî mahkemesi bulunmaktaydı. Bu mahkeme, vefat eden kişilerin terekelerini taksim etmekle görevliydi.[362] Kassâmlar miras davalarında mahkemeye çağırılır, gerekli çalışmayı yaptıktan sonra sonucu hâkime bildirirdi. Dolayısıyla kassâmlar hâkimlerin yardımcılarıydı. Mirasa konu olan mallar ise kassâm defterine kaydedilirdi. Kassâm bulunmadığı yerde bu işi, nâibler ifâ ederdi. Ayrıca mirası taksim eden kişi terekeden binde 15 ile 25 arasında değişen bir hizmet payı alırdı.[363] II. Meşrutiyet döneminde çıkarılan İlmiyye Salnâmesi'ne göre kassâm-ı umûmî dâhilinde muhâkemât, muâmelât ve terekât kalemleri bulunmaktadır.[364]

3. Encümenler

Osmanlı Devleti'nin resmî kurumlarında Tanzimat'tan sonra çeşitli faaliyet ve çalışmalar için meclis, komisyon veya encümenler oluşturulmuştur. Bunlardan bazıları geçici bazıları ise uzun süreli olmuştur. Encümenin, meclis veya komisyondan ayrılan yönü, üyelerinin karma olmasıdır. Yani encümen üyeleri başka kurumlarda çalışan aslî üye veya görevlilerdir. Dolayısıyla encümenlerde çalışan memurların görevleri geçici sayılmaktadır.[365]

İlmiyye Salnâmesi'ne göre II. Meşrutiyet döneminin meşîhat makâmında oluşturulan dört encümen bulunmaktadır. Bu encümenler şunlardır: Hâkimlik Berât-ı Şerîf-i Encümen-i Mahsusu, Şûrâ-yı İlmiye, Encümen-i İntihâb-ı Memurîn-i İlmiye,

---

360 Reşad Ekrem Koçu, "Bilâd-ı Selâse, Bilâd-ı Selâse Kadıları, Kadılıkları", *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul: Neşriyat Kollektif, 1961, C. 5, s. 2765.

361 Mehmet İpşirli, "İstanbul Kadılığı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2001, C. 23, s. 306.

362 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, s. 121.

363 Said Öztürk, "Kassâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2001, C. 24, ss. 579-82.

364 *İlmiyye Salnamesi,* ss. 155-56.

365 Eraslan, *Meşihat-i İslamiyye ve Ceride-i İlmiyye,* ss. 75-76.

Dâire-i Celîle-i Meşîhat'ta Müteşekkil Islahât-ı İlmiye Encümeni'dir. Bu birimler, şeyhülislâmlığın son dönemlerinde önemli görev ve çalışmalarda bulunmuştur.[366]

a. Hâkimlik Berât-ı Şerîf-i Encümen-i Mahsusu

İlk defa 1914 senesinde Fetvahâne bünyesinde oluşturulan bu birim, hâkimlere berât-ı şerîf verilmesiyle ilgilenmektedir. Fetva emini başkanlığında toplanan encümen, kazasker, meşîhat müsteşarı, meclis-i tedkîkât-ı şer'iyye başkanı, medresetü'l-kudât müdürü gibi üyelerden oluşmaktadır.[367]

b. Şûrâ-yı İlmiye

Şûrâ-yı İlmiye, meşîhat müsteşarına bağlı olarak 8 Eylül 1910 tarihinde kurulmuştur.[368] Fetvahâne muavini, i'lâmât müdürü, mektubî, muhâsebât dâiresi müdürü, medresetü'l-kudât müdürü, memurîn kalemi müdürü, medresetü'l-mütehassısîn müdürü, Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliye Medresesi kısm-ı âlî müdürü olmak üzere sekiz üyeden oluşmaktadır.[369] Üyelerde aranan temel vasıf, şer'i hüküm ve kanunlar hakkında bilgi sahibi olunmasıydı. Şûrâ-yı İlmiye'nin en önemli görevi, şer'i mahkeme, meclis ve ilmiye şubelerine ait çeşitli kanun, talimatnâme, nizamnâme düzenlemek veya yürürlükte olanlarla ilgili gerekli düzenlemeyi yapmaktır. Fetvahâne ve Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iyye'ye ait düzenlemeler hâricinde şeyhülislâmlık bünyesindeki mahkemeler, ilmiye meclisleri ve dâirelerden Bâb-ı Fetva'ya yapılacak bütün başvurular neticesinde, meselelerin incelenmesi ve gereğinin yapılması Şûrâ-yı İlmiye'nin görevleri arasındaydı. Tüm bunlarla birlikte Şûrâ-yı İlmiye meşîhat makâmının müşâviri konumunda olduğu için aldığı kararlardan sorumlu değildi.[370]

c. Encümen-i İntihâb-ı Memurîn-i İlmiye

Encümen-i İntihâb-ı Memurîn-i İlmiye 1909 yılında kuruldu. Bu encümen lüzum gördüğü üzere yaptığı toplantılarda Bâb-ı Fetva'daki başkanlar ve erkânı hâricinde tüm şer'i ve ilmî memurların seçilmesi, tayini, terfisi, yer değişikliği, azli ve mahkeme edilmeleri ilgili konularda gerekli çalışma ve incelemelerde bulunarak sonuçlarını meşîhat makâmına bildirirdi.[371] Üyeleri ise i'lâmât müdürü, mektupçu, muhâsebât

366 *İlmiyye Salnamesi*, ss. 162-63.
367 "Hâkimlik Berat-ı Şerifi", *Cerîde-i İlmiyye*, C. 1, S. 8 (1333), s. 504.
368 Yakut, *Şeyhülislamlık / Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 77.
369 *İlmiyye Salnamesi*, s. 162.
370 BOA. İ.İLM. 9/12; *Düstûr: II. Tertip*, İstanbul: Matbaa-i Osmaniyye, 1330, C. 2, s. 675.
371 *Düstûr: II. Tertip*, İstanbul: Matbaa-i Osmaniyye, 1332, C. 5, s. 361.

müdürü, medresetü'l-kudât müdürü, memurîn müdürü ve sicil müdüründen oluşmaktadır.[372]

d. Islahat-ı İlmiye Encümeni

Meşîhat makâmı dâhilinde 1909 yılında kurulan ve çağın ihtiyaçlarına uygun düzenlemeler, yenilikler yapmak ve ıslahat raporları hazırlamak amacıyla Islahat-ı İlmiye Encümeni adıyla bir birim teşekkül etmiştir. Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi ile Mahkeme-i Şer'iyye Harç Nizamnâmesi'nin hazırlanması ve düzenlenmesi bu birimin yürüttüğü işlerden birkaçıdır.[373] Teşkilat yapısı bir başkan yönetiminde bir kâtip ve dokuz üyeden oluşmaktadır.[374] Bununla birlikte bu birim, *"Istılâhât-ı İlmiye Encümeni"* adı altında batılı terimlere Türkçe karşılıklar bulmak üzere 1913'te kurulan cemiyetle karıştırılmamalıdır.[375]

4. Huzûr-ı Hümâyûn-ı Mülûkâne Ders-i Şerîf Hey'eti

Osmanlı Devleti'nin klasik döneminden itibaren padişah huzurunda ilmî sohbetler ve tartışmalar yapılmaktaydı. Yapılan bu dersler ilk olarak Sultan IV. Mehmed'in, dönemin şeyhülislâmı Minkarizâde Yahya Efendi'yi bu iş için görevlendirmesiyle âdet haline gelmiştir.[376] Ayrıca bu derslerin Ramazan ayında yapılmak üzere ilk sistemli uygulaması 1759 tarihinde Sultan III. Mustafa tarafından *"Huzûr-ı Hümâyûn Dersleri"* adıyla başlamış, 1924'de şeyhülislâmlığın ilgâsına kadar devam etmiştir.[377] Yine bu sohbetler, tefsir ilmi üzerine olup daha çok *"Kadı Beydâvî Tefsiri"* okunmuştur.[378] Toplantının yeri sultanın belirlemesiyle genellikle Topkapı, Dolmabahçe ve Yıldız saraylarında bulunan farklı mekânlarda gerçekleşmiştir. Derslere padişah ve ilim adamlarıyla birlikte şehzadeler, şeyhülislâm, ders vekili, sultanın

---

372 *İlmiyye Salnamesi*, s. 164.
373 Yakut, *Şeyhülislamlık / Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 79.
374 *İlmiyye Salnamesi*, s. 163.
375 Bkz. Abdullah Uçman, "Istılâhât-ı İlmiyye Encümeni", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1999, C. 19, ss. 207-9.
376 Mehmet İpşirli, "Huzur Dersleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998, ss. 441-42.
377 Ebü'l-Ulâ Mardin, *Huzur Dersleri*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1951, C. 1, s. 62.
378 Mustafa Sabri Efendi, "Huzûr-ı Hümâyûn Dersleri", *Beyânü'l-Hak*, C. 1, S. 2 (1326), s. 3.

misafirleri ve yüksek rütbeli devlet adamları da katılmıştır.[379] Bu dersler 16 Haziran 1918'den sonra Cerîde-i İlmiyye'de neşredilmeye başlamıştır.[380]

Huzur derslerinde tefsir yapan, dersi anlatan ve en kıdemli âlimler arasından seçilenlere *"mukarrir",* dinleyen ve soru soran âlimlere ise *"muhâtap"* adı verilir ve bu kişiler şeyhülislâmın tavsiyesiyle belirlenirdi. Ayrıca bu âlimlerin liyâkat ve ilmî ehliyete sahip olmaları gerekirdi.[381] Mukarrir ve muhâtapların sayısı yıllara göre bazen artmış bazen de azalmıştır.[382] 1916 yılında çıkarılan İlmiye Salnâmesi'ne göre Huzur Dersleri bir mukararrir ve on dört muhâtabın katılımıyla sekiz ders olarak yapılmıştır. Yine bu salnâmede geçen dersler incelendiğinde her derse farklı mukarrir ve muhâtapların katıldığı görülmektedir.[383] Padişahın kendisi de dâhil olmak üzere sohbete katılan herkes mindere oturarak dersi dinlerdi.[384] Derslerde tefsir edilecek sûre veya ayetler önceden şeyhülislâmlığa bildirilir ve katılacak olan âlimlerin sohbete hazırlanmaları istenirdi.[385] Konunun önceden tartışılmaması için âlimlerin ismi gizli tutulurdu. İlmî olarak rahat ve özgür bir ortamda yapılan bu dersler, bir ayetin okunması ve ardından da bir mukarririn bu ayeti tefsir etmesiyle başlardı. Muhâtapların sorduğu soruları ve itirazları mukarrir cevaplardı. Ayrıca tartışmaya katılanlara padişah ihsanda bulunurdu.[386]

II. Mahmud döneminde Ramazan'ın ilk haftası yapılan dersler, Sultan II. Abdülhamid döneminde haftada iki gün, Sultan Mehmed Reşad döneminde Ramazan'ın ilk sekiz gününde yapılmış olup cuma günleri ise bu sohbetlere ara verilmiştir.[387] Bu mecliste herkesin edebini aşmayacak şekilde, düşünce ve fikirlerini özgürce ve çekinmeden ortaya koyabileceği bir ortam oluşmuştur.[388]

---

379 Ömer Kara, "Osmanlı'da Huzur Dersleri Geleneği ve Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 9 (2011), s. 526.

380 BOA. TS. MA.e. 1067/26.

381 Ersin Çelik, "Huzur Dersleri Mukarrirlerinden Tosyalı İsmail Zühtü Efendi'nin Tefsir Metninin İncelenmesi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 16, S. 31 (2017), s. 303.

382 Bkz. *Huzur Dersleri*, C. 1, ss. 109-606.

383 *İlmiyye Salnamesi*, ss. 166-71.

384 Aydın Temizer, "Osmanlı'da Huzur Dersi Örnekleri Tahlil ve Tenkitli Tefsir Metni Neşirleri I", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 15, S. 28 (2013), s. 66.

385 Osman Öztürk, "Ramazan Mübâheseleri: Huzur Dersleri", *Diyanet Dergisi*, C. 10, S. 112-113 (1971), s. 331.

386 Kara, "Osmanlı'da Huzur Dersleri Geleneği ve Literatürü", s. 525.

387 Necdet Sakaoğlu, "Huzur Dersleri", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul: Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı, 1994, C. 4, s. 98.

388 Fikret Sönmez, "Saray Çatısı Altında İlmî Faaliyetler: Huzur Dersleri", *İlim ve Sanat Dergisi*, C. 2, S. 7 (1986), s. 25; *Huzur Dersleri*, C. 1, s. 25.

5. Medreseler

İslâm kültür ve medeniyetinde eğitim faaliyetlerinin yürütüldüğü en önemli müessese olan medreseler, Osmanlı Devleti'nde eğitim sisteminin temel kurumlarındandır. Osmanlının duraklama, gerileme ve dağılma dönemlerinde devletin birçok kurumunda meydana gelen bozulmalar medreselerde de kendini gösterdi. Bu kötü gidişi önleyebilmek için bir dizi yenilik ve ıslahat hareketleri yapıldı. Ancak bunların hiçbiri medreselerle ilgili ciddi bir düzenleme içermiyordu.

1826 yılında Evkâf Nezâreti'nin kurulmasıyla vakıf gelirleri devlet hazinesine bağlanmış ve bu gelirlerle idâre edilen medrese ve müderrisler ekonomik sıkıntılar çekmeye başlamıştı.[389] Medrese talebelerinin askerlikten muaf tutulmaları nedeniyle medreselerin alâkasız kişilerle dolması, kurumun eğitim yapısını iyice bozmuştu.[390] Ayrıca Avrupa tarzında yeni eğitim kurumlarının teşekkül etmesiyle de medreselere verilen önem azalmıştır. Tüm bu şartlarla birlikte medreseler, çağa ayak uyduramadığı ve bozulduğu gerekçesiyle eleştirilerin odağında olmuştur.[391]

II. Meşrutiyet dönemi ise Osmanlının son zamanları olmasına rağmen medreselerle ilgili en köklü ve ciddi ıslahatların yapıldığı bir dönem olmuştur. Özellikle Musa Kazım ve Mustafa Hayri efendilerin şeyhülislâmlıkları döneminde önemli yenilikler yapılmış, nizamnâmeler hazırlanmış[392] ve *"Islâh-ı Medâris Komisyonu"* kurulmuştur.[393] Bu amaçla ilk somut adım olarak 1910 yılında çıkarılan Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi ile medreselerin ders programları yenilenerek müspet ilimlerden matematik, fizik, kimya, astronomi, tarih, coğrafya gibi dersler eklenmiştir.[394] Merkezde bulunan bütün medreseler *"Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medresesi"* adıyla tek bir çatı

---

389 Mehmet İpşirli, "Medrese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2003, C. 28, ss. 331-32.

390 Muhammet Şahin, M. Ahmet Tokdemir, "II. Meşrutiyet Döminde Eğitimde Yaşanan Gelişmeler", *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, C. 9, S. 4 (2011), s. 870.

391 Mustafa Ergün, "II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve Islâh Çalışmaları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 30, S. 1-2 (2017), ss. 59-60.

392 Yıldız, "Osmanlı Medrese Eğitim Sisteminde Karar Organı: Meclis-i Mesâlih-i Talebe ve Müfredât Programlarını Hazırlama Sürecindeki Rolü (II. Meşrutiyet Dönemi Örneği)", s. 263.

393 Yaşar Sarıkaya, "II. Meşrutiyet ve Medreseler: Geleneksel Bir Kurumun Modernleşme Sürecinde Var Olma Mücadelesi", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, S. 25 (2008), s. 49.

394 Deniz Aşkın, "Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Medrese Eğitim Sistemi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Yıllarında Eğitimin Konjonktürel Boyutu", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 6, S. 2 (2017), s. 985.

altında toplanmış ve yeni ders programı oluşturulmuştur.[395] Ancak tüm bu çabalar I. Dünya Savaşı'nın getirdiği olumsuz koşullar nedeniyle sonuçsuz kalmıştır.[396]

a. Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi

Osmanlı Devleti'nin gerileme dönemiyle birlikte birçok alanda yapılan yenilik ve ıslahatlar medreseleri kapsamıyordu. II. Meşrutiyet dönemine kadar kaderine terk edilen medreseler, bu döneme gelindiğinde birtakım ciddi düzenlemelere tâbi tutuldu. Bunlardan en önemlisi, Şeyhülislâm Mustafa Hayri Efendi'nin gayretleriyle çıkarılan Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi'nde İstanbul'da bulunan bütün medreselerin *"Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi"* adıyla tek çatı altında birleştirilmesidir.[397]

Bu kapsamda İstanbul'da bulunan 184 medrese gezilerek incelendi ve kapasiteleri belirlendi. Bu medreselerden 81 tanesi eğitim için uygun görüldü, diğerleri ise kadro dışı bırakıldı. Seçilen medreseler *"Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi"* ismiyle anıldı. Her sınıf için belli yerlerde medreseler tahsis edildi. Tâliye 1. sınıf için Üsküdar, 2. sınıf için Sultanahmet, 3. sınıf için Cağaloğlu, 4. sınıf için Çarşıkapı, 5. sınıf için Saraçhane, 6. sınıf Çarşamba, 7. sınıf için Haydarpaşa, 8. sınıf için Malta semtlerindeki medreseler ayrıldı. Âlî 1. sınıf için Vefa-Beyazıt arasındaki medreseler, 2. sınıf için Süleymaniye medreseleri, 3. ve 4. sınıflar için ise Fatih medreseleri tahsis edildi.[398]

Tâlî kısm-ı evvel, tâlî kısm-ı sâni ve kısm-ı âlî bölümlerinin her birinde eğitim dört seneden oluşmaktadır. Her kısımda Ders Vekâleti'ne bağlı bir genel müdür bulunmaktadır.[399] Tâlî kısımda 2080, âlî kısımda ise toplam 800 talebe olup bu kısımlardaki her sınıfın dörder şubesi mevcuttur. Yine tâlî kısımdaki her bir şubede altmış beş öğrenci, âlî kısımdaki her bir şubede ise elli öğrenci okumaktadır. Dört senelik kısımları bitirenler şehâdetnâme, toplamda on iki yıllık eğitimi tamamlayanlar ise icâzetnâme alarak *"müderris"* unvanı kazanmaktadır.[400] Ayrıca burada okuyan

---

395 Yakut, *Şeyhülislamlık / Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, ss. 132-41.

396 İpşirli, "Medrese", s. 332.

397 Hasan Hüseyin Dilaver, *Şeyhülislam ve Evkaf Nazırı Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi*, 2.Baskı Ankara: Sincan Matbaası, 2014, s. 82.

398 Mübühat S. Kütükoğlu, "Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1993, C. 8, ss. 507-8.

399 Mübühat S. Kütükoğlu, "Dârü'l-Hilâfeti'l Aliyye Medresesi Ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri", *İslam Tetkikleri Dergisi*, C. 7, S. 1-2 (1978), s. 4.

400 *Düstûr: II. Tertip*, 1334, C. 6, ss. 1325-27.

öğrencilere düzenli olarak elbise ve iâşe yardımı da yapılmaktadır.[401] 12 sınıf ve 48 şubeden oluşan bu medrese için 275 müderrisin görev yapması planlanmışken I. Dünya Savaşı'nın başlaması nedeniyle çıkan seferberlik sonucunda 198 müderris göreve başlayabilmiştir.[402]

Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin programında dinî derslerin yanı sıra fizik, kimya, astronomi, riyâziyye, tarih, coğrafya, beden eğitimi, hendese, hayvanât, nebatât, meâdin, iktisat, hüsn-i hat, Farsça ve Türkçe dersleri de yer almıştır.[403] Bununla birlikte medresenin kuruluşunun ikinci senesinde tâlî kısma özel olarak İngilizce, Almanca, Rusça ve Fransızca dillerinden birinin yabancı dil dersi olarak okutulması kararlaştırılmıştır.[404]

Âlî kısmı bitirenler arasında ihtisas yapmak isteyenler için *"Medresetü'l-Mütehassısîn"* kurulmuştur.[405] Bu medreseye Dârü'l-Hilâfe mezunları arasında yapılacak olan imtihanlarda başarı gösterenler alınacak olup her sınıf kırk öğrenciden oluşmaktadır.[406] Medresetü'l-Mütehassısîn tefsir ve hadis şubesi, fıkıh şubesi, tasavvuf-felsefe-kelam şubesi olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Tefsir ve hadis şubesinde ilm-i nâsih ve mesnuh, ilm-i esbâb-ı tenzil, tefsir usûlü, hadis, nakd-i ricâl, mevzuât dersleri; fıkıh şubesinde fıkıh usûlü, Hanefî fıkhı, Malikî fıkhı, Şafiî fıkhı, Hanbelî fıkhı, cedel, fıkıh tarihi, mukâyese-i ahkâm dersleri; tasavvuf-felsefe-kelam şubesinde kelam, tasavvuf, ilm-i nefs, felsefe-i ûlâ, mantık-ı cedîd, umûmî felsefe tarihi, mukâyeseli dinler ve mezhepler tarihi, ilm-i ictimâi dersleri haftalık olarak okutulmuştur.[407]

Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin açılmasından bir sene sonra taşradan gelen yoğun talep üzerine başta Anadolu olmak üzere Osmanlının farklı bölgelerinde Dârü'l-Hilafe'ye bağlı beş senelik taşra medreseleri açılmıştır. Bunlardan biri de Kudüs'te açılan *"Selahaddin Eyyübî Külliye-i İslâmiyye Medresesi"*dir. Bu

---

401 Zeki Salih Zengin, "Osmanlılar'da II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Açılan Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları", *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 36 (2016), s. 46.

402 Hasan Yıldız, *Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nde Eğitim Ve Öğretim*, (Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2017, s. 41.

403 Mustafa Öcal, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi: Mukaddime Kitap*, 1. b., İstanbul: Dergah Yayınları, 2015, ss. 66-67.

404 Adem Ölmez, "II. Meşrutiyet Devrinde Osmanlı Medreselerinde Reform Çabaları ve Merkezileşme", *Vakıflar Dergisi*, S. 41 (2014), ss. 136-37.

405 "Ders Vekâleti Celilesinin Mühim Bir Teşebbüsü: Medresetü'l-Mütehassısîn", *Sebilürreşâd*, C. 12, S. 286 (1332), s. 418.

406 *İlmiyye Salnamesi*, s. 660.

407 "Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi Ders Cetvelleri", *Cerîde-i İlmiyye*, C. 2, S. 14 (1333), ss. 90-91.

medreselerdeki programlar yerel ihtiyaçlar dikkate alınarak hazırlanmıştır.[408] Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi, teftiş heyeti tarafından denetlenmektedir. Meşîhat makâmına bağlı olan bu heyet talimat ve kuralların uygulanıp uygulanmadığını, memur ve müderrislerin vazifelerini hakkıyla yapıp yapmadıklarını kontrol etmek gibi görevleri bulunmaktadır.[409]

Mustafa Hayri Efendi'den sonra tekrar meşîhat makâmına gelen Musa Kazım Efendi, Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin kısımlarının isimlerini ibtidâ-i hâriç, ibtidâ-i dâhil ve sahn olarak değiştirmiş ve her bir kısmın eğitim süresini dört yıldan üç yıla indirmiştir. Bununla beraber Medresetü'l-Mütehassısîn'in ismi de *"Süleymaniye Medresesi"* olmuş, eğitim süresi ise iki yıldan üç yıla çıkarılmıştır. Bu medresenin Hadis, Tefsir, Tasavvuf-Felsefe-Kelam şubelerine ek olarak Edebiyat şubesi de eklenmiştir.[410]

Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi, medreseler için yapılmış önemli bir adım olmasına rağmen Osmanlının içinde bulunduğu olumsuz durum ve I. Dünya Savaşı nedeniyle istenilen noktaya gelememiştir.[411]

b. Medresetü'l-Kudât

Osmanlı Devleti'nde şer'i mahkemelere kadı yetiştirilmesi amacıyla 1854 yılında *"Muallimhâne-i Nüvvâb"* adıyla meşîhat makâmına bağlı bir mektep kurulmuştur.[412] Eğitim süresi üç yıl olan bu mektebin adı 1909 tarihinde *"Medresetü'l-Kudât"* adını almıştır. 1913'te yirmi üç maddelik bir nizamnâme çıkarılmış ve medresenin idarî yapısı ve medreseye alınacak talebelerin nitelikleri yeniden düzenlenmiştir.[413] Burada okuyacak olan talebeler için yirmi ile otuz beş yaş arası müslüman erkek olma ve medreseye giriş sınavında başarılı olma şartı konulmuştur.[414] Ömer Nasuhi Bilmen, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Büyük Ali Haydar Efendi,

---

408 Hasan Yıldız, "Son Osmanlı Medresesi: Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin Müfredât Programlarının Hazırlanma Sürecine İlişkin Bir Değerlendirme", *Milli Eğitim Dergisi*, S. 225-237 (2017), ss. 233-34.

409 "Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi Heyet-i Teftişiyesine Mahsus Talimatnâmedir", *Cerîde-i İlmiyye*, C. 2, S. 12 (1333), s. 713.

410 Kütükoğlu, "Dârü'l-Hilâfeti'l Aliyye Medresesi Ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri", s. 12.

411 Kütükoğlu, "Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi", ss. 507-8.

412 Mehmet Tevfik Özcan, "İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinin Kurumsallaşmasının Tarihçesi", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. 61, S. 1-2 (2003), s. 105.

413 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, s. 268.

414 Ferda Esengün Hasekioğlu, *Osmanlı'nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Bir Okul: Medresetü'l-Kudât*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2019, s. 34.

Süleyman Hilmi Tunahan, Ali Himmet Berki, Ahıskalı Ali Haydar Efendi, Mehmet Nuri Medeni Efendi, Mustafa Hayri Efendi, Ömer Hulusi Efendi gibi tanınmış isimler bu medreseden mezun olmuşlardır.[415]

Medresetü'l-Kudât'ın müfredâtında yer alan dersler şunlardır: Dürer, mecelle, icrâ, ceza, sakk-i şer'i, ahkâm-ı evkâf, ferâiz, hukuk-ceza ve ticaret tatbikatı, defter-i kassâm, tatbîkât-ı şer'iyye, arazi kanunu, usûl-i muhâkeme-i hukûkiyye, kara ve deniz ticareti kanunları, i'lâmât-ı hukûkıyye ve cezâiyye, kitâbet-i resmiye, hukûk-ı düvel, medhal-i ilm-i hukuk, hukûk-ı idâre, iktisat, hüsn-i hat.[416]

B. ŞEYHÜLİSLÂM-SİYASET İLİŞKİSİ

Osmanlı Devleti'nde derin bir nüfûza sahip olan ve önemli bir konumda bulunan din adamlarının siyasî alanda büyük bir etkisi bulunmaktadır.[417] Klasik dönemde şeyhülislâm, divan üyesi olmadığı halde devletin siyasetine doğrudan tesir etmektedir. Ayrıca padişahın aldığı kararlar karşısında görüşünü çekinmeden söyleyen şeyhülislâm, sultanın tahtan indirilmesi ve katline kadar fetva verebilecek bir salâhiyete sahiptir.[418]

Sultan II. Mahmud devrine gelindiğinde, devletin birçok kurumunda olduğu gibi ilmiye sınıfında da büyük bir dönüşüm yaşanmıştır. Vakıf gelirleri elinden alınan ilmiye mensupları, devletin maaşlı memuru haline gelmişlerdir. Bu dönemde şeyhülislâmlar, Heyet-i Vükelâ içerisinde yer almasına rağmen II. Meşrutiyet'e kadar aktif bir siyasette bulunamamışlardır.[419] Bu başlık altında şeyhülislâm liderliğindeki ilmiye sınıfının meşrutiyet döneminde oynadığı siyasî rol ele alınacaktır.

Meşrutiyeti; kimi devleti kurtarmak, kimi Abdülhamid istibdâtına karşı olarak hürriyet ve eşitlik ekseninde Osmanlının modernleşmesini sağlamak, kimi şeriatın hâkim olacağı bir yönetim getirmek için savunuyordu. Ulemâ ise Sultan II.

---

415 Kemal Yıldız, Ferda Esengün Hasekioğlu, "Muallimhâne-i Nüvvab'dan Medresetü'l-Kudât'a Osmanlı'nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Okullar", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 34 (2019), ss. 433-34.

416 *İlmiyye Salnamesi*, s. 687; Mehmet İpşirli, "Medresetü'l-Kudât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2003, C. 28, ss. 343-44.

417 Mehmet Uğraş, "Türk Devleti'nin Devrimsel Dönüşümüne Katkı: Meşrutiyet Dönemi Dini Muhalefet", *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 1 (2018), s. 19.

418 M. Salih Arı, "Osmanlılar'da Şeyhülislamlık Müessesesi", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 1 (1994), s. 174.

419 Hüseyin Gültekin, *İkinci Meşrutiyet Sonrası Osmanlı Ulemasının Batılılaşma Karşısındaki Yaklaşımı*, (Doktora Tezi), Sakarya: Sakarya Üniversitesi, 2019, s. 168.

Abdülhamid'e karşı; batılı anlamda hızlı bir modernleşme yaşanması, modern okullara verilen önemin medreselere verilmemesi, ilim adamı yetiştirilmesine destek verilmemesi, hafiyelik ve sansürün amacını aşması gibi nedenlerden dolayı muhalefete girişmişti.[420] Meşrutiyetin ilan edilmesine öncülük yapan İttihat ve Terakki Cemiyeti, bu süreçte özellikle ulemânın desteğine ihtiyaç duymuş ve bu desteği de sağlamıştı. Nihâyetinde II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle yasaklar kalkmış ve meclis açılmıştı.[421] Böylece oluşan özgürlük ortamıyla din adamları, gerek verdiği hutbe ve vaazlarla gerekse Beyânü'l-Hak ve Sırât-ı Müstakim gibi yayın organları vasıtasıyla meşrutiyeti övmüş ve hatta bu sistemin İslamî bir rejim olduğunu öne sürmüşlerdir.[422] Bu dönemde ilmiye sınıfını düşünce ve usûllerinin farklı olması bakımından üç grupta toplayabiliriz:

- Musa Kazım ve Mustafa Sabri efendilerin başını çektiği Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiyye grubudur. Yayın organı Beyânü'l-Hak Gazetesi'dir.
- Derviş Vahdetî tarafından kurulan İttihad-ı Muhammedî Cemiyyeti bir başka gruptur ve yayın organı Volkan Gazetesi'dir.
- Sırât-ı Müstakim Dergisi'nde fikirlerini beyan eden diğer ulemâ sınıfı Mehmet Âkif, Babanzâde Ahmet Naim, Eşref Edip, Elmalılı Hamdi (Yazır), Ömer Rıza (Doğrul), İzmirli İsmail Hakkı, Mehmet Tahir, Ahmet Hamdi (Aksekili), Ömer Ferid (Kam).[423]

II. Meşrutiyet döneminde (1908-1918) sırasıyla görev yapmış şeyhülislâmlar ise şunlardır: Cemaleddin Efendi, Mehmed Ziyaeddin Efendi, Hüseyin Hüsnü Efendi, Musa Kazım Efendi, Adurrahman Nesib Efendi, Mehmed Esad Efendi, Mustafa Hayri Efendi, Ömer Hulusi Efendi, Mustafa Sabri Efendi.[424]

1. İlmiye Sınıfının Meşrutiyete Bakışı

Halk nezdinde meşrûiyetini sağlamak ve II. Abdülhamid'e karşı başlattıkları muhalefette ilmiye sınıfının desteğini almak isteyen İttihat Terakki,[425] bu amaçla kurdukları ilmiye şubesine İzmirli İsmail Hakkı, Musa Kazım Efendi ve Mustafa Sabri Efendi gibi isimleri dâhil etmişti. Bu heyet meşrutiyet için dinî referanslar bulma

420 Döğer, *Modernleşme Ve Ulema Elmalılı Hamdi Yazır*, s. 174.
421 Hanioğlu, "Meşrutiyet", ss. 388-93.
422 Kara, *İslâmcılara Göre Meşrutiyet İdaresi 1908-1914*, ss. 70-75.
423 Gültekin, *İkinci Meşrutiyet Sonrası Osmanlı Ulemasının Batılılaşma Karşısındaki Yaklaşımı*, s. 131.
424 Eraslan, *Meşihat-i İslamiyye ve Ceride-i İlmiyye*, s. 7.
425 Kara, *İslâmcılara Göre Meşrutiyet İdaresi 1908-1914*, s. 49.

amacıyla çalışmalar yapmış ve sonradan bu isimlere diğer ilmiye mensupları da katılmış veya destek vermiştir.[426] Bu sebeple din adamları herkesin üzerinde ittifak ettiği *"istibdâta karşı olma"* ve *"meşrutiyeti savunma"* gibi argümanları kullanmışlardır. Bununla birlikte İttihatçılar'ın meşrutiyetin ilan edilmesinden sonra iki temel problemi bulunmaktaydı. Bunlardan ilki meşrutiyetin İslâm dinine aykırı olmadığını insanlara anlatmak, diğeri meşrutî rejimin II. Abdülhamid'in eseri olmadığı hususunda halkı ikna etmekti. İttihatçılar'a göre bu iki problemin çözülmesinin en iyi yolu ise ilmiye sınıfından sağlanan desteği kaybetmemekti.[427]

Ulemânın, meşrutiyeti istemesindeki amaçları ise hilafetin korunması, dinî faaliyetlerin desteklenmesi, ülkenin şeriatla yönetilmesi, ahlakî ilkelere göre davranılması, medreselerin asrın ihtiyaçlarına göre düzenlenmesi şeklinde sıralanabilir.[428]

Meşrutiyet yönetimi, ilmiye sınıfı için en önemli kurtuluş yoluydu. Onlara göre ideal İslâmî bir yönetim olan meşrutiyet, Avrupa'ya da müslümanlar aracılığıyla geçmişti.[429] İstibdâtı ise dine karşı bir sistem olarak görüyorlardı.[430] İslâmcılar için bu rejim *"şûra, istişâre, meşveret"* gibi kavramlara karşılık gelmektedir. Bu yüzden onlar bu sistemi, dine uygun olduğunu belirtmek amacıyla *"Meşrutiyet-i Meşrûa"* olarak adlandırmış ve böylece meşrutiyete şer'i bir anlam yüklemişlerdi.[431]

Ulemâ, meşrutiyetin ilan edilmesi sürecinde vermiş olduğu hutbe ve vaazlarla bu sistemin dine uygunluğunu ve faydalı bir yönetim biçimi olduğunu belirtmiştir.[432] Konuyla ilgili şer'i deliler de öne sürmüşlerdir. Onlara göre Asr-ı Saâdet ve dört halife dönemleri meşrutî sistemin uygulandığı devirlerdir.[433] Peygamber Efendimiz'in (s.a.v.) zaman zaman kararlarını ashâbıyla istişâre sonucu aldığını ve Kur'ân-ı Kerim'de bulunan *"Onların işleri aralarında danışma iledir."* (Şûrâ 38) ve *"İş hakkında onlara*

---

426 Bayram Ali Çetinkaya, "Musa Kazım Efendi'nin Dinî, Siyasî ve Felsefî Düşüncesi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 9, S. 2 (2007), s. 89; Gültekin, *İkinci Meşrutiyet Sonrası Osmanlı Ulemasının Batılılaşma Karşısındaki Yaklaşımı*, s. 131.

427 Ahmet Şamil Gürer, *Gelenekle Modernite Arasında Bir Meşrutiyet Şeyhülislamı: Musa Kazım Efendi (1861-1920)*, (Doktora Tezi), Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 2003, s. 217.

428 Boyacıoğlu, "Beyânü'l-Hak'ta Ulema, Siyaset ve Medrese", s. 52.

429 Serhat Aslaner, *İlmiye Sınıfının II. Meşrutiyeti Algılayışı (Konya Örneği)*, (Yüksek Lisans Tezi), Sakarya: Sakarya Üniversitesi, 2006, ss. 35-36.

430 Gürer, *Gelenekle Modernite Arasında Bir Meşrutiyet Şeyhülislamı: Musa Kazım Efendi (1861-1920)*, ss. 230-34.

431 Döğer, *Modernleşme Ve Ulema Elmalılı Hamdi Yazır*, s. 70.

432 Kara, *İslâmcılara Göre Meşrutiyet İdaresi 1908-1914*, s. 77.

433 Aslaner, *İlmiye Sınıfının II. Meşrutiyeti Algılayışı (Konya Örneği)*, s. 52.

danış" (Âli İmrân 159) ayetlerinde meşrutiyete vurgu yapıldığını dile getirmişlerdir.[434] *"İstişâre, pişmanlığa karşı kaledir.", "İstişâre ediniz.", "Akıl sahipleriyle istişâre ederseniz, rüşdü ve doğruyu bulursunuz"* gibi hadisler de bu konuda kullandıkları şer'i delillerden bazılarıdır.[435] Ayrıca bu rejimin faziletlerinin anlatılması amacıyla medrese talebeleri *"üç aylar"* olarak bilinen Recep, Şabân, Ramazân aylarında cerre çıkmakta[436] ve gittiklere her yerde bu yönde vaazlar vermektedirler.[437] Böylece toplumu meşrutiyete, meclise ve Kânûn-i Esâsi'ye ısındırmayı hedeflemişlerdir.

Meşrutiyetin ilan edildiği tarihte şeyhülislâm olan Cemaleddin Efendi, meşrutiyetle birlikte birçok problemin çözüleceğini ve İslâm dininin bu rejime karşı olmadığını dile getirmiştir.[438] Meşrutiyetin ilan edilmesine her türlü desteği veren Musa Kazım Efendi ise bu rejimin şeriata uygun olduğunu belirtmiştir. Ona göre istişâre, herkesin uyması gereken dinî bir emirdir. Yine kendisi danışma, adalet, hürriyet, eşitlik gibi kavramların Allah tarafından bütün insanlara verilmiş olduğunu ve devletin bunları uygulaması gerektiğini dile getirmektedir.[439] Musa Kazım için İslâm'da meclisin karşılığı *"Şûrâ-yı Ümmet"*tir. Kendisi bu meseleyle ilgili yazdığı bir risâlede ayet ve hadislerden deliller göstererek meşvereti ve dolayısıyla meşrutiyeti övmüş ve İslâm'a uygun olduğunu öne sürmüştür.[440]

Meşrutiyeti savunanlardan biri olan Said Nursi verdiği vaazlarla meşrutiyeti korumanın ve kökleştirmenin öneminden bahsetmiştir.[441] Mustafa Sabri Efendi ise başyazarı olduğu Beyânülhak Gazetesi'nde konuyla ilgili *"Milletle müşâvere etmek, efrâd-ı ahâlinin en âcizine varıncaya kadar hak kelamını tanımaktan ibaret olan meşrutiyet (...)."* ifadesini kullanarak meşrutî sistemi övmüştür.[442]

---

434 Döğer, *Modernleşme Ve Ulema Elmalılı Hamdi Yazır*, s. 94; Gültekin, *İkinci Meşrutiyet Sonrası Osmanlı Ulemasının Batılılaşma Karşısındaki Yaklaşımı*, s. 143.

435 Kara, *İslâmcılara Göre Meşrutiyet İdaresi 1908-1914*, ss. 153-54.

436 Osmanlı'da medrese talebeleri üç aylarda hem öğrendiklerini pekiştirmek ve uygulamak hem de halkın ilmî ve dinî ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla memleketin çeşitli yerlerine giderlerdi. Bu faaliyet "cerre çıkmak" olarak tabir edilirdi. bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 1, s. 283.

437 Mustafa Sabri Efendi, "Talebe-i Ulûma", *Beyânü'l-Hak*, C. 2, S. 33 (1328), ss. 764-68.

438 Cemâleddin Efendi, *Siyasi Hatıralarım (1908-1913)*, ss. 30-32.

439 Çetinkaya, "Musa Kazım Efendi'nin Dinî, Siyasî ve Felsefî Düşüncesi", ss. 101-3.

440 Bkz. Musa Kazım, *İslâm'da Usûl-i Meşveret ve Hürriyet*, İstanbul, 1324, ss. 1-13.

441 Said Nursi, "Leme'ân-ı Hakikat", *Volkan*, S. 103 (1327), s. 4.

442 Mustafa Sabri Efendi, "İntikadât", *Beyânü'l-Hak*, C. 2, S. 43 (1327), s. 950.

Ulemâdan Manastırlı İsmail Hakkı Efendi, *"Kânûn-i Esâsi demek, kanûn-i ilahî demektir."*[443] ifadesini kullanmış ve vaazlarında Kânûn-i Esâsi'de dine aykırı herhangi bir hüküm bulunmadığını dile getirmiştir. İsmail Hakkı bu vaazlarında Abdülhamid yönetimini eleştirirken meşrutiyet rejiminin Allah'ın lütfu ve ihsanı olduğunu belirtmiştir.[444] Bu konuda Elmalılı Hamdi Efendi de Kânûn-i Esâsi'yi *"Kânûn-i Esâsi-i İlâhiye"* olarak nitelendirmiştir.[445] Ayrıca İskilipli Âtıf Efendi (v. 1926), Kânûn-i Esâsi'yi korumanın bütün müslümanlara farz olduğunu dile getirmiş[446] ve meşvereti överek bunun İslâm'ın emri olduğunu söylemiştir.[447] Meşrutiyetin ilanından sonra meşîhat makâmına getirilen Mehmed Sâhib Efendi (v. 1910) de meşrûti rejimi savunmuş ve bu sistemin İslâm'a uygun olduğunu belirtmiştir.[448]

Meşrutiyeti en harâretli savunanlardan biri olan Elmalılı Hamdi Efendi, bu rejimin İslâm'ın korunması ve hükümlerinin uygulanması için gerekli bir yönetim sistemi olduğunu savunmuş, ümmetin ve milletin son ümidini meşrutiyette görmüştür. Hatta kendisi, bu rejimi istemeyenler için İslâm'ın karşısında olduklarını belirtmiştir.[449] Elmalılı verdiği vaazlarda da meşrutiyetin korumanın gerekliliğini dile getirmiştir.[450] Çünkü onun savunduğu meşrutiyet Avrupaî değil, şeriat eksenli bir yönetimdir.[451] Kanûn-i Esâsi de şeriata uygun bir anayasadır. Elmalılı bu şekilde Osmanlının eski ihtişamlı günlerine geri döneceğini düşünmektedir.[452]

Derviş Vahdetî ise meclisin Kânûn-i Esâsi ile ilgili yapacağı yenilik ve düzenlemelerin şeriata uygun olup olmadığının belirlenmesi için dinî ve ilmî olarak en yüksek otorite olan şeyhülislâmlığa başvurmanın gerekliliği üzerinde durmuştur.[453]

---

443 Manastırlı İsmail Hakkı, "Mevâiz", *Sırât-ı Müstakîm*, C. 1, S. 6 (1326), s. 94.

444 Manastırlı İsmail Hakkı, "Usûl-ü Meşrutiyet Aleyhinde Husemâ-yı Milletin İtirâzâtına Müdâfa-i Muhikka", *Sırât-ı Müstakîm*, C. 1, S. 20 (1326), s. 306.

445 Küçük Hamdi, "Saadet-i Hakikiye", *Beyânü'l-Hak*, C. 1, S. 15 (1326), s. 332.

446 Gültekin, *İkinci Meşrutiyet Sonrası Osmanlı Ulemasının Batılılaşma Karşısındaki Yaklaşımı*, s. 142.

447 İskilipli Mehmed Atıf, "Medeniyet-i Şer'iye, Terakkiyat-ı Dîniye", *Beyânü'l-Hak*, C. 6, S. 155 (1330), ss. 2748-50.

448 Pirizâde Mehmed Sâhib, "Makam-ı Celil-i Meşîhat-ı İslamiye'den Bilumum Nâib ve Müftülerle Kâffe-i Bilâd-ı İslamiye Ulema ve Meşâyih-i Kirâmına Hitaben Tastîr ve İrsal Kılınan Beyannamedir", *Sırât-ı Müstakîm*, C. 2, S. 51 (1327), ss. 385-87.

449 Küçük Hamdi, "31 Mart Vakasına Dair Meclis-i Mebusan'da", *Beyânü'l-Hak*, C. 2, S. 34 (1327), s. 789.

450 Küçük Hamdi, "Vaaz", *Beyânü'l-Hak*, C. 1, S. 2 (1326), ss. 7-8.

451 Fatma Pınar, "Elmalılı Hamdi Yazır'ın Parlamento Faaliyetleri ve Ulûhiyet Görüşü", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 1 (2020), s. 132.

452 Küçük Hamdi, "Makale-i Mühimme", *Beyânü'l-Hak*, C. 1, S. 18 (1327), ss. 399-403.

453 Yakut, *Şeyhülislamlık / Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, ss. 95-96.

Meşrutiyet ve Kânûn-i Esâsi'yi ciddi bir biçimde müdâfaa eden ulemâ gayr-i müslimlerin parlamentoda yer almasıyla ilgili seslerini çıkarmamışlardır. Hatta Şeyhülislâm Mehmed Sâhib Efendi bu konuda Hz. Peygamber'in savaşlarda gayr-i müslimlerle istişâre etmesini örnek göstermiştir. İskilipli Âtıf ve Manastırlı İsmail Hakkı (v. 1912) efendiler bu durumun zaruret hali olduğunu belirtse de bu konuda ulemâ iki gruba ayrılmıştır. İlk grup, İttihat Terakki'nin yönetiminde yapılan bu reformu desteklemiş ve Kur'an ve hadisleri kullanarak bu durumu meşrulaştırma yoluna gitmiştir. Diğer grup ise buna karşı çıkmış ve her siyasî faaliyette nassların araç olarak kullanılmaması gerektiğini ifade etmiştir.[454]

Meşrutiyetin ilan edilme sürecinde İslâmcılar'ın kafasına takılan en büyük sorun, meşrutiyetle birlikte yönetime geçenlerin şeriata uygun hareket edip etmeyeceğidir.[455] Onlara göre vekillerin birinci derecedeki görevi *"Emr-i bi'l-ma'ruf nehyi ani'l-münker"* anlayışını hâkim kılmaktır.[456] Başta Mustafa Sabri Efendi olmak üzere ilmiyenin önemli bir kısmı Sultan II. Abdülhamid'in hal' edilmesi ve meşrutiyetin ilan edilmesinde İttihat ve Terakki'ye verdiği destekten dolayı pişman olmuştur. Uyguladığı katı yönetimden dolayı İttihatçılar'ın meşrûiyetini sorgulayarak sert bir dille eleştiriler kaleme almışlardır.[457] Tüm bunlarla birlikte meşrutiyetin ilanından birkaç sene sonra sayıları az da olsa İslâmcılar içinden Filibeli Ahmet Hilmi (v. 1914) ve Said Halim Paşa (v. 1921) gibi bu yönetim biçimini veya yönetimde bulunanları eleştirenler de çıkmıştır.[458]

2. Şeyhülislâmın Siyasî Durumu

Şeyhülislâmlığın II. Mahmud devrinde devlet dâiresine dönüştürülmesiyle ilmiye sınıfının özerkliği kalkmış ve bu makâm devlete bağlı bir memur statüsüne dönüşmüştür. Bu durum şeyhülislâm ve diğer ilmiye mensuplarının görüşlerini rahat bir şekilde dile getirememesine ve bağlı olduğu hükümetin icraâtlarına karşı sessiz

454 Gültekin, *İkinci Meşrutiyet Sonrası Osmanlı Ulemasının Batılılaşma Karşısındaki Yaklaşımı*, ss. 144-45.
455 Döğer, *Modernleşme Ve Ulema Elmalılı Hamdi Yazır*, s. 107.
456 Mustafa Sabri Efendi, "İttihat ve Terakki Kongresinde Kıraat Olunan Raporun Bir Noktası", *Beyânü'l-Hak*, C. 6, S. 131, s. 2359.
457 Döğer, *Modernleşme Ve Ulema Elmalılı Hamdi Yazır*, ss. 78-79.
458 Bkz. Said Halim Paşa, *Buhranlarımız Ve Son Eserleri*, ss. 49-71; Kara, *İslâmcılara Göre Meşrutiyet İdaresi 1908-1914*, ss. 105-12.

kalmalarına neden olmuştur.[459] Ancak II. Meşrutiyet ile birlikte ulemânın siyasî partilere dâhil olması, onların geçmiş döneme göre siyasî alanda daha aktif olmalarını sağlamıştır.[460] Böylelikle ilmiye sınıfı, tek başına bir muhalefet olmaktan çok diğer muhalif grupların çatısı altında toplanmıştır. Ayrıca şeyhülislâmlık makâmı yeni oluşturulan parlamenter sistemde hükümetlerin güdümünde olmuştur. Bu sistemle birlikte hükümetin düşmesi halinde şeyhülislâm ve sadrazamın görevleri de sona ermektedir.[461] Böylece şeyhülislâmın değişen statüsü ve önemli olaylarda üstlendiği rol, II. Meşrutiyet döneminde şeyhülislâmın ve onun şahsında ilmiye sınıfının siyasî durumunu ortaya koymaktadır.

İlmiye sınıfı, meşrutiyetin ilan edilmesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yanında yer almıştır. Manastırlı İsmail Hakkı, Ayasofya'da İttihatçılar'ı öven ve yücelten vaazlar vermiştir.[462] Mustafa Sabri Efendi, Abdülhamid dönemini kötülerken ona karşı olan İttihatçılar'ın yanında yer almıştır.[463] Derviş Vahdetî ise İttihat ve Terakki'nin ileri gelenleri için *"Niyaziler, Enverler, Salahaddinler, Eyüp Sabriler, Hasan Beyler ve bu zevât-ı muhteremenin emsâli, zamanının Halid b. Velid'leridir."* sözleriyle desteklemiştir.[464] Dinî yayın yapan Beyânü'l-Hak dergisinin müdürü Mehmet Fatin derginin ilk sayısında kaleme aldığı *"Cemiyetimiz"* adlı makalede, ulemânın İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne bağlı olduğunu ve bu nedenle İttihatçılar'ın izlediği siyaseti takip etmenin gerekliliğinden bahsetmektedir.[465]

Meşrutiyetin ilanından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti, meşrûiyetini sağlamak için ulemâyı yanında tutmaya devam etmek istemiş ve bunu da başarmıştır.[466] Meşrutiyeti hararetle savunan ilmiye mensupları rejime karşı ortaya çıkan 31 Mart ayaklanmasında İttihatçılar'ın yanında yer almış ve bu isyana katılan askerleri teskin etmek için *"Asker Evlatlarımıza"* adıyla ortak bir beyannâme yayınlamıştır: *"Mademki şeriat istiyorsunuz, ne güzel istek! Lakin yavrularımız afedersiniz o bizim vazifemizdir. Sakın vazifemizi gasp etmeyiniz. Sizin vazifeniz Allah yolunda cihattır, yani*

459 Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi, *Siyasî Hatıralarım*, çev. Ziyâeddin Engin, İstanbul: Tercüman Gazetesi, 1978, s. 40; Topal, *19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunda Şeyhülislamlık Kurumu Bab-ı Meşihat*, s. 57.

460 Gültekin, *İkinci Meşrutiyet Sonrası Osmanlı Ulemasının Batılılaşma Karşısındaki Yaklaşımı*, s. 169.

461 Döğer, *Modernleşme Ve Ulema Elmalılı Hamdi Yazır*, s. 140.

462 Manastırlı İsmail Hakkı, "Mevâiz", *Sırât-ı Müstakîm*, C. 1, S. 1 (1326), s. 10.

463 Mustafa Sabri Efendi, "Beyânülhak'ın Mesleği", *Beyânü'l-Hak*, C. 1, S. 1 (1326), s. 3.

464 Derviş Vahdetî, "İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti", *Volkân*, S. 95 (1327), s. 2.

465 Mehmet Fatin, "Cemiyetimiz", *Beyânü'l-Hak*, C. 1, S. 1 (1326), s. 10.

466 Uğraş, "Türk Devleti'nin Devrimsel Dönüşümüne Katkı: Meşrutiyet Dönemi Dini Muhalefet", s. 25.

muharebedir. (...) Onun için siz de şeriat istiyorsunuz. Pek âlâ biz gece gündüz ne için çalışıyoruz? Medreselerde niçin dirsek çürüttük, ömür bitirdik? Aman Ya Rab! İstibdât devrinde ulemâ gazete neşredebilir miydi? Meşrutiyetle milletin kanını emen hafiyeler, alçaklar her bir tarafa dağıldılar. Ey istibdât! Ey silahlı korku! Sen kat'i olarak bilki öldün ve dirilme ihtimalin yoktur."[467] Ayrıca isyana katılan askerlerin kışlalara dönmesi için Şeyhülislam Mehmed Ziyaeddin Efendi tarafından padişahın irâde-i seniyyesi okunmuştur.[468] Görüldüğü üzere gerek padişah, gerek şeyhülislâm, gerekse ilmiye ricâli isyana katılan askerleri yatıştırarak ayaklanmayı bitirmek istemişlerdir. Nihâyetinde isyan bastırılmış ve II. Abdülhamid tahttan indirilmiştir. Bu olaydan sonra Mustafa Sabri Efendi yazdığı bir makalede II. Abdülhamid devrini *"münker devir"* olarak nitelendirmiş ve münkerin ortadan kaldırılması için ulemanın zamanında görevini yapmadığını ve bu şerefin şanlı ordumuzla İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne nasip olduğunu belirtmiştir.[469] Meşrutiyet uğruna ulemâ bu cemiyete sesini çıkarmamış ve hatta faaliyetlerini de onaylamıştır. İttihat ve Terakki ise bu muhalefeti, bir propaganda aracı olarak kullanmıştır.[470] Böylece onlar sadece ordu içindeki muhalif askerlerin desteğini almamış ilmiye sınıfını da kendi yanlarına çekmeyi başarmıştır.

31 Mart Olayı'na özellikle İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti gibi bir dinî grubun karışması, İttihat ve Terakki'nin ilmiyeye karşı tavrını değiştirmiş ve onlara karşı cephe almıştır.[471] Bu isyanla birlikte çok ağır eleştirilere maruz kalan ilmiye sınıfı, irticâ ve Sultan Abdülhamid ile birlik olarak meşrutiyeti yıkmak gibi ithamlarla suçlanmıştır.[472] Bu olaylar neticesinde ilmiye sınıfı, Mustafa Sabri Efendi'nin belirttiği üzere *"sarıklılar"* olarak anılmıştır.[473]

Tüm bunlarla beraber 31 Mart Olayı'ndan sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin askeri kullanarak uyguladığı sıkıyönetim ve muhaliflerini öldürmesi, hürriyeti kısıtlaması, dine mesafeli olması, Balkan Savaşı'ndaki başarısızlıkları, devleti I. Dünya Savaşı'na sokması gibi nedenlerden dolayı ilmiye mensuplarının büyük çoğunluğu

---

467 Bkz. "Asker Evlatlarımıza Hitabımız", *Beyânü'l-Hak*, C. 2, S. 29 (1327), ss. 668-73.
468 Yakut, *Şeyhülislamlık / Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 192.
469 Mustafa Sabri Efendi, "Beyânülhak'ın Mesleği", s. 2.
470 Uğraş, "Türk Devleti'nin Devrimsel Dönüşümüne Katkı: Meşrutiyet Dönemi Dini Muhalefet", s. 22.
471 Uğraş, a.g.e., s. 26.
472 Kara, *İslâmcılara Göre Meşrutiyet İdaresi 1908-1914*, s. 38.
473 Mustafa Sabri Efendi, "Menakıbımız ve Misalimiz", *Beyânü'l-Hak*, C. 2, S. 30 (1327), s. 693.

yavaş yavaş bu cemiyetten ayrılıp muhalif gruplara katılmışlardır.[474] İlmiye sınıfının önemli bir kısmını teşkil eden Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye grubu, kendilerine ait yayın organı olan Beyânü'l-Hak dergisinde İttihat ve Terakki Cemiyeti ile herhangi bir bağlantılarının kalmadığını duyurmuştur. Ancak ulemânın çoğu meşrutiyeti savunmaya devam etmiştir.[475] İlk zamanlarda Ahâli Fırkası'nı destekleyen İslâmcılar, bu parti kapatılınca İttihat Terakki'den ayrılanların kurduğu muhalif bir parti olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katılmıştır.[476] Böylece ilmiye sınıfı, siyasî olarak kendi içinde İttihat Terakki'yi destekleyenler ve İttihat Terakki'den uzaklaşıp muhalif partilere yönelenler olmak üzere İttihatçı ve İtilafçı olarak iki gruba ayrılmıştır.[477] İlmiye sınıfı özellikle "*sopalı seçim"* olarak anılan 1912 seçimlerinde verdiği hutbe ve vaazlarla mensubu olduğu partilerin propagandasını yapmaya başlamıştır.[478] Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensupları, İttihatçılar tarafından desteklenen Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi'nin mason olduğu iddiasını ortaya atmışlar ve kendisinden şeyhülislâmlıktan istifa etmelerini istemişlerdir.[479] Bu konuda Musa Kazım Efendi yazdığı bir beyannâmede mason olmadığını, 12 yaşından itibaren Nakşibendi tarikatına bağlı olduğunu ve birçok ilmî eser kaleme aldığını söyleyerek eleştirilere cevap vermiştir.[480] Ahmet Şiranî (v. 1942) bu konuda, ulemânın birinci görevini ahkâm-ı şer'iyye ve âdâb-ı İslâmiyye'yi muhafaza etmek olduğunu belirterek din adamlarının particilik yapması ve siyasetle uğraşmasının doğru olmadığını dile getirmiştir.[481]

Osmanlı Devleti'nin II. Meşrutiyet döneminde yeni oluşan yönetim biçimiyle birlikte şeyhülislâmlığın konumu tartışma konusu olmuştur. Şeyhülislâmın sadrazamla birlikte padişah tarafından atanması ve meclise karşı sorumlu olmaması onu parlamento üstü bir yerde konumlandırmıştır. Ancak bu durum İttihat ve Terakki Cemiyeti başta olmak üzere meşrutiyeti savunan birçok kesimin tepkisini çekmiştir. İttihatçılar'a göre *"devlet memuru"* olan ulemânın, harâretle savunduğu meşrutiyet rejiminde görüşlerini dile getirmesi yasaklanmıştır. Çünkü onlara göre padişah dâhil hiç kimse meclisin

474 Kara, *İslâmcılara Göre Meşrutiyet İdaresi 1908-1914*, s. 59.
475 *Beyânü'l-Hak*, C. 1, S. 14 (1326), s. 298.
476 Gültekin, *İkinci Meşrutiyet Sonrası Osmanlı Ulemasının Batılılaşma Karşısındaki Yaklaşımı*, s. 148.
477 Aslaner, *İlmiye Sınıfının II. Meşrutiyeti Algılayışı (Konya Örneği)*, s. 57.
478 Aslaner, a.g.e., s. 102.
479 Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 234.
480 Musa Kazım, "Beyannâme", *Sırât-ı Müstakîm*, C. 7, S. 169 (1329), ss. 197-98.
481 Ahmed Şiranî, "Şeyhülislâmların Vezâif-i Cümlesinden", *Beyânü'l-Hak*, C. 6, S. 142 (1330), s. 2541.

üstünde olmamalıdır.[482] Kastamonu mebusu Ahmet Mahir Efendi (v. 1922) ise bir devlet memuru olarak sadrazam ve şeyhülislâmın bakanlar kurulu tarafından tayin edilmesi gerektiğini ifade etmektedir.[483] Böylece şeyhülislâmın şahsında ilmiye sınıfı, siyasatten soyutlanmak istenmektedir.

Şeyhülislâmın meclise gidip hesap vermesi ve denetlenmesiyle ilgili tartışma da bu dönemde önemli bir yer tutmaktadır. Akka mebusu Sait Efendi, şeyhülislâm efendinin Meclis-i Mebûsan'a davet edilmesi teklifini sunmuştur.[484] Bu konuda Konya mebusu Vehbi Efendi (v. 1949) ve beraberindekiler kadı tayinindeki usulsüzlüker, kadıların suistimal edilmesi, şer'iyye mahkemekeri ve meşîhat makâmıyla ilgili konularda şeyhülislâmın meclise gelerek izâhat vermesi için önerge vermiştir.[485] Mecliste yaşanan bu tartışmalar ilmiye sınıfını da ikiye bölmüştür.[486] Meclis-i Mebûsan'da yapılan oylama sonucu şeyhülislâmın meclise gelip vekiller gibi izahât vermesi gerektiğine karar verilmiştir. Buradaki amaç, şeyhülislâmın yeni açılan meclise itaatini sağlamaktır.[487] Konuyla ilgili Derviş Vahdetî *"Şeyhülislâmın vükelâdan sayılması zımnen anlaşılsa da, meşrutiyet usûlü ile idâre olunan memleketlerde hiçbir reis-i ruhâni parlamentoya izahât için davet olunduğu yoktur."* diyerek bunun yanlış olduğunu söylemiştir.[488] Ayrıca mâbeyn başkâtibi Ali Cevad Bey'in (v. 1930) naklettiğine göre Sultan II. Abdülhamid, şeyhülislâmın meclise çağırılmasıyla ilgili olarak *"Bir de şeyhülislâm efendiyi sual ve cevap için meclise getireceklermiş. Bu da iyi değil. Çünkü meşîhat makâmı şâyan-ı hürmet bir makâmdır. Onu oyuncak yapmamalıdır."* ifadelerini kullanmış ve böyle bir isteğin doğru olmayacağını dile getirmiştir.[489] Bu tartışmalar yaşanırken Mehmed Ziyâeddin Efendi'nin yerine şeyhülislâm olan Sâhip Molla Efendi, meclisi giderek izâhatta bulunmuştur.[490] Bu olay üzerine Derviş Vahdetî kendisini şu şekilde eleştirmiştir: *"Şeyhülislâmlık makâmına tasarruf ve bu makâma getirilme hakkı sadece halifeye aittir. Makâmın ismi de*

---

482 Döğer, *Modernleşme Ve Ulema Elmalılı Hamdi Yazır*, s. 157.
483 "Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi", Dönem: 1, C. 2 Birleşim: 65 (1325), ss. 181-82.
484 "Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi", Dönem: 1, C. 1 Birleşim: 25 (1324), s. 538.
485 "Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi", Dönem: 1, C. 1 Birleşim: 26 (1324), ss. 572-73.
486 Yakut, *Şeyhülislamlık / Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, ss. 96-97.
487 Döğer, *Modernleşme Ve Ulema Elmalılı Hamdi Yazır*, s. 122.
488 Derviş Vahdetî, "Meclis-i Mebûsan Riyâset-i Aliyyesine", *Volkân*, S. 55 (1327), s. 1.
489 Unat, *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi II. Abdülhamid'in son Mabeyn Başkatibi Ali Cevat Bey'in Fezleke'si*, s. 43.
490 "Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi", Dönem: 1, C. 1 İçtima: 2 Birleşim: 10 (1325), s. 194.

şeyhülislâmlıktır. Derece olarak sadrazamla aynı derecedir. Manevi olarak da İslâm âleminin müftüsü, temsilcisidir."[491]

Mizan gazetesinin sahibi Murad Bey (v. 1917), konumu gereği şeyhülislâmın meclis üstünde olduğu ve meclise gitmemesi gerektiğini savunmaktadır. Ona göre şeyhülislâm, İslâm cemaatinin lideri olduğundan dolayı mecliste bulunan gayr-i müslimlere hesap vermesi doğru değildir.[492]

Elmalılı Hamdi Efendi bu konuda farklı bir görüşe sahiptir. Ona göre meşrutiyet İslâmî bir yönetim olduğundan dolayı şeyhülislâmın meclise gelmesinde bir sakınca yoktur ve kendisi buna karşı çıkanları şiddetle eleştirir. Çünkü şeyhülislâm bir devlet memurudur ve şeyhülislâma ruhâniyet havası verilmesi yanlıştır. Elmalılı, şeyhülislâmın halifenin vekili olması ona hiçbir ayrıcalık vermeyeceğini söyleyerek *"hâkimiyet-i milliye"*nin bunların üstünde olduğunu dile getirmiştir. Bu sebeple Elmalılı Hamdi, şeyhülislâmın kabinede olmaması gerektiğini de vurgulamaktadır.[493]

Tüm bu tartışmaların yanı sıra ulemânın siyasetten uzak durmasını söyleyenler de vardır. Bu konuda İslâm Mecmuası dergisinin başyazarı Halim Sabit (v. 1946) yazdığı bir makalede, şeyhülislâmlık müessesesinin asıl görevinin din işleriyle uğraşmak olduğunu ifade etmiştir.[494] Ziya Gökalp (v. 1924) ise meşîhat makâmının sorumluluk sahasının sadece dini alanla sınırlı olduğunu söyleyerek Halim Sabit'i desteklemiştir.[495] Ayrıca Ziya Gökalp kaleme aldığı başka bir makalede, ilmiye sınıfının siyasete karışmasıyla ilgili endişelerini dile getirmiş ve bu durumun sakıncalarından bahsetmiştir.[496] Mustafa Sabri Efendi bu düşüncede olanları ciddi bir şekilde eleştirmektedir. Mustafa Sabri'ye göre ulemânın siyasete karışması engellenirse, onlar *"iyiliği emretmek ve kötülükten men etmek"* vazifesini yerine getiremeyecektir. Bu yüzden ulemâ, bu hakkın kendilerinden alınmasına karşı çıkmakta ve siyasetle meşgul olmak istemektedir.[497] Ahmed Şiranî de bu konuda İslâm'ın siyasi bir din olduğunu, ayet ve hadislerde siyasetle ilgili hükümlerin yer aldığını belirterek ilmiye sınıfının

---

491 Derviş Vahdetî, "Şeyhülislâm Hazretlerine", *Volkân,* S. 50 (1327), s. 1.
492 Döğer, *Modernleşme Ve Ulema Elmalılı Hamdi Yazır*, s. 125.
493 Küçük Hamdi, "İslâmiyet ve Hilafet ve Meşîhat-ı İslâmiye", *Beyânü'l-Hak,* C. 1, S. 22 (1327), ss. 511-14.
494 Halim Sabit, "Velâyet-i Diniyye", *İslâm Mecmuası,* C. 3, S. 28 (1331), ss. 644-47.
495 Ziya Gökalp, "Diyanet ve Kaza", *İslâm Mecmuası,* C. 3, S. 35 (1331), ss. 756-60.
496 Ziya Gökalp, *Yeni Mecmua Yazıları*, 1. b., İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018, ss. 447-55.
497 Mustafa Sabri Efendi, "İttihat ve Terakki Kongresinde Kıraat Olunan Raporun Bir Noktası", s. 2359.

siyasetten soyutlanmasına karşı çıkmaktadır.[498] Ayrıca Mustafa Safvet Efendi de bu duruma *"İlmiye mensuplarının sıradan insanlardan farkı yoktur. O halde onların kabahati nedir ki, avamın ilgilendiği siyasetle ilgilenemiyorlar? (...) İslâm ulemâyı 'iyiliği emretme, kötülükten men etme' vazifesiyle memur kılmıştır. Bu vazifeyi yerine getirenleri takdir eder, getirmeyenleri ise tenkit eder."* sözleriyle karşı çıkmaktadır.[499]

Yine bu dönemde mecliste ilmiyeye ayrılan bütçenin düşürülmesi hususunda tartışmalar yaşanmaktadır. Konya mebusu Vehbi Efendi, meclisteki konuşmasında meşîhat makâmını eleştirdikten sonra hazineden ilmiyeye ayrılan bütçenin azaltılmasını istemektedir.[500] Bu durumdan rahatsız olan Mustafa Sabri Efendi yazdığı makaleyle ilmiyeye ait bütçe ödeneğini düşürmeye çalışanları da eleştirmektedir.[501]

Sonuç olarak II. Meşrutiyet döneminde aktif bir şekilde siyasette rol alan ilmiye sınıfının bu alandaki etkisi azaltılmak istenmiş ve bu durum din adamların tepkisine neden olmuştur. Bu sebepten dolayı ulemâ, muhalif gruplara yönelerek siyasette varlık göstermeye çalışmıştır.

3. Siyasî Fetvalar

Şeyhülislâmlık tarihinde önemli hukûkî ve siyasî bir argüman olan fetvanın, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde etkisi azalsa da siyasî bir araç olarak kullanılmaya devam ettiği görülmektedir. Şeyhülislâmın devlet ve halk nezdindeki saygın bir kişilik olmasıyla birlikte bu durum, kendisini siyasî alanda güçlü bir figür haline getirmiştir.[502] Birçok konuda fetva veren şeyhülislâmın II. Meşrutiyet döneminde verdiği ve siyasî etkileri olan bazı önemli fetvaları bu başlık altında ele alınacaktır.

Osmanlıda II. Meşrutiyet dönemine damgasını vuran en önemli olaylardan biri olan 31 Mart Olayı sonucunda Sultan II. Abdülhamid, İttihat ve Terakki tarafından hal' edilip tahttan indirilmişir. İttihatçılar bu duruma meşrûiyet kazandırmak amacıyla şeyhülislâmdan hal' fetvası alma ihtiyacı duymuştur. Dönemin sadaret müsteşarı Ali Fuat Türkgeldi bu olayı hatıratında şu şekilde anlatmaktadır: *"Talat Paşa'nın bilahâre vâki ifadesine nazaran hal' günü sabahleyin şeyhülislâm ile fetva emini Nuri Efendi'yi Meclis-i Mebûsan'a götürmek üzere bizzat evlerine gitmiş, o gün akşama kadar meclise*

498 Ahmed Şiranî, "Bir Müdafaa", *Beyânü'l-Hak*, C. 6, S. 139 (1329), ss. 2498-99.
499 Mustafa Safvet Efendi, "İzah-ı Hak ve Hakikat", *Beyânü'l-Hak*, C. 6, S. 139 (1329), ss. 2493-95.
500 "Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi", Dönem: 1, C. 5 İçtima: 2 Birleşim: 104 (1326), ss. 720-22.
501 Mustafa Sabri Efendi, "İlmiye Bütçesi Münasebetiyle", *Beyânü'l-Hak*, C. 5, S. 106 (1329), s. 1958.
502 Arı, "Osmanlılar'da Şeyhülislamlık Müessesesi", s. 175.

gelmesini ihtar etmiş. Nuri Efendi fetva îtası kendisine taalluk etmeyip şeyhülislâma ait olduğundan bahisle itiraz eylemiş ise de serdettiği mazerete bakmayarak vuku bulan ısrar üzerine azimete mecbur olmuş. Oradan Bâb-ı Meşîhat'a giderek şeyhülislâma da birlikte azimet eylemesini teklif etmiş. Şeyhülislâm, 'Ben hastayım, gidemem.' diye serd-i mazaret etmesiyle 'Neniz var?' diye sorup 'idrarımı tutamıyorum' deyince 'Efendi iş bu hale geldikten sonra donuna da işesen ben seni zorla alıp götürürüm, ördeğini de beraber al' diye tehdit ederek birlikte götürmüştür." Fetva emini Nuri Efendi mecliste fetva vermenin şeyhülislâma ait olduğunu söylerek istifa etmiştir. Bunun üzerine Elmalılı Hamdi Efendi tarafından müsveddesi yazılan bu fetva, Şeyhülislâm Mehmed Ziyâeddin Efendi'nin onayıyla geçerlilik kazanmıştır. Burada şeyhülislâmın bu fetvayı baskı altında verdiği ve elinde bulunan fetva yetkisini hür iradesiyle kullanamadığı görülmektedir.[503] Bu fetvada padişahın, bazı dinî kitapları yasaklaması, tahrif etmesi ve yaktırması, herhangi bir neden olmadan adam öldürmesi veya sürgün etmesi, devlete ait malları israf etmesi, fitne ve katliamlara neden olması gibi suçlardan dolayı hal' edildiği yazmaktadır.[504]

Dönemin diğer iki önemli fetvasını Şeyhülislâm Mustafa Hayri Efendi vermiştir. Kendisi, diğer devlet adamları ile birlikte devletin I. Dünya Savaşı'na dâhil olması gerektiğini savunmuş ve konuyla ilgili bir teklif hazırlayarak padişaha sunmuştur.[505] Padişahın onayından sonra Mustafa Hayri Efendi, halifenin nüfûzundan faydalanarak dünyadaki bütün müslümanların desteğini almak amacıyla *"Cihâd-ı Ekber"* fetvasını vermiştir.[506] Beş farklı sorudan ve bu sorulara verilen cevaplardan oluşan Cihâd-ı Ekber fetvasının altında sadece şeyhülislâm Mustafa Hayri'nin değil, hayattaki sâbık şeyhülislâmların, fetva emininin ve çok sayıda ulemânın imzası yer almaktadır. Bunun sebebi ise fetvanın, ümmetin icmâı ile verildiğini ortaya koyarak fetvanın tesirini artırmaktır. Bu fetvada, müslüman bir beldeye düşman saldırısı, İslâm beldesinin zorla alınması, yağmalanması veya müslümanların esir alınması durumunlarında cihatın farz

503 Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, ss. 36-38; Sultan II. Abdülhamid'in hal' edilmesiyle ilgili ayrıca Bkz. BOA. HR. SFR. 04. 835/34.

504 Çayci, *Osmanlı Basınında 31 Mart Olayı*, s. 72.

505 Cemal Paşa, *Hatıralar*, çev. Alpay Kabacalı, 10. b., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019, ss. 161-62.

506 Güneş, *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Hayatı, Fetvaları Ve Dönemin Siyasi Olayları*, ss. 28-29.

olduğu belirtilmektedir.[507] Ayrıca bu fetva Türk, Hint, Arap, Tatar, Urdu ve Fars dillerinde de yayınlanmıştır.[508] Mustafa Hayri Efendi, Almanya'nın çıkarlarını desteklemesi sebebiyle İngilizler tarafından eleştirilmiştir. Ayrıca kendisi bu fetvadan sonra, Allah yolunda düşmanlarla savaştığı için Sultan Mehmed Reşad'ın gazi olduğunu belirtmiş ve bununla ilgili de bir fetva vermiştir.[509] Ancak padişahın taşıdığı halifelik sıfatının müslümanlar üzerinde hiçbir etkisi kalmadığından, bu fetva istenilen amaca ulaşamamıştır.

Tüm bu fetvalar; Osmanlı sultanının tahttan indirilmesi, dünyadaki bütün müslümanları I. Dünya Savaşı'na çağırması ve padişahın bu sebeple gazi unvanını alması gibi âmmeyi ilgilendiren olaylara sebep olmasından hareketle şeyhülislâmın siyasî sahada güçlü bir figür olduğu görülmektedir.

---

507 "Cihâd-ı Ekber Fetevâ-yı Şerifesi", *Cerîde-i İlmiyye*, C. 1, S. 7 (1333), ss. 437-39; Yakut, *Şeyhülislamlık / Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, s. 195.

508 Mustafa Hayri Efendi, *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp Ve Mütareke Günlükleri (1909-1922)*, s. 360.

509 Güneş, *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Hayatı, Fetvaları Ve Dönemin Siyasi Olayları*, ss. 31-33.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE ŞEYHÜLİSLÂMLIK TARAFINDAN YAPILAN DÜZENLEMELER

Osmanlı Devleti'nde şeyhülislâmlık makâmı, tarihî seyri içerisinde birçok değişiklik geçirmiştir. II. Meşrutiyet dönemi bu değişikliklerin yoğun olduğu bir devirdir. Bu dönemde özellikle Musa Kazım ve Mustafa Hayri[510] efendilerin şeyhülislâm olmasıyla Bâb-ı Fetva'nın teşkilat yapısıyla ve başta medreseler olmak üzere şeyhülislâmlığa bağlı kurumlarda birçok yenilik yapılmış ve bu yenilikler kurumun işleyişini ve konumunu etkilemiştir.

I.ŞEYHÜLİSLÂMLIKLA İLGİLİ KURUMSAL DÜZENLEMELER

Şeyhülislâmlık makâmı, 1826 tarihinde *"Bâb-ı Meşîhat"* adıyla resmî devlet dâiresine dönüştürülüp teşkilat olarak yeniden düzenlemesi ve Hey'et-i Vükela'da yer almasıyla birlikte büyük bir değişim yaşamıştır. Bu tarihten sonra kurumsal anlamda en önemli yenilikler II. Meşrutiyet döneminde gerçekleşmiş ve farklı isimlerle yeni dâireler kurulmuş, mevcut birimler yeniden düzenlemiştir.

A. ŞÛRÂ-YI İLMİYE ENCÜMENİ HAKKINDA NİZAMNÂME

Şûrâ-yı İlmiye, 3 Ramazân 1328/10 Eylül 1910'da II. Meşrutiyet döneminde yeni oluşturulan bir encümendir. Çıkarılan nizamâneyle bu birimin, meşîhat makâmı ve buraya bağlı kurumlar tarafından çıkarılacak kanun, talimatnâme ve mahkeme kararlarıyla ilgili raporları inceleyip düzenlemekle görevli olduğu belirtilmiştir.[511]

Şûrâ-yı İlmiye Encümeni, meşîhat müsteşarlığı başkanlığında sekiz üyeden oluşmaktadır.[512] Üyeleri, şeyhülislâmlık bünyesindeki görevli kişiler arasından şer'i hükümlere ve yürürlükteki kanunlara en çok vâkıf olan bilgili kişiler arasından seçilmektedir. Şûrâ-yı İlmiye'nin görevleri ise şunlardır:

- Şer'iyye mahkemeleri ve ilmî meclis ve şubeleriyle ilgili yeni çıkarılan ya da düzeltilmesi gereken kanun, nizamnâme ve talimat lâhiyaları tanzim etmektir.

---

510 Mustafa Hayri Efendi'nin şeyhülislâm olduğuna dâir hatt-ı hümâyun müsveddesi için Bkz. BOA. HSD. AFD. 5/95.

511 Eraslan, *Meşihat-i İslamiyye ve Ceride-i İlmiyye*, ss. 77-78.

512 *İlmiyye Salnamesi*, s. 162.

- Özel talimat ve nizamnâme gereğince Fetvahâne-i Âlî ile Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iyye'ye ait hususlar dışında şer'iyye mahkemeleri ve ilmî meclislere bağlı dâirelerden şeyhülislâmlığa gelen meseleleri inceleyerek gerekenleri yapmaktır.
- Şer'iyye mahkemeleri, medreseler ve Bâb-ı Fetva'da mevcut ve idâresi Emvâl-i Eytâm Müdüriyeti'ne verilmiş olan vakıflara ait paralar, Emvâl-i Eytâm'ın idâre yöntemlerini ilgilendiren ıslahat ve ilmiye personelinin mevcut kanunların tatbiki hususunda fikirlerini aydınlatacak görüşmeler ile gereken tedbirleri makâm-ı meşîhata bildirmektir.
- Meclis-i İdâre-i Eytâm ile Encümen-i İntihâb'tan Emvâl-i Eytâm ve İntihâb-ı Memurîn'i ilgilendiren ve izin verilmeye uygun görülen maddeleri belirlemekten ibarettir.[513]

Şûrâ-yı İlmiyye, şeyhülislâmlığın danışma organı olduğundan kararları bağlayıcı ve kesin değildir. Kararlar çoğunluk ilkesine göre alınır ve bir deftere kaydedilir. Bu defter üyeler tarafından imzalandıktan sonra şûrânın resmî mührü vurulur ve meşîhat makâmına takdim edilir.[514]

B. FETVA ODASI HAKKINDA NİZAMNÂME

Fetvahâne'nin Hey'et-i İftâiye (fetva odası) kısmına ait nizamnâme 30 Şa'bân 1332/24 Temmuz 1914'te yürürlüğe girmiştir. Bu nizamnâme, Fetvahâne'yi Te'lîf-i Mesâil ve Taharri-i Mesâil isimleriyle iki şubeye ayırıp yeniden düzenlemesi bakımından önemli bir yere sahiptir.[515] Bu şubelere şeyhülislâmlık tarafından Fetvahâne'de görevli memurlardan yeterli sayıda kişiler alınmaktadır.

Te'lîf-i Mesâil Şubesi, kitaplarda olmayan meselelerin çözüm yöntemlerini bulmak ve makâm-ı meşîhat tarafından uygun görülen konularla ilgili dört mezhebe ait fıkıh kitaplarını kaynak göstererek toplayacağı şer'i meseleleri içeren ve fıkıh kitaplarındaki tertibe uygun *"Muhîtu'l-Fetâvâ"* adında bir eser vücûda getirecektir. Musakkafât (ev, dükkân gibi vakfedilmiş gayr-i menkul mallar) ve müsteğallât (bağ, bahçe, arazi gibi vakfedilmiş gayr-i menkul mallar) vakfı ile devlet arazileriyle ilgili

513 BOA. İ.İLM. 9/12.
514 *Düstûr: II. Tertip*, 1330, C. 2, ss. 675-76.
515 Yılmaz Şentürk, *Osmanlı Belgeleri İçin Bir Üstveri Standartı Çalışması: Meşihat Arşivi Örneği*, s. 63; Te'lîf-i Mesâil ve Taharri-i Mesâil şubelerinin teşkili ve vazifelerine dâir kaleme alınan lâhiya için Bkz. BOA. İ. MMS. 186/15; BOA. MV. 235/176.

emirlere dayanan şer'i fetvaları inceleyerek yeniden düzenlemek Te'lîf-i Mesâil Şubesi'nin vazifelerindendir. Te'lîf-i Mesâil Şubesi, Hanefî mezhebinde hakkında fetva verilmiş olan bir meseleyi, çağın maslahatına daha uygun olduğu için tercih eder ve gereken durumlarda diğer üç mezhep imamına ait bir hükmü uygun görür ise bu konuda delilli bir tutanak düzenler ve fetva eminine tevdî eder. Tutanağın içerdiği hüküm makâm-ı iftânın onayıyla arzı üzerine ve irâde-i seniyye ile fetva verilir. Böylece ilk defa Hanefi mezhebine göre çözülemeyen dinî meselelerle ilgili diğer mezheplerin görüşü alınması yoluna gidilmiştir. Taharrî-i Mesâil Şubesi ise fetvası istenen meselelerle ilgili şer'i fetvaları araştırmak, tanzim etmek ve hukûkî soruların cevaplarını hazırlamakla vazifelidir. İmzalanan fetva ve onaylanmak üzere olan cevaplar, kaynaklarıyla özel defterlere Taharrî-i Mesâil Şubesi tarafından kaydedilir.[516] Burada Telîf-i Mesâil şubesinin görevlerinin daha önemli olduğu ve fetva odasının esas dairesini teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Böylelikle fetva odası kendi içerisinde görev dağılımına göre kısımlara ayrılarak daha işlevsel hale getirilmek istenmiştir. Bu düzenlemede, 1875 senesinde çıkarılan Fetvahâne Nizamnâmesi'ne göre daha çok ilmî amaçların ön plana çıktığı görülmektedir.[517]

C. CAMİ VE MESCİDLERDE VAAZ VE NASİHAT EDECEK ULEMÂ HAKKINDA NİZAMNÂME

13 Cemâziye'l-evvel 1332/15 Nisan 1914 yılında çıkarılan bu nizamnâmeyle cami ve mecsidlerde vaaz ve nasihat edecek kişiler ilk defa devlet tarafından düzenli bir şekilde kontrol edilmeye başlanmıştır. Cami ve mescidlerde vaaz ve nasihat edecek ulemânın İstanbul'da Ders Vekâleti tarafından, taşralarda ise kadı ve müftüler tarafından belirlenecek ve bu kişilerin mezuniyetini içeren resmî bir belgeye sahip olmaları gerekmektedir. Bu belgeyi ibrâz edemeyenler, cami ve mescidlerde vaaz edemeyeceklerdir. Vaaz esnasında şer'i hükümlere aykırı, din imamları ile İslâm büyüklerini küçümseyen ve müslümanlar arasında ayrılık ve nifâka yol açan beyânâtta bulunanlar hakkında İstanbul'da Ders Vekâleti'ne ve taşrada müftü efendilere haber vermeye cami ve mescilerdeki diğer görevliler mecburdur. Bu görevlilerden vazifesini îfâda tembellik ettiği anlaşılanlar maaş kesintisi ve gerektiğinde görevinin sona

---

516 "Kavânîn ve Nizâmât", *Cerîde-i İlmiyye*, C. 1, S. 4, ss. 155-57; *Düstûr: II. Tertip*, 1334, C. 6, ss. 948-50.

517 Ferhat Koca, "Fetvahâne", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA),* İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1995, C. 12, s. 499.

erdirilmesi cezalarına çarptırılırlar. Bu nizamnâmenin yürütülmesinden makâm-ı meşîhat ile Dâhiliye ve Evkâf nezâretleri memurdur.[518]

D. ŞER'İ HÂKİMLER VE MEMURLAR HAKKINDA KANUN

19 Cemâziye'l-evvel 1331/26 Nisan 1913 tarihinde çıkarılan bu kanunla şer'i mahkemeler ile hâkimlerin görev, yetki ve sorumlulukları belirlenmiş ve şer'i hükümlerin temyizinde Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iyye ve Fetvahâne'nin ortak görevleriyle alâkalı hükümler getirilmiştir. Ayrıca şer'i hâkimlerin derece, yargılanma, cezalandırılma, atama ve tefileri ile ilgili esaslar yeniden düzenlenmiştir.[519] Böylece bu kanunla yargı alanında etraflı bir düzenleme yapılmıştır.

Şer'iyye mahkemeleri; şer'i hüküm, usûl ve kanunlarla ilgili dava ve işlerin neticelendirilmesinden sorumludur. Bu mahkemelerdeki davalarda hüküm verilmesi sadece kadılara aittir. Ancak müşâviri olan mahkemelerde müşavirler kadı tarafından kendilerine havâle edilen hususlarla ilgili hüküm verebildikleri gibi müşâviri olmayan mahkemelerde ihtiyaç olduğunda kadılar, müşâviri başka bir yere göndermeye yetkilidirler. Şer'i mahkemelerde verilen hükümler, Fetvahâne-i Âlî veya Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iyye tarafından temyîzen bozulmadıkça yürürlükte ve geçerlidir.

Vilâyet merkezleri, sancaklar ve kadılıkların bulunduğu yerlerde birer şer'i mahkeme bulunur. Vilâyet merkezi, livâ ve kazaya en az altı saat mesafesi olan nâhiyelere bir nâib tayin edilebilir. Ayrıca İstanbul'da kadıaskerlik mahkemesi unvanı altında iki mahkeme bulunduğu gibi İstanbul, muhallefât ve vakıf kadılıkları ile birinci sınıf livâ derecesinde olan Galata ve Üsküdar kadılıkları; birinci sınıf kazâ derecesinde olan Mahmudpaşa, Davudpaşa, Eyüp, Kasımpaşa ve Yeniköy kadılıkları mevcut olup bunların vazife ve yetkileri özel talimatlar ile belirlenmiştir. Gerekli durumlarda bu mahkemeler artırılabilir ve düzenlenebilir. Bu kanunla kadıaskerlik makâmı, Rumeli ve Anadolu kadıaskerlik mahkemelerine dönüştürüldü. Kadıaskerlik mahkemelerinin vazifesi, İstanbul, vilâyet, sancak ve diğer kazâlarda mahkemelerin verdiği kararların temyizen bozulup yeniden davanın görülmesi ve Fetvahâne-i Âlî veya Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iyye'nin verdiği kararları istînâfen görmekten ibarettir. Şer'iyye mahkemelerinde birer başkâtip, lüzumu kadar zabıt kâtibi ve hizmetli bulunacağı gibi

---

518 BOA. A. MKL. 58/71; "Kavânîn ve Nizâmât", *Cerîde-i İlmiyye*, C. 1, S. 1 (1332), ss. 18-19; *Düstûr: II. Tertip*, 1334, C. 6, s. 375.

519 Akman, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Usûl Hukukundaki Gelişmeler", s. 444.

kadıaskerlik, İstanbul, Galata, Üsküdar ve vakıf kadılıklarında lüzum ve ihtiyaca göre birer ve ikişer müşâvir ve gerekli görülen mahkemelerde tereke memurları ve eytâm müdürleri bulunur.[520]

Genellikle şer'i mahkemelerde verilen hükümlerin temyiz vazifesi Fetvahâne-i Âlî ile Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iyye arasında müşterek olup Fetvahâne-i Âlî temyizi istenen hükmün tatbîki ve şer'i meselesine uygun olup olmadığıyla ilgili karar verir. Fetvahâne-i Âlî ile ilgili işlerin iyi yürütülmesi ve idâre edilmesi fetva emini ile muavinine ait olup farklı maslahatlar itibarıyla lüzumu kadar memur, mümeyyiz, müsevvid ve mukayyid bulunabilir. Bir başkan, altı üye ve bir başkâtipten oluşan Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iyye'nin yazı ve kayıt işlerini îfâ etmekte olan kalemde iki mümeyyiz ve mahkeme kararlarının yazılması ve diğer maslahatın idâresi için lüzumu kadar kâtip bulunur.

Bu kanuna göre hâkimlerin derece ve sınıfları sırasıyla şu şekildedir:

- Kadıaskerlikler ve bazı imtiyazlı eyalet kadılıkları,
- İstanbul ve evkâf kadılıkları,
- Haremeyn ile birinci, ikinci, üçüncü sınıf vilâyet kadılıkları,
- Birinci, ikinci, üçüncü sınıf sancak kadılıkları,
- Birinci, ikinci, üçüncü sınıf kazâ kadılıkları.

Şer'i maslahatların azlığı ve çokluğu, mesafenin yakınlığı ve uzaklığı, mevkinin önemi itibarıyla vilâyet, sancak ve kazâ sınıfları nizamnâme ile belirlenmektedir.

Fetva Emâneti (Fetvahâne) ve Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iyye başkanlığı hâkimler silsilesinin üstünde olup Fetva Emâneti muavinliği, i'lâmât-ı şer'iyye müdürlüğü ve fetva başmüsevvidliği ikinci derecedeki hâkimlere; Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iyye üyeleri ve Fetvahâne'de i'lâmât-ı şer'iyye mümeyyizlikleri üçüncü derecedeki hâkimlere; Fetvahâne'de bulunan mümeyyiz muavinleri ile Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iyye mümeyyizleri dördüncü derecedeki hâkimlere denktir. Müşâviri bulunan mahkemedeki müşâvirler maiyetinde bulundukları kadıların iki derece aşağısında sayılırlar. Kadılar ile Bâb-ı Fetva'ya bağlı olan ilmiye memurlarının seçimi ve tayinlerinde rütbe olarak ilmî itibarın bir etkisi yoktur.

---

520 Ekinci, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, s. 280.

Bir kimsenin kadılığa seçilip tayin olabilmesi için ilk olarak 25 yaşını doldurmuş, bir sene ve daha fazla hapis cezası veya farklı bir ceza ile mahkûm olmamış, Mecelle'nin 1792. ve 1794. maddelerinde yazılı vasıflara sahip ve Medresetü'l-Kudât mezunu olması şarttır. Medresetü'l-Kudât'tan *"aliyyü'l-a'lâ"* derecede mezun olanlar birinci sınıf kadılığa, *"a'lâ"* derecede ruûs alanlar ikinci sınıf kadılığa ve *"garîbu'l-a'lâ"* derecesinde olanlar üçüncü sınıf kadılık, vilâyet merkezleri ve sancak mahkemelerine başkâtip olma hakkını kazanırlar. Bulunduğu sınıfın altında bir kadılığa veya başka bir memuriyete tâlip olanların kazandığı haklarına zarar gelmeden alt bir sınıfta ve memuriyette istihdâm edilebilirler. İstanbul şer'iyye mahkemeleri kalemlerine dışarıdan kâtip alınması gerektiğinde Medresetü'l-Kudât mezunları tercih edilir. Bu mezunların sayısı fazla olduğunda ve diploma puanları aynı ise mektepte kazandıkları numara ile mezuniyet tarihine göre tercih edilirler.

Hâkimler silsilesinin birinci ve ikinci derecesinde bulunanlar meşîhat makâmına arzı üzerine; üçüncü, dördüncü ve beşinci derecedeki hâkimler ve müşâvirler Encümen-i İntihâb'ın seçmesi ve makâm-ı meşîhatın uygun görmesi üzerine irâde-i seniyye ile tayin olurlar. Haremeyn kadılarının ataması eskiden olduğu üzere fermân-ı âlî ile gerçekleşir.

Kadıların şer'i vazifelerinde kötü idâre ve muâmeleleri ortaya çıkmadıkça, adlî ve mülkî vazifelerinde mesûliyet gerektiren bir halleri olmadıkça azledilemez ve başka bir memuriyette görevlendirilemezler. Ancak istifaları kabul edilmektedir. Bir kadılık boşaldığında kıdem, liyâkat, hizmet, sabıka itibarıyla ilk olarak azledilen hâkimler sonra mezuniyet tarihleri ve derececesiyle Medresetü'l-Kudât mezunlarından uygun olanlar seçilir. Sınıfı dâhilinde teklif edilmiş bir kadılığı kabulden kaçınanlar hakkında ma'zûliyet kanunu hükümleri uygulanır. Kadılar hakkında şer'i vazifelerinden dolayı gereken soruşturma şeyhülislâmlık tarafından icrâ edilir. Kadıyla ilgili soruşturma evrakı Encümen-i İntihâb tarafından incelenir ve gerektiğinde bu konuda Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iyye'nin görüşü alınır. İrâde-i seniyye ile mahkeme edilen kadı, memuriyetinden azledilir ve yerine başka biri atanır. Azledilen kadı berât ettiğinde derece ve sınıfına göre başka bir memuriyete tayin edilir. Ayrıca kadılar memuriyet vazifelerini hüsn-i îfâ ettiklerinde her üç yılda bir üst sınıfa boş kadro olduğunda terfi ederler.

Müftüler idâre meclisi üyesi olup gerek kadı tarafından havâle edilen şer‘i meselelere gerekse ahâli tarafından gelen fetvalara gereken cevabı verir ve o bölgenin ulemâsına başkanlık ederek mevcut medreselerin husûsi düzenlemeleri gereğince müderrislerin vazifelerinin hüsn-i îfâsına nezâret eder. Müftülüğe tayin edilen kişilerin ehliyetsiz olması, mülkî vazifesini idâre edememesi, memuriyetle ilgili olumsuz halleri olması veya herhangi bir cezayla mahkûm edilmesi gibi durumlarda bu görevinden azledilebilir. Ayrıca bu kanunda taşralarda boş olan müftülük kadrolarına hangi usûlle müftülerin seçileceğine ilişkin esaslara ayrıntılı bir şekilde yer verilmiştir.

Mübâşir ve hademenin seçim ve tayini kadıya aittir. Nâhiye nâipleri mensup oldukları vilâyet, livâ ve kazâ kadısının vekili olup seçim usûlleri, imtihanları, vazife ve şer‘i salâhiyetleri özel talimatla belirlenir. Bu kanunla müftülerin adlî yetkileri sınırlandırılarak yeniden belirlendiği buna karşılık kadılara daha geniş yetkiler verildiği görülmektedir.

Encümen-i İntihâb, meşîhat müsteşarı yönetiminde i’lâmât-ı şer‘iyye, Medresetü’l-Kudât ve tahrîrât memurları, sicil müdürleri şeyhülislâmlık tarafından seçilecek kişilerden oluşmaktadır. Encümenin kararları istişâridir. Encümen-i İntihâb; ilmiye ve şer‘iyye memurlarının seçilmesi, tayini, azli, terfii, becâyişi, yargılanması, haklarında uyarı cezalarıyla ilgili hususlarının yerine getirilmesi ve memurların sicillerine eklenmesi gereken durumları inceleyerek gerekenleri tutanak ile makâm-ı meşîhata bildirmekle görevlidir.[521]

E. ŞER‘İYYE MAHKEMELERİ İLE NİZAMİYE MAHKEMELERİNİN VAZİFELERİNİN AYRILMASI HAKKINDA NİZAMNÂME

23 Zi’l-ka‘de 1332/14 Ekim 1914 tarihinde yapılan bu düzenlemeyle nizâmiye ve şer‘i mahkemelerin birbirine karışmış olan sorumluluk alanları yeniden belirlenmiştir. Böylece şer‘iyye mahkemelerinin bakacağı davalar sınırlandırılmıştır.

Şer‘iyye mahkemeleri sadece nikâh, boşanma, kölelik, miras, nafaka, kısas, diyet, vasiyet, gâiplik ve vakıf gibi dava konularına bakacaktır. Taraflar isterlerse bu konular dışındaki davaları için şer‘iyye mahkemeleri başvurabileceklerdir. Ancak bu kimseler sonradan nizâmiye mahkemesine mürâcaat edemeyecek, ettiği takdirde

521 *Düstûr: II. Tertip*, 1332, C. 5, ss. 352-61; Esra Yakut, “II. Meşrutiyet Dönemi’nde Müftülerle İlgili Gerçekleştirilen Hukukî Düzenlemeler”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 1 (2003), s. 41.

davasına bakılmayacaktır. Şer'iyye mahkemesine ait bir davanın dinlenilmesi adliye hâkimlerine, nizâmiye mahkemelerine ait bir davanın dinlenilmesi şer'i hâkimlere yasaktır.[522]

F. TEVCÎH-İ CİHAT NİZAMNÂMESİ

Din görevlilerinde bulunması gereken yeterlilikler ve atanmalarıyla ilgili yasal düzenlemeler 1870, 1873 ve 1913 tarihlerinde olmak üzere Tevcîh-i Cihat Nizamnâmesi adıyla üç kez çıkarılmıştır. Bunlardan en son ve kapsamlı olanı ise 1913 tarihinde yapılan nizamnâmedir.[523] 12 Ramazân 1331/5 Ağustos 1913 tarihinde çıkartılan ve 62 maddeden oluşan bu nizamnâme din görevlilerinin imtihanlarının ne şekilde yapılacağını ve değerlendirileceğini detaylı bir şekilde anlatması bakımından önemlidir. Bu düzenlemeyle müderris, imam, hatip, hâfız, kayyım, ketebelik (kâtiplik) ve mütevellîlik gibi memuriyetler ilmî görev; ferraşlık, türbedârlık gibi hizmetler ise bedenî görev kapsamına girmektedir. Böylece görevlerin ilmî ve bedenî olarak taksimâtı yapılmıştır.

1913 tarihli Tevcîh-i Cihât Nizamnâmesiyle ilmiye memurlarının vazifelerini belgelendirilmesi zorunluluğu getirilmiştir. Ayrıca hizmetlerin edâsı aynı zamana tesadüf eden ya da aynı şehirde ve farklı zamanlarda olsa bile birbirine uzak olan vazifeler tek bir kişinin uhdesinde toplanamaz. Yine bir vazife hisselere bölünüp farklı kişilerin uhdelerine verilemez.

Bu düzenlemeyle birlikte bir vazifenin verilmesi, yapılacak olan imtihanda başarı sağlanmasına bağlanmıştır. Daha önceki nizamnâmelerde imtihandan bahsetse de bunların nasıl ve ne şekilde yapılacağı açıklanmamıştır. Buna göre imtihanda puan eşitliği söz konusu olduğunda bu görev evladı olana, eğer evladı yoksa en fakir olana tevcîh edilecektir. Yine eşitlik bozulmazsa aralarında kura çekilecektir.

Küçük yaşta iken kendilerine ilmî bir vazife verilenlerden cüzhânlık[524] ve devirhânlık[525] için 20; imam, hatip ve müzezzinlik için 25; müderrislik için 30 yaşına kadar imtihana girme mecburiyeti getirilmiştir. Aksi halde ellerindeki bu görev alınarak

---

522 *Düstûr: II. Tertip*, 1334, C. 6, s. 1334.

523 Umut Kaya, "Osmanlı'da Din Hizmeti Görevlilerinin Atanma ve Çalışma Şartlarını Düzenleyen Tevcîh-i Cihât Nizâmnâmeleri Hakkında Bir Değerlendirme", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 1 (2017), ss. 203-54.

524 Cüzhân: Vakit namazlarından önce bir cüz okuyan görevli.

525 Devirhân: Cuma ve öğle namazlarından önce Mülk suresini ya da başka bir sureyi okuyan görevli.

imtihanda başarı gösterenlere verilecektir. Nizamnâmeye göre ilmiye görevlendirme imtihanları beş kişilik bir komisyon tarafından yapılması kararlaştırılmış ve bu imtihanlarda sorumluluk Evkâf Nezâreti'ne verilmiştir. Müderrislik imtihanı için *"Mutavvel"*[526] adlı kitaptan en az on satır olmak üzere belli bölümlerin hareke ve tercüme edilmesi gerekmektedir. Yine bu bölümlerde bulunan fıkıh, kelam, meâni, beyân, sarf ve nahive ait ikişer soru da sorulmaktadır. Burada müderrislik için en önemli şartın kuvvetli bir Arapça'ya sahip olunması gerektiği görülmektedir. İmtihanda eşitlik olursa icâzet alanlar tercih edilecektir. Bununla birlikte cuma ve pazartesi günü vaizliği için yapılacak imtihanda Halebî'den[527] en az on satırdan oluşan bölüm hareke ve tercüme edildikten sonra kelam ve fıkıhla ilgili üçer adet soru sorulacaktır. Yine imam ve hatiplik için yapılacak imtihanda Halebî'den en az on satırdan oluşan bir bölüm hareke ve tercüme edilecektir. Ayrıca ibadet ve nikâh konularından beş, kelamî mevzular ve tecvid kâidelerinden üçer soru sorulacak olup bir de aşr-ı şerîf okutturulacaktır. Müezzinlik imtihanı için müezzinlikle ilgili fıkhî meselelerden yeteri kadar soru şifâhî olarak sorulacaktır. Ayrıca bir aşr-ı şerîf okutturulup tecvide riâyeti ve okuyuşuna dikkat edilecektir. Burada imamlıktan farklı olarak müezzinlik için Arapça bilgisi aranmadığı görülmektedir. Sûrehânlık,[528] devirhânlık, cüzhânlık gibi vazifelerin imtihanları müezzinlik imtihanı gibi yapılacaktır. Bununla birlikte bu görevler için hâfızlık şartı da aranmaktadır. Bu imtihanlarda gözleri görmeyen hâfızlara bir ayrıcalık da söz konusudur. Tüm bunlarla birlikte burada her vazife için ayrı bir imtihan yapıldığı görülmektedir.

Herhangi bir şart taşıyan vakfa ait olan vazifelerle ilgili o vakfın vakfiyesindeki şartların yerine getirilmesi gerekir. Görevlendirmede liyâkat ve ehliyet olarak eşitlik varsa söz konusu vakfın müntesiplerine öncelik verilir. Vakıf idâresi için seçilecek mütevellîler için temel hukûkî vazifelerini ve söz konusu vakfın vakfiyesini bilme şartı aranmaktadır. Bu amaçla yapılacak imtihanda eşitlik olursa vakıfta ilim tahsili yapanlara öncelik tanınır. Vakfiyesi meşru ve câiz olan vakıfların mütevellilik vazifesi vakfiyeye göre yürütülecek ancak şer'i şerîfe aykırı olan vakıflar Evkâf Nezâreti tarafından idâre edilecektir. Yine mütevellîlik vazifesi boş olan vakıflar da Evkâf Nezâreti tarafından idâre edilecektir.

---

526 Sadeddin Teftazânî'nin (v. 1390) Arap belâgatına dâir kaleme aldığı eseri.
527 Nizamnâmede hangi Halebî olduğu belirtilmemiştir.
528 Surehân: Kur'an'ı Kerim'den belirli sureleri okumakla vazifeli kimse.

Sorumluluğu az ya da karşılık beklenilmeden yerine getirilen vazifelere ehliyet sahipleri arasından tâlip çıkmadığında, söz konusu görev halk arasından seçilen ve hukuk hâkimi tarafından uygun görülen bir kişinin uhdesine verilir ve bu kişiye gerektiğinde berât da düzenlenir. Ayrıca vazifesini yürüttüğü sırada askere alınan biri, yerine bir vekil bırakır ve aldığı maaşın yarısını bu vekile verir.

Özürsüz olarak hizmetini düzenli bir şekilde îfâ etmeyenlerin vazifesi ellerinden alınır. Uhdesinde vazife bulunan bir kişi hakkında cinayet ya da herhangi bir suç isnat olduğunda, bu kimse dava bitmeden görevine devam edemez ve maaşının yarısı yerine gelen vekile verilmek üzere kesilir. Dava sonunda hakkındaki suç kesinleşirse vazife ondan alınır. Bir vakfın mütevellîsi istifa ya da vefat ettiğinde veya azledilince vakfa ait hesaplar şer'iyye mahkemesi ve Evkâf memurları tarafından incelenip yeni mütevellîye devredilir. Bu süreçte vakfın idâresi Evkâf memurları tarafından yapılır.[529]

G. ŞER'İYYE MAHKEMELERİNİN ADLİYE NEZÂRETİ'NE BAĞLANMASI HAKKINDA KANUN

18 Cemâziye'l-evvel 1335/12 Mart 1917 senesinde çıkarılan ve yedi maddeden oluşan bu kanunla birlikte kadıaskerlik, muhallefât ve evkâf mahkemeleri dâhil olmak üzere bütün şer'iyye mahkemeleri ve Emvâl-i Eytâm Müdürlüğü, şeyhülislâmlığın uhdesinden alınıp Adliye Nezâreti'ne bağlanmıştır. Kadıların atanması ise Adliye Nâzırı tarafından oluşturulacak encümen tarafından yapılacaktır. Böylece kadı ve müftü arasındaki görev alanları daha da kesinleşmiş, kadılar doğrudan yargı işlerinden sorumlu tutulmuştur. Bu kanunun çıkarılmasında iktidarın, meşîhat makâmının yetkilerinin sınırlandırmak istemesi gibi siyasi nedenler yatmaktadır.

Şer'iyye mahkemelerinden gelen hüküm ve delillerin tetkîk ve temyiz mercii olarak Mahkeme-i Temyiz'de *"Şer'iyye Dâiresi"* kurulmuştur. Bu dâire bir başkan ve altı üyeden oluşmaktadır ve diğer dâirelerin hak ve vazifelerine sahiptir. Şer'iyye mahkemeleri ile ilgili kanun ve nizamnâmelerin bu kanuna aykırı olan hükümleri kaldırılmış olup diğer hükümleri ise eskiden olduğu gibi yürürlükte kalarak icrâsını Adliye Nezâreti yapacaktır.[530]

---

529 *Düstûr: II. Tertip*, 1332, C. 5, ss. 608-17.

530 "Kavânîn ve Nizâmât", *Cerîde-i İlmiyye*, C. 3, S. 31 (1335), s. 875; *Düstûr: II. Tertip*, İstanbul: Evkâf Matbaası, 1335, C. 9, ss. 270-71; Ekinci, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, 288-89.

H. MÜFTÜLERİN VAZİFELERİNE DÂİR NİZAMNÂME

Şer'iyye mahkemelerinin Adliye Nezâreti'ne bağlanmasıyla kadıların ve müftülerin yetki ve sorumluluk alanları yeniden belirlenmiştir. Müftülerin yerine getirmesi gereken vazifeler de 14 Şa'bân 1335/6 Haziran 1917 tarihinde çıkarılan ve on maddeden oluşan bu nizamnâmeyle ortaya koyulmuştur.[531] Nizamnâmede bayramlar, Ramazân-ı Şerîf ile mübarek gecelerin başlama tarihinin belirlenmesi ve bunlarla ilgili şer'i muâmelelerin îfâsı için merkezde fetva emini ve diğer Osmanlı beldelerinde müftülerin görevli olacağı ve bu kişilerin başka birini vekil bırakabilecekleri belirtilmiştir. Buna göre görevlendirme için taşrada oluşan heyetleri müftüler yönetecektir.

Hatiplik görevinin ihlâli sonrası yeni tayin olacak hatibe berât verilene kadar gereken şer'i mektuplaşmalar müftü tarafından yapılır. Sorumluluğu az veya karşılıksız yapılan görevlere ehil kişilerden tâlip bulunmadığında vazifeye halkın içinden uygun kişileri seçme vazifesi müftülere aittir. Vakıf muâmeleleri ile ilgili komisyonlarda idâre müftülere bırakılmıştır. Ayrıca taşradaki cami ve mescitlerde vaaz ve nasihat edecek ulemânın sahip olması gereken resmî belgeler müftü tarafından verilecektir.

Vilâyetler, vilâyetlere bağlı olmayan livâlar ve merkez müftüleri hakkında gereken soruşturma ve teftişin yapılması makâm-ı meşîhat tarafından uygun görülecek kişilere havâle edilir. Vilâyete bağlı livâ merkezi müftülerinin soruşturma ve denetlenmesi, vilâyet merkez müftüleri aracılığıyla ve kazâ müftülerine ait soruşturma ve denetlemeleri vilâyet ve livâ müftüleri arasından makâm-ı meşîhat tarafından uygun görülecek kişiler icrâ eder. Bu nizamnâmenin icrâsından makâm-ı meşîhat ve Evkâf Nâzırı sorumludur.[532]

İ.MECLİS-İ MEŞÂYİH NİZAMNÂMESİ

Tekke ve tarikatların devlet tarafından denetlenmesi amacıyla 1866 yılında Şeyhülislâm Mehmed Refik Efendi'nin (v. 1871) girişimleriyle kurulan Meclis-i Meşâyih, 1902'de kapatılmıştır. 9 Şevvâl 1336/18 Temmuz 1917 tarihinde çıkartılan, üç bölüm ve on dokuz maddeden oluşan bu nizamnâmeyle Meclis-i Meşâyih birtakım düzenlemelere tâbi tutularak yeniden kurulmuştur. Meclis-i Meşâyih'in başkan ve

---

531 Yakut, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Müftülerle İlgili Gerçekleştirilen Hukukî Düzenlemeler", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 1 (2003), s. 47.

532 "Kavânîn ve Nizâmât", *Cerîde-i İlmiyye*, C. 3, S. 32 (1335), ss. 904-5.

üyeliğine makâm-ı meşîhat tarafından seçilecek meşâyih arasında ilim, fazîlet, irfan ve basîretiyle tanınmış kişiler irâde ile tayin olacaktır.[533] Meclis üyelerinin tamamının tarikat şeyhlerinden oluşması dikkat çeken önemli bir husustur.

Tekke ve zâviyelerin tamamı Meclis-i Meşâyih'e bağlıdır. Meclis-i Meşâyih bunlardan İstanbul'da bulunanların muâmelelerini doğrudan doğruya, taşrada bulunanların muâmelelerini ise mahallî encümen-i meşâyihler aracılığıyla yerine getirecektir. Meşîhat makâmının uygun görmesiyle vilâyet, livâ ve kazâ merkezlerinde müftülerin başkanlığında iki üyeden oluşan bir encümen-i meşâyih bulunur. Encümen-i meşâyihler bu nizamnâme ile Meclis-i Meşâyih'in talimat ve kararları ile hareket edecektir.

Tekkelerin önemli konumu, gelen gidenleri ve hizmetlileri itibarıyla sınıf ve derecelere ayrılması ve meşâyihe ait sicill-i ahvâlin düzenlenmesi, tekke ve zâviyelerle ilgili vakfiyelerin kaydı ve korunması, bunların incelenmesi ve uygulanması Meclis-i Meşâyih'in vazifeleri arasındadır.

Meclis-i Meşâyih üyelerinden olmak üzere üç kişiden oluşan Encümen-i İlmiyye kurulmuş olup üyeleri bir sene süreyle görev yapacaktır. Bu üyeler bir sene sonunda tekrar seçilebilecektir. Encümen-i İlmiyye'nin vazifesi tasavvuf yoluna girenlerin dinî terbiye ve manevî feyzden ümmet-i İslâmiyenin faydalanmasını sağlayacak şekilde tekkelerde bugün geçerli usûl, âdâb, âyin ve seyr-i sülûkun eski esaslarını ihyâ etmek ve buradaki ilmî meselelerle meşgul olmaktır. Encümenin ilmî eserler ve idâresi makâm-ı meşîhatın onayı ile Cerîde-i İlmiyye'de yayınlanacaktır.[534]

J. DÂRÜ'L-HİKMETİ'L-İSLÂMİYE'NİN KURULUŞU, MECLİS-İ MEŞÂYİH TEŞKİLATININ GENİŞLETİLMESİ VE MÜFTÜLERİN SINIF VE MAAŞLARI HAKKINDA KANUN

26 Cemâziye'l-evvel 1336/9 Mart 1918 senesinde çıkarılan ve yedi maddeden oluşan bu kanun şeyhülislâmlıkla ilgili farklı alanlarda düzenlemeler içermektedir. Bu kanunla birlikte yapılan en önemli yenilik, İslâm'a muhalif cereyânlara karşı Dârü'l-Hikmeti'l İslâmiye'nin kurulmasıdır. Buna göre meşîhat makâmında dinî hakîkatler ve

533 BOA. İ. MVL. 563/25320; "Kavânîn ve Nizâmât", *Cerîde-i İlmiyye*, C. 4, S. 37 (1336), ss. 1108-1111.

534 *Meclis-i Meşâyih Nizamnamesi*, İstanbul: Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1337, ss. 2-3; Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 2, ss. 429-430.

faziletler hakkında neşretme ve yayma ile görevli ve kelam, fıkıh, ahlak encümenlerinden oluşan Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye kurulmuştur. Dârü'l-Hikme bir başkan ve dokuz ile yirmi bir arasında değişen üyeden oluşmaktadır.[535] Ayrıca bu kanuna göre daha önce tekkeleri denetlemek için kurulan Meclis-i Meşâyih bir başkan ile yedi üyeden oluşacaktır.

Bu kanuna göre Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye'nin ilmî ve amelî olarak iki farklı vazifesi bulunmaktadır. İlmî vazifelerden İslâmî hakikat ve prensipleriyle ilgili kelam encümeni; ahkâm ve İslâmî ihtiyaçlarla ilgili fıkıh encümeni; İslâmî fazilet ve amaçlarla ilgili ahlak encümeni çalışma yapmakla sorumludur. İslâmî hakikat ve ahlakın yayılması için çalışmak, ilmiye mensuplarının aydınlatılmasıyla ilgili kararlar almak ve bu amaçla çeşitli eserler neşretmek bu dairenin amelî görevleri arasında bulunmaktadır. Dârü'l-Hikme ile Meclis-i Meşâyih'in üyeleri, kalem heyeti ve hizmetlilerin maaşları bu kanunla düzenlenmiştir. Bu üyelerin vazifeleri için gerekli vasıfları, seçimi ve tayini, müftülerin terfileri ve maaşlarının zammı nizamnâme ile belirlenir. Ayrıca vilâyet ve livâ merkezleri ile yabancı memleketlerde hizmet eden müftüler birinci, kazâ merkezindekiler ikinci sınıf olup bulundukları bölgenin önemine ve kendilerinin kıdemlerine göre birinci sınıfın aylık maaşı bin kuruştan üç bin kuruşa ve ikinci sınıfın maaşı altıyüz kuruştan bin kuruşa kadar verilmek üzere yeniden düzenlemiştir.[536]

Özellikle şer'iyye mahkemelerinin Adliye Nezâreti'ne bağlanmasıyla meşîhat makâmında oluşan boşluğu doldurması ve İslâm'ın parlak günlerine dönmesini sağlamak amacıyla kurulan Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye, toplumun önemli bir kesimi tarafından olumlu karşılanmıştır.[537] Ahmed Rıza Bey, Meclis-i Ayan'da yaptığı bir konuşmada savaş koşullarında oluşan her türlü sosyal çöküntünün giderilmesi için bu dairenin çalışmalarına ihtiyaç duyulduğunu dile getirmiştir.[538]

---

535 Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye üyeleri arasında Bediüzzaman Said Nursi de bulunmaktadır. Bkz. BOA. DH. SN. THR. 82/23.

536 "Kavânîn ve Nizâmât", *Cerîde-i İlmiyye,* C. 4, S. 36, ss. 1057-58; Kanunun gerekçesi için Bkz. BOA. ŞD. 2840/21; BOA. ŞD. 2840/22.

537 "Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye", *Sebilürreşâd*, C. 15, S. 365 (1336), ss. 18-19.

538 "Meclis-i Ayan Zabıt Cerîdesi", Dönem: 3, İçtima: 4, C. 1, Birleşim: 29, ss. 457-458.

II. MEDRESELERLE İLGİLİ DÜZENLEMELER

Osmanlı Devleti'nin son devri olan II. Meşrutiyet döneminde medreselerle ilgili birçok yenilik yapılmıştır. Medâris-i İlmiyye Nizamnâmesi ve Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi bu yeniliklerin en ciddi ve somut adımlarıdır. Bu dönemde medreseler Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi adıyla tek bir çatı altında toplanmış, ders programları ve kitapları çağın ihtiyaçlarına göre yeniden belirlenmiştir. Medrese müfredâtına dinî ilimlerin yanında müspet ilimler ve yabancı dil dersleri eklenmiştir. Ancak yapılan tüm bu çabalara rağmen Balkan ve Birinci Dünya savaşları ve siyasî nedenlerden dolayı istenilen başarı sağlanamamıştır.

A. MEDÂRİS-İ İLMİYE NİZAMNÂMESİ

16 Safer 1328/27 Şubat 1910 tarihinde çıkarılan Medâris-i İlmiyye Nizamnâmesi üç bölüm ve kırk sekiz maddeden oluşmaktadır. Birinci bölümde, medreselerin idâresi ve müderrislerin vazifeleri, talebelerin medreseye kayıtları gibi konular yer almaktadır. İkinci bölümde talebelerin vasıfları, eğitimleri, imtihanları ve müfredâtta yer alan dersleri hakkındadır. Üçüncü bölüm de ise dersiâmların ve huzur derslerine katılacakların tayini gibi konular bulunmaktadır. Bu düzenlemenin en önemli yönü medreslerin müfredâtına müspet ilimlerin eklenmesi ve öğrenci yerleştirme usûlünün detaylı bir şekilde belirlenmiş olmasıdır.[539]

Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi'ne göre yaşı on beş ile otuz arasında olan talebeler medreseye kaydolabilecektir. Bu talebelerin bir mektep şehâdetnâmesi veya bu derecede bir ehliyetnâme ibrâz etmeleri gerekmektedir. Ayrıca dinî farîzalarını terk ve ihmal etmeyi alışkanlık eden, sabah ve akşam medrese ve câmi derslerine katılmayan, içki içtiği tespit edilen veya kahvehânelerde zamanını boş yere harcayan, Ders Vekâleti'nden verilen emirlere itaat etmeyen talebenin müderrisleri tarafından yapılacak uyarılar üzerine tekrarı halinde kayıtları silinir. Yine hırsızlık gibi yüz kızartıcı ve yasak fiillere cür'et edenlerin diğer medreselere kabul edilmemek üzere kayıtları silinir.

Medreselerde öteden beri okutulan derslere ilave edilmesi gereken müspet ilimler tahmini beş sene kadar aşamalı olarak eğitim-öğretime konulacaktır. Düzenlenecek ders cetvellerinde gösterilmek üzere cuma günü hâriç diğer günlerde üçer

---

539 Zeki Salih Zengin, *2. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi*, Akçağ Yayınları, 2002, s. 92; Demir, *Amaçları ve Faaliyetleri Doğrultusunda Cemiyet-i İlmiyye-i İslamiyye*, ss. 79-86.

ders öğleden önce ve öğleden sonra uygun vakitlerde verilir. Yıllara göre okutulacak dersler aşağıdaki cetvelde gösterilmiştir:[540]

Tablo 1: Medâris-i İlmiyye Nizamnâmesi'ne Göre Medreselerde Okutulacak Derslerin Cetveli

SINIF	DERSLER
Birinci Sene Dersleri	Sarf, Kur'an ve Tecvid, İmlâ, Hat, Muhtasar Hesap, Kavâid-i Osmâniye, Farsça
İkinci Sene Dersleri	Nahiv, Kur'an, Hesap, Kavâidü'l-İrâb, İmlâ, Kavâid-i Osmâniye
Üçüncü Sene Dersleri	Nahiv, Şâfîye, Hesap, Hendese, İnşâ
Dördüncü Sene Dersleri	Nahiv, Şâfiye, İsaguci, Coğrafya, Hendese, İnşâ
Beşinci Sene Dersleri	Meâni, İlmü'l-Aruz, Ferâiz, Coğrafya, Cebir, Kitâbet
Altıncı Sene Dersleri	Mantık, Meâni, Kasîde-i Bür'e, Kıraat, Hikmet, Arapça Yazım ve Tercüme Metodu, Muallakât
Yedinci Sene Dersleri	Şerh-i Akâidi Nesefî, Fıkıh Usûlü, Şerhul'l- Menâr, Şerhu'l- Vecîz, Münzara Âdâbı, Hikmet, Hey'et, Kimya, Makâmâtü'l-Harîri, Tabiat
Sekizinci Sene Dersleri	Şerh-i akâdi Nesefî, Meşâriku'l-Envâr, Şerhu'l-Menâr, Şerhu'l-Vecîz, Hadis Usûlü, Makâmâtü'l-Harîri, Usûl-i Sakk, İslâm Tarihi, Kozmografya
Dokuzuncu Sene Dersleri	Beydâvi Tefsiri, Meşâriku'l-Envâr, Dîvân-ı Hamâse, Hadis Usûlü, Tarih, Coğrafya
Onuncu Sene Dersleri	Milel ve Nihâl, Tuhfe-i İsnâaşeriyye, İzhârü'l-Hak, Siyer, Tarih, Coğrafya
On Birinci Ve On İkinci Sene Dersleri	Hidâye, Sahîh-i Buhârî veya Sahîh-i Müslim, Beydâvi Tefsiri, Mufassal Osmanlı Tarihi, Mufassal Osmanlı Coğrafyası

Medâris-i İlmiye Nizamnâmesiyle medreseler, yeterli malî destek olmamasından dolayı istenilen seviyeye ulaşamamıştır.[541]

B. MEDRESETÜ'L-KUDÂT NİZAMNÂMESİ

5 Safer 1332/3 Ocak 1914 senesinde çıkarılan ve yirmi üç maddeden oluşan bu nizamnâmeyle şer'iyye mahkemelerine hâkim ve nâib yetiştirmek üzere Medresetü'l-Kudât kurulmuştur. Buradaki dokuzuncu, onuncu ve on birinci maddeler geçici madde olup eğitimin başlayacağı tarih ve imtihan zamanları ile alâkalıdır. Ayrıca 12 Şevval 1332/3 Eylül 1914'te Medresetü'l-Kudât Nizamnâmesi'ne on maddeden oluşan bir zeyl çıkarılmıştır. Bu zeylde Medresetü'l-Kudât uhdesinde olan şer'i mahkemelerde ve Emvâl-i Eytâm müdürlüğünde yazı ve idarî işlerde çalışacak memurları yetiştirmekle ilgili esaslar belirlenmiştir.[542]

Medresetü'l-Kudât Nizamnâmesi'ne göre şeyhülislâmlığa bağlı ve müslüman talebelere özel olan bu medrese, padişah irâdesiyle atanan bir müdür tarafından idâre

---

540 *Düstûr: II. Tertip*, 1330, C. 2, ss. 127-35.

541 BOA. A. DVN. MKL. 56/56.

542 "Kavânîn ve Nizâmât", *Cerîde-i İlmiyye*, C. 1, S. 5 (1332), s. 206; Diren Çakılcı, "Bir Hukuk Mektebi: Medresetü'l-Kuzât", *Mediterranean Journal of Humanities*, C. 3, S. 1 (2013), ss. 95-105.

edilecektir. Müdürün sorumluluğunda bir muavin, bir kâtip ve yeterli sayıda gözetmen ve odacı bulunacaktır. Müdürün vazifesi medresenin asâyiş ve düzenini sağlamak, talebelerin davranışlarını ve derslerini takip etmek, medreseye alınacak talebenin giriş imtihanlarını îfâ etmek ve tamamlamaktır. Ayrıca müdür, talebenin belirli vakitlerde medresede bulunması için her aya mahsus günlük devam cetvelleri tutulması ve gözetmenler tarafından yoklama alınarak talebelerin takibinin yapılmasından sorumludur.

Memurîn-i İlmiye İntihâb Encümeni'nin onayı ile meşîhat makâmı tarafından tayin edilen muallimler, müdüriyet tarafından düzenlenecek ders cetvellerindeki vakitlerde hazır bulunup ders yaparken düzen ve âdâba aykırı hareketlerde bulunan talebeye nasihat, tenbih ve tekdîr edilenler hakkında müdüriyete bilgi vermek, giriş ve sınıf imtihanlarını icrâ ile vazifelidir. Özürsüz devamsızlık yapan muallimlerin maaşları müdüriyet tarafından gelmediği her gün için kesileceği gibi, bir ayda iki kere devamsızlık yapanlar istifa etmiş sayılacak ve yerlerine yeni muallimler tayin edilecektir.

Medreseye girmek isteyen talebelerin yirmi ile otuz beş yaş arasında hüsn-ü hâl sahibi olup cinayet ve yüz kızartıcı suçlar ile mahkûm olmamaları gerekmektedir. Medreseye kaydolmak isteyenler müdüriyete mürâcaat ederek hüviyet kağıtları ve şehâdetnâmelerini ibrâz etmeleri istenmektedir.

Medresetü'l-Kudât'ın eğitim süresi dört senedir. Eğitim senesi sonunda talebeler bulundukları sınıflarda okudukları derslerden imtihan olacaklardır. İmtihanlar açık olarak her dersin muallimi ve müdür tarafından seçilecek iki mümeyyiz tarafından sözlü ve yazılı olarak yapılacak olup her dersten beş soru sorulacaktır. Yılsonu sorumlu olduğu bütün derslerden aldıkları puanların ortalaması altıdan düşük olan ya da derslerin ortalaması altının üzerinde olup da girdiği sınavlardan birinden dörtten düşük puan alan talebeler sınıfı geçemeyecektir. İmtihanda kopya çekilmesi veya imtihana girenlerin aralarında konuşması yasaktır. Bu gibi hallerde bulunanlar imtihandan çıkarılacaklardır. Özürleri sebebiyle imtihana giremeyenler telâfi imtihanına alınacaklardır. Telâfi imtihanı, bir sonraki eğitim senesinin ilk ayında ve bir defaya mahsus olmak üzere yapılır. Bu imtihanda başarılı olamayanlar bir üst sınıfa geçemezler. Derslerden dokuzar puan alanlar *"aliyyü'l-âlâ",* sekizer puan alanlar

"âlâ", altışar puan alanlar *"karîbü'l-âlâ"* derece ile mezun olurlar. Medresetü'l-Kudât'a üst üste iki yıl devam etmeyen ya da iki yıl üst üste sınıfta kalanların kayıtları silinir. Mezun olanların hakettikleri derecelerini açıklayan belgeler, müdür ve eğitim kurulu tarafından mühürlenip Encümen-i İntihâb-ı Memurîn tarafından kayıt ve tasdîk edilir, şeyhülislâmlık tarafından yemin ettirildikten sonra kendilerine verilirdi.[543]

C. ISLÂH-I MEDÂRİS NİZAMNÂMESİ

11 Zi'l-ka'de 1332/1 Ekim 1914 tarihinde çıkarılmış olan ve yirmi dört maddeden oluşan Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi, medreselerle ilgili Osmanlının son döneminde yapılmış olan en önemli düzenlemedir. Nizamnâmenin gerekçesinde medreselerin ihmal edilmesi sonucu perişan bir vaziyette oldukları belirtilmiştir. Bu düzenlemeyle İstanbul'daki bütün medreseler *"Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye"* adıyla tek bir çatı altında toplanmış ve *"Medresetü'l-Mütehassısîn"* adıyla bir ihtisas medresesi de açılmıştır. Yine medreselerdeki ders planı ve programları yenilenmiştir.[544] Ancak burada derslerin haftada kaç saat okutulacağı belirlenmemiştir. Medresenin idâre yöntemi, eğitim tarzı, talebenin yemek ve giyim durumu ve elbislerinin şekli talimatnâme ile belirlenmesi kararlaştırılmıştır.[545]

Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi'ne göre Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi üç kısma ayrılmaktadır. Bunlar tâlî kısm-ı evvel, tâlî kısm-ı sânî ve kısm-ı âlîdir. Her kısmın eğitim süresi dört sene olup bu kısımlarda dörder sınıf ve bu sınıflara bağlı dörder şube mevcuttur. Tâlî kısma toplamda iki bin seksen talebe alınacaktır. Sınıflar iki yüz altmış beşer talebeden oluşurken şubelerde altmış beşer talebe bulunacaktır. Âlî kısım için ise sekiz yüz talebe kabul edilecektir. Her bir sınıf iki yüz, her bir şube elli talebeden oluşmaktadır. Ayrıca Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin her kısmında bir genel müdür bulunur. Her sınıf ve şubede ise bir müdür vardır. Şube müdürleri sınıf müdürlerine, sınıf müdürleri genel müdüre, genel müdür ise Ders Vekâleti'ne karşı sorumludur.

---

543 *İlmiyye Salnamesi*, ss. 674-78; "Medresetü'l-Kuzât Nizamnamesi", *Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresetü'l-Kuzât Nizâmnâmesi*, İstanbul: Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1338, ss. 1-7; Medresetü'l-Kudât Nizamnâmesi'nin imtihana ait maddelerinin tefsiri hakkında meşîhat tezkeresi için ayrıca Bkz. BOA. ŞD. 2826/27.

544 Nesimi Yazıcı, "Osmanlı'nın Son Döneminde Din Görevlisi Yetiştirme Çabası Üzerine Bazı Gözlemler", *Diyanet Dergisi*, C. 27, S. 4 (1991), ss. 74-79.

545 Arzu Güldöşüren, "İki Farklı Merkez Ve İki Farklı Nizamname: 1914 Islah-ı Medâris ve 1921 Medâris-i İlmiye Nizamnamesi", *Osmanlı Medreseleri Eğitim, Yönetim ve Finans*, İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2019, s. 513.

Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi müfredâtında bulunan dersler, bu nizamnâmeye ek olan cetvelde mevcuttur. Bu cetvelle ilgili genişletme ve düzenleme, Ders Vekâleti'nin yönetiminde ve üyeleri medrese müdür ve muallimlerinden oluşan en az otuz *kişilik "Encümen-i Mahsus"* tarafından yapılır. Medresede okutulacak dersler ağağıdaki tabloda belirtilmiştir.

Tablo 2: Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin Tâlî ve Âlî Kısımlarında Okutulacak Ulûm ve Fünûnu İçeren Cetvel

KISIMLAR	DERSLER
Tâlî Kısm-ı Evvel	Kur'an-ı Kerim, Hadis, Tefsir, Fıkıh (Nikah, Talak), Akâid, Usûl-i Fıkıh, Felsefe, Mantık, Türkçe (İmlâ, Kıraat,) Arapça (Sarf, Nahiv, Tatbikât), Farsça (Lugat, Kavâid, Gülistan), Tarih (Umûmî Tarih, Peygamberler ve Halifeler Tarihi, Muhtasar Osmanlı Tarihi), Coğrafya, Hesap, Hendese, Tabiat, Ma'lûmât-ı Fenniyye, Hikmet, Kimya, Hat, Hıfzısıhha, Terbiye-i Bedeniyye
Tâlî Kısm-ı Sânî	Hadis, Tefsir, Kelam, Fıkıh (Muâmelât, Ukubât, Ferâiz), Felsefe, Mantık, Adâb, Usûl-i Fıkıh, Arapça (Tatbikât, Kitâbet, Belâgat), Türkçe (Edebiyat, İnşâ), Tarih (Umûmi Tarih, İslâm ve Dinler Tarihi, Osmanlı Tarihi, Siyer), Cebir, Müselselât (Trigonometri), Hey'et, Mihanik, Hikmet, Kimya, Hitâbet
Âlî Kısım	Hadis, Fıkıh, Tefsir, Kelam, Usûl-i Fıkıh, Arap Edebiyatı, Hikmet, Hilâfiyat, Felsefe, Hukuk, İlm-i Tarih

Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nde görev yapan müderrisler, şimdilik mevcut maaşlarıyla vazifelerini yerine getireceklerdir. Bu teşkilatta oluşacak boşluklarla birlikte meşîhat tarafından ehliyet ve kıdemlerine göre maaşlarına zam alacaklardır. Kendilerine verilen vazifeden kaçınan müderrisler, istifa etmiş kabul edilerek tahsîsâtları kesilecek ve yerlerine Ders Vekâleti tarafından uygun kişiler atanacaktır.

İstanbul'daki medreselerde kayıtlı olup tahsîsât alan talebeler, son imtihanlarında elde ettikleri puanlar dikkate alınarak Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'ne kabul edilirler. Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'ne giremeyenler, bu medreselerde ikâmet edemez ve tahsîsât alamazlar. Tahsîsât talebeye nakden verilmez,

iâşe ve giyecek olarak verilir. Dârü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi'nin tâliye kısmındaki talebeye dörder yıllık kısımlar için şehâdetnâme, âlî kısmındaki talebeye de icâzetnâme verilir. İcâzetnâme alanlar *"müderris"* unvanını elde ederler. Ayrıca talebenin işleri ve faydasına olacak hususlar da Meclis-i Mesâlih-i Talebe tarafından yerine getirilecektir.

Medresenin idâresiyle ilgili hususlar ile eğitim usûlünü inceleme ve teftiş etmek üzere yeterli sayıda müfettiş tayin edilecektir. Müfettişler raporlarını doğrudan meşîhat makâmına verecektir.

Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin dinî ve müspet ilimlerde mütehassıs yetiştirmek ve eğitim süresi iki sene olmak üzere medresenin âlî kısmının üstünde *"Medresetü'l-Mütehassısîn"* adıyla özel bir kısmı vardır. Bu medrese tefsir ve hadis şubesi, fıkıh şubesi, kelam-tasavvuf-felsefe şubesi olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Her sınıfı kırk talebeden oluşan Medresetü'l-Mütehassısîn'in bir genel müdürü vardır ve idâre usûlü talimatnâmelerle belirlenir. Medresetü'l-Mütehassısîn'a âlî kısmından mezun olan talebeler kabul edilir. Eğer başvuru belirlenen sayıdan fazla olursa başvuru yapanlar yazılı ve sözlü olarak imtihana tâbi tutulur.[546] Şubelerde okutulacak dersler aşağıdaki tabloda belirtilmiştir.

Tablo 3: Medresetü'l-Mütehassısîn Şubelerinde Okutulacak Ders Cetveli

ŞUBELER	DERSLER
Tefsir ve Hadis	Tefsir, Usûl-i Tefsir, Hadis, Tabakât-ı Kurrâ ve Müfessirîn
Fıkıh	Hanefî Fıkhı, Şafiî Fıkhı, Malikî Fıkhı, Hanbelî Fıkhı, Usûl-i Fıkıh, Fıkıh Tarihi, Cedel,
Kelam, Tasavvuf, Felsefe	Kelam, Tasavvuf, Felsefe, Felsefe Tarihi, Mantık, Mukayeseli Dinler ve Mezhepler Tarihi

D. MEDÂRİS-İ İLMİYE KANUNU

10 Cemâziye'l-âhir 1335/3 Nisan 1917 senesinde çıkarılan Medâris-i İlmiye Kanunu ile önceden Evkâf Nezâreti'ne bağlı Medresetü'l-Eimme ve'l-Hutebâ, Medresetü'l-Vâizin, Medresetü'l-Hattâtîn başta olmak üzere İstanbul'da bulunan bütün

[546] *Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi*, İstanbul: Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1333, ss. 9-13; *İlmiyye Salnamesi*, ss. 657-62; *Düstûr: II. Tertip*, 1334, C. 6, ss. 1325-30.

medreseler, *"Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi"* çatısı altına girerek bir araya toplanmıştır. Bu kanunda gereken yerlere medrese açmanın tamamen makâm-ı meşîhata ait olduğu belirtilmiştir. Ayrıca medreselerin teşkilat yapısı da yenilenmiştir. Bu bakımdan Medâris-i İlmiye Kanunu önemli bir yer teşkil etmektedir.[547]

Medâris-i İlmiye Kanununa göre Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin tâlî kısm-ı evvel, tâlî kısm-ı sâni ve kısm-ı âlî olan bölümleri ibtidâ-i hâric, ibtidâ-i dâhil ve sahn adlarıyla yeniden teşkilatlanmıştır. Buna göre Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin kısımlarında dört yıl olan eğitim süresi üç yıla düşürülmüş, ihtisas medresesinde ise iki yıldan üç yıla çıkarılmıştır. Medresede iki senelik bir hazırlık sınıfı da açılmıştır.[548] Medresede yatılı talebelerin sayısı 1333-1334 eğitim senesinde 1350'yi geçmeyecektir. Sonraki senelerde ihtiyaca göre yeterli sayıda talebe alınacaktır. Ayrıca ihtisas medresesi olarak kurulan Medresetü'l-Mütehassısîn, *"Süleymaniye Medresesi"* adını almıştır.

Süleymaniye Medresesi tefsir ve hadis, fıkıh, kelam ve hikmet, edebiyat isimleriyle dört şubeye ayrılmaktadır. Burada ihtisas medresesine edebiyat şubesi açıldığı görülmektedir. Makâm-ı meşîhat tarafından lüzum görüldüğü takdirde başka şubeler de açılabilecektir. Her şubeye alınacak talebenin sayısı altmışı geçmeyecektir. Süleymaniye Medresesi'nde resmî memur olmayanlara 2500-5000 kuruş arası maaş verilecek olup memur olanlara ise her ders saati için âzamî olarak 200 kuruş verilecektir. Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi ya da taşralardaki medreselerde teklif edilen müderrislik veya müdürlük gibi bir memuriyetten geçerli bir mazereti yokken kaçınanlar maaşlarına zam alamayacaktır.

Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi talebesinin yemekleri Hazîne-i Evkâf tarafından, elbiseleri Hazîne-i Mâliye tarafından özel düzenlemelerle karşılanmakla birlikte Süleymaniye Medresesi talebelerine ayrıca Hazîne-i Mâliye'den aylık yüz ellişer kuruş verilecektir.

Süleymaniye Medresesi'nden mezun olanlara icâzetnâme ile İstanbul ruûs-ı hümâyûnu, sahn medresesinden mezun olanlara ehliyetnâme ile taşra ruûsu hümâyûnu,

---

547 Ölmez, "II. Meşrutiyet Devrinde Osmanlı Medreselerinde Reform Çabaları ve Merkezileşme", ss. 137-38.

548 Zeki Salih Zengin, "II. Meşrutiyet Döneminde Islahat Çalışmaları Çevresinde Medreselerin Kuruluş Sistemi İdari Teşkilatı", *OTAM,* S. 9 (1998), s. 444.

ibtidâ-i medresesinden mezun olanlara ise derecesine göre ehliyetnâme verilecektir. İstanbul ruûs-ı hümâyûnuna sahip olanlara *"müderris"* unvanı verilecek olup kendilerine 400 kuruşluk dersiâmlık maaşı tahsîs edilecektir. Dersiâmlık tahsîsâtı alanlar bir göreve tayin edilinceye kadar muavinlik hizmetinde bulunacaktır.[549]

E. DÂRÜ'L-HİLÂFETİ'L-ALİYYE MEDRESESİ İLE TAŞRA MEDRESESİ HAKKINDA NİZAMNÂME

2 Muharrem 1336/8 Ekim 1917 tarihinde çıkarılan bu nizamnâme sekiz bölüm ve otuz dokuz maddeden oluşmaktadır. İlk bölümde merkezde bulunan medreselerin kurumsal yapısı, müderrisleri, Süleymaniye Medresesi; ikinci, üçüncü ve dördüncü bölümlerde taşralarda açılacak olan medreseler; beşinci bölümde ibtidâ-i hâric, ibtidâ-i dâhil, sahn ve Süleymaniye medreselerinde okutulacak dersler; altıncı bölümde icâzetnâme ve ehliyetnâme; yedinci bölümde mezunların başvurabilecekleri vazifeler hakkında maddeler yer almaktadır. Bu düzenlemeyle daha önce İstanbul'da *"Darü'l-Hilâfeti'l-Aliyye"* adıyla yenilenen medreseler, yine aynı isimle taşralarda da açılmıştır.[550] Dolayısıyla bu nizamnâme merkez dışındaki medreselerin ıslâh edilip düzenlemesi bakımından önemli bir yere sahiptir.

Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin ihtivâ ettiği ibtidâ-i hâric, ibtidâ-i dâhil ve sahn kısımlarının her birinde ve Süleymaniye Medresesi'nde birer genel müdür ve ayrıca Süleymaniye Medresesi'nin şubelerinin her birinde birer müdür bulunmaktadır. Bir sınıfın çok sayıda dershânesi olduğu takdirde her dershâne için bir müdür muavini bulunacaktır. Müdür muavinleri müdürlere, müdürler genel müdürlere, onlar da Ders Vekâleti'ne bağlıdır. Genel müdürler, Ders Vekâleti'nin önerisiyle şeyhülislâmlık tarafından seçilir ve irâde-i seniyye ile tayin olurlar. Genel müdürlerin hizmetlerinde lüzumu kadar dâhiliye memurları, kâtip ve hademe bulunur.

Medreselerin idârî işleri ve eğitimle ilgili husularının teftiş ve sonuçlarını makâm-ı meşîhata beyan etmek üzere dört genel müfettiş bulunmaktadır. Bu müfettişler şeyhülislâm tarafından seçilmektedir. Ders Vekili'nin yönetiminde dört genel müfettiş ve medreselerin her kademesinden seçilecek birer müderristen oluşan bir Meclis-i Mesâlih-i Talebe bulunmaktadır. Meclis-i Mesâlih-i Talebe'nin görevi medreselerin

549 *Düstûr: II. Tertip*, 1335, C. 9, ss. 598-600; "Kavânîn ve Nizâmât", *Cerîde-i İlmiyye,* C. 3, S. 31 (1335), ss. 877-80.

550 BOA. HR. SFR.04. 107/54.

ıslâhı ve gelişmesi için alınacak tedbirlere dâir tekliflerde bulunmak, müderrislerin tayin ve azline, ders programlarında yapılacak düzenlemelere, medreselerin idâreleri tarafından istişâre edilmesi gereken meselelere ve makâm-ı meşîhat tarafından tevdi' edilecek husularla ilgili görüşlerini açıklamaktır. Meclis-i Mesâlih-i Talebe'ye seçilecek üyelerin ayrı bir resmî memuriyetlerinin olmaması gerekmektedir. Seçilenlerin görev süreleri ise bir senedir.

Müderris olmak için; dersiâm olmak veya yüksek bir okuldan mezun olmak ya da okutacağı ilimde uzman kimse olmak gerekmektedir. Süleymaniye Medresesi'nde vazifesini hakkıyla yerine getirmeyen müderrislerin yerine seçilecek üç aday arasından göreve en ehil olan kişi getirilir. Müderrislerin tayin ve azilleri Meclis-i Mesâlih-i Talebe'nin kararı, makâm-ı meşîhatın onayı ile yerine getirilir.

Taşra medreselerinin her kısmında birer müdür ve dershânelerin olması durumunda bir müdür muavini bulunur. Taşrada medrese teşkilatının nerelerde açılacağının Meclis-i Mesâlih-i Talebe tarafından yapılacak inceleme ve araştırmalar sonucunda makâm-ı meşîhatın onayı ile gerçekleşir. Medrese açılan yerlerde müftünün yönetiminde medrese müdürleri ve mahallî evkâf memurlarından herkesin hürmet ve güvenini kazanmış müderrisler arasından birer sene süreyle iki kişiden oluşacak bir ilmî encümen oluşturulacaktır. Bu encümenin vazifesi, açılan medreselerin eğitim işleri ve idâresini tanzim etmek ve her sene imtihanların tamamlanmasının ardından eğitim ve öğretimle ilgili incelemelerini ihtivâ eden bir rapor düzenleyerek makâm-ı meşîhata sunmaktır.

Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'ne ve taşrada açılan medreselere kaydedilen talebeleri hazırlamak için iki senelik hazırlık sınıfları bulunmaktadır. Bu sınıflar İstanbul'da ibtidâ-i hâric medresesi genel müdürüne, taşradaki medreseler müdüriyetlerine bağlıdır. Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye ve taşra medreselerinin herhangi bir kısım ve sınıfına girebilmek için bulaşıcı bir hastalığa yakalanmamış, cinayet veya yüz kızartıcı bir suçtan hüküm giymemiş olunması şarttır. İbtidâ-i hâricin birinci sınıfına yaşları on üç ile on sekiz arasında olmak üzere ilk mektep ile hazırlık sınıfı mezunları kabul edilir. Mezunların sayısı yeterli olmazsa zikredilen yaş sınırları dâhilinde diğer talebelerden hazırlık sınıfında alınan derslerden imtihan edilerek kabul edilirler. İbtidâ-i hâric ve ibtidâ-i dâhil mezunları sahn medresesine alınırlar. Sahn medresesi

mezunlarından Süleymaniye Medresesi'ne girmek isteyenler, girecekleri imtihanı geçtiklerinde kabul edilirler. Dışarıdan medresenin herhangi bir sınıfına girmek isteyenler alt sınıf ve derecelerdeki derslerin hepsinden yapılacak imtihanların hepsini geçmeleri gerekmektedir. Her sene medreseye kabul edilecek yatılı ve gündüz gelecek talebenin sayısı makâm-ı meşîhat tarafından belirlenir.[551]

III. ŞEYHÜLİSLÂMLIKLA İLGİLİ DİĞER DÜZENLEMELER

Şeyhülislâmlık makâmının, II. Meşrutiyet döneminde kurumsal ve medreselerle ilgili yaptığı düzenlemeler dışında önemli yenilikleri de bulunmaktadır. Bunlardan özellikle makâm-ı meşîhatın resmî yayın organı olan Cerîde-i İlmiyye Dergisi'nin çıkartılması, resmî bir kurum tarafından hazırlanmış tek salnâme olan İlmiyye Salnâmesi'nin çıkartılması ve aile hukukun yeniden düzenlenmesi amacıyla Hukûk-ı Aile Kararnâmesi'nin hazırlanması önemli yenilikler arasındadır.

A. CERÎDE-İ İLMİYYE DERGİSİ

Cerîde-i İlmiyye, Osmanlı Devleti'nde ilmiye sınıfının başı olan şeyhülislâmlığın ve buraya bağlı kuruluşların idâre ve teşkilatlarına ait kanun, nizamnâme, talimat, görevlendirme haberlerinin, ilmî faaliyetlerin ve çeşitli dinî meselerle ilgili fetva ve makalelerin aylık olarak yayımlandığı bir dergidir. Bu dergi, *"Meşîhat-ı Celîle-i İslâmiyye'nin Resmî Cerîdesi"* adıyla II. Meşrutiyet döneminde şeyhülislâmlık yapan Mustafa Hayri Efendi'nin girişimleriyle neşredilmeye başlamıştır. Cerîde-i İlmiyye, Bâb-ı Meşîhat'ın yayın organı olduğundan dolayı diğer yayınlardan farklıdır ve resmî tarihî belge hüviyetindedir. 1914-1922 yılları arasında kesintisiz olarak yedi cilt halinde toplamda yetmiş dokuz sayı yayımlanmıştır.[552]

Cerîde-i İlmiyye Dergisi, 1918 yılında Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye'nin kurulmasıyla otuz beşinci sayıdan sonra yayın politikası ve içerdiği konular bakımından değişikliğe uğramıştır. Derginin idâresi Meşîhat-ı Ulyâ Mektupçuluğu'ndan Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye'ye geçmiş ve dinî yayın yolu ile İslâmî değerlerin savunulması ve anlatılmasıyla ilgili yazılar kaleme alınmıştır.[553] Bu amaçla derginin farklı sayılarında

551 "Kavânîn ve Nizâmât", *Cerîde-i İlmiyye*, C. 3, S. 33 (1335), ss. 936-40.
552 Eraslan, *Meşihat-i İslamiyye ve Ceride-i İlmiyye*, ss. 127-30.
553 Yenilmez, *Ceride-i İlmiyye'ye Göre Osmanlı Son Döneminde İlmiyenin İşleyişi*, s. 11.

İmam Gazâli'nin görüşlerinden çok istifâde edilmiştir.[554] Burada resmî yazılarla beraber ilmî ve dinî yazıların da yayımlandığı görülmektedir.

Cerîde-i İlmiyye, I. Dünya Savaşı ve ardından yapılan İstiklâl Harbi gibi zor dönemlerde dahi faaliyetlerine devam etmiş ve bu zamanlarda dergide Arapça, Urduca, Tatarca ve Farsça dillerinde fetva ve metinler yer almıştır.[555] Ayrıca savaşın getirdiği ağır psikolojik şartlara karşı Cerîde-i İlmiyye yayımladığı yazılarla halkın moral seviyesini artırmıştır.[556] Cerîde-i İlmiyye'de yer alan metinlerden dönemin dinî, siyasî, ilmî ve kültürel yönleri hakkında fikir sahibi olmaktayız. Saltanatın 1 Kasım 1922'de kaldırılması üzerine derginin yayın faaliyetleri sona ermiştir.[557]

B. İLMİYYE SALNÂMESİ

İlmiyye Salnâmesi, Bâb-ı Meşîhat tarafından 1916 tarihinde Cerîde-i İlmiyye'ye ek olarak yayımlanmıştır. Bu salnâmenin çıkarılma amacı şeyhülislâmlığın kurumsal yapısı ve faaliyetleri hakkında bilgi vermektir.[558]

Eserin giriş kısmında takvîm-i evkât ve şuhûr, Kânûn-i Esâsi, teşrîfât cetveli ve elkâb-ı resmiye yer almaktadır. 1916 yılındaki İstanbul ve taşrada bulunan ilmiye memurlarının isimleri, görevi ve görev tarihleriyle ilgili bilgiler mevcuttur. Ayrıca şeyhülislâmlığın kurumsal yapısı ile buraya bağlı şer'i mahkemeler, medreseler, encümenler ve burada çalışan memurların isimleri de bulunmaktadır. Bununla birlikte Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi ve Medresetü'l-Kudât Nizamnâmesi'nin metinleri de çalışmada yer almaktadır. Ali Emirî'nin kaleme aldığı *"Meşîhat-ı İslâmiyye Tarihçesi"* ve Ahmet Refik (Altınay) tarafından hazırlanan 124 şeyhülislâmın tercüme-i ahvâli, salnâmenin önemli bir kısmını oluşturmaktadır.[559] Yine bu şeyhülislâmlara ait ve bugün pek çoğunun yeri bilinmeyen fetva örneklerinin olması İlmiyye Salnâmesi'nin önemini artıran hususlardandır. Tüm bunların yanı sıra Muallim Emin Bey'in *"Tarihçe-i Tarîk-i Tedrîs"* adıyla kaleme aldığı ve Osmanlı eğitim tarihinden bahseden makalesi de bulunmaktadır.

---

554 Bkz. İzmirli İsmail Hakkı, "İslâm Alimleri ve Mütefekkirleri", *Cerîde-i İlmiyye,* C. 5, S. 51 (1338), s. 1629.

555 Bkz. "Cerîde-i İlmiyye", C. 1, S. 7 (1333), ss. 459-75.

556 İsmail Cebeci, "Meşîhat Makamının Dergisi: Cerîde-i İlmiyye", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, S. 5 (2005), ss. 746-47.

557 Nesimi Yazıcı, "Cerîde-i İlmiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1993, C. 7, s. 408.

558 Eraslan, *Meşihat-i İslamiyye ve Ceride-i İlmiyye*, s. 148.

559 Bkz. *İlmiyye Salnamesi*.

İlmiyye Salnâmesi'nin hazırlanmasında Şeyhülislâm Mustafa Hayri Efendi'nin büyük bir rolü vardır. Bu salnâme, meşîhat mektupçusu Ebül'ulâ Mardin tarafından derlenip yayına hazırlamıştır.[560]

C. HUKÛK-I AİLE KARARNÂMESİ

Osmanlı Devleti'nde 8 Muharrem 1336/25 Ekim 1917 senesinde çıkarılan Hukûk-ı Aile Kararnâmesi, bu alanda yapılan ilk çalışma olması ve Hanefi Mezhebi dışındaki diğer mezheplerden de istifâde edilmesi bakımından Osmanlı ve İslâm aile hukuku açısından örnek teşkil etmektedir.[561] 1876 tarihinde yürürlüğe girmiş olan Osmanlı medeni kanunu Mecelle daha çok yargılama, eşya ve borçlar hukukuyla ilgili esaslar içermektedir.[562] Kararnâmenin hazırlanması için oluşturulan Hukûk-ı Aile Komisyonu, dört mezhebi esas alarak müslümanlara ait hukûkî hususları düzenlemiş ve gayr-i müslimlerin aile hukuku ile ilgili hükümleri tespit etmiştir. Ayrıca dört mezhepte hükmü bulunmayan bir meseleyle ilgili herhangi bir müçtehidin görüşünden de faydalanılması yoluna gidilmiştir.[563] Bununla birlikte bu kararnâmenin büyük tartışmalara neden olması dolayısıyla yürürlüğe girmesinin engellenmemesi için Meclis-i Mebûsan'a sunulmamış ve incelenmesi amacıyla Adliye Encümeni'ne gönderilmiştir.[564] Kânûni Esâsî'nin 36. maddesine dayandırılarak kanun hükmünde kararnâme olarak çıkarılmıştır.[565]

Hukûk-ı Aile Kararnâmesi'nin çıkarılmasının siyasî, kültürel, hukûkî ve sosyal birçok sebebi vardır. Bunlardan en önemlisi aile hukukunun kanunlaştırılmamış olması ve kadılara bu alanda yardımcı olacak herhangi bir hukûkî metnin bulunmamasıdır. Yine kadıların aile hukukuyla ilgili aradıkları hükmü klasik fıkıh kitaplarında bulmaları çok zaman aldığı için bu kanunun çıkarılmasına ihtiyaç duyulmuştur.[566]

---

560 Mehmet İpşirli, "İlmiyye Salnamesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2000, C. 22, s. 146.

561 Mehmet Âkif Aydın, "Hukûk-ı Aile Kararnâmesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998, C. 18, s. 314.

562 Ekrem Buğra Ekinci, "Mecelle Hakkında Değerlendirmeler", *Adalet Dergisi*, S. 62-63 (2019), s. 1.

563 Yılmaz Yurtseven, "1917 Tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi ve Osmanlı Aile Hukukuna Getirdiği Yenilikler", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 11, S. 1-2 (2003), s. 217.

564 "Meclis-i Mebusân Zabıt Ceridesi", Dönem: 1, C. 1, C. 4, Birleşim: 3, (1333), s. 30.

565 Abdurrahman Yazıcı, "Osmanlı Hukûk-ı Aile Kararnamesi (1917) Ve Sadreddin Efendi'nin Eleştirileri", *EKEV Akademi Dergisi*, S. 62 (2015), s. 569.

566 Yurtseven, "1917 Tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi ve Osmanlı Aile Hukukuna Getirdiği Yenilikler", ss. 209-10.

XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı hukuk sisteminde Hanefî mezhebinin uygulanması birtakım güçlükleri beraberinde getirmişti. Çıkarılan bu kararnâme ile diğer mezhep ve müctehidlerin görüşlerinden de faydalanılmıştır.[567]

Gayr-i müslimlerin aile hukuku ile ilgili meselelerini kendi cemaat mahkemelerinde çözmesi yargıda ikilik meydana getiriyordu. Bu kararnâmeyle birlikte cemaat mahkemelerinin bu alandaki yargı yetkisi kaldırılmış ve bütün Osmanlı teba'asının aile hukuku ile ilgili meselelerinin Hukûk-ı Aile Kararnâmesi ile çözülmesi yoluna gidilmiştir. Ayrıca gayr-i müslimlerin din özgürlüklerinin kısıtlanmaması için dinlerine ait özel hükümler kararnâmeye eklenmiştir. Böylelikle bu alanda yargı birliği sağlanmıştır.[568]

Osmanlının son dönemlerinde savaşların artmasıyla cepheye giden erkeklerin dönememesi veya durumlarından haber alınamaması üzerine mevcut hukuk, kadınlara boşanma imkânı sağlamıyordu. Hukûk-ı Aile Kararnâmesi'nin çıkmasıyla bu konuda Şafiî mezhebi esas alınarak söz konusu kadınlara boşanma hakkı verilmiştir.[569] Yine erkeklerin savaşlara katılmasıyla iş hayatında oluşan boşluk kadınlar ile kapatılmak istenmiş ve bu husus onların sosyal statüsünü etkilemiştir. Bu durum, kararnâmede göz ardı edilmemiştir.[570]

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ortaya çıkan Batıcılık, İslâmcılık, Türkçülük gibi akımların temsilcileri kadınlara haklarının verilmediğini savunmuş ve mevcut hukuk sistemini eleştirmişlerdir. Bunlardan bazıları çok kadınla evlilik ve evlenmenin tek taraflı olarak erkeğin beyânıyla gerçekleşmesi ciddi tartışmalar yaratmış ve bu durum söz konusu kararnâmenin çıkmasında etkili olmuştur.[571]

Hukûk-ı Aile Kararnâmesi iki kitap, dokuz bölüm, yirmi kısım halinde toplamda 157 maddeden oluşmaktadır. Bu maddelerden 112'si Müslümanlara, 13'ü Yahudilere,

---

567 Ahmet Yasin Küçüktiryaki, *Sadreddin Efendi'nin Hukuk-ı Aile Kararnamesine İlişkin Görüşlerinin Değerlendirilmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Gazi Üniversitesi, 2009, s. 16.

568 Mehmet Ali Ünal, "Medenî Kanunun Kabulünden Önce Türk Aile Hukukuna İlişkin Düzenlemeler Ve Özellikle 1917 Tarihli Hukuk-ı Ale Kararnamesi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 34, S. 1 (1977), s. 222.

569 Ensar Durmuş, *1917 Tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesine Yöneltilen Eleştiriler*, (Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi, 2017, s. 45; Aydın, "Hukûk-ı Aile Kararnâmesi", ss. 314-18.

570 Yurtseven, "1917 Tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi ve Osmanlı Aile Hukukuna Getirdiği Yenilikler", ss. 212-13.

571 Belkıs Konan, "Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nde Kadının Hukuki Durumu İle İlgili Düzenlemeler", *II. Türk Hukuk Tarihi Bildirileri*, İstanbul: Oniki Levha Yayınları, 2016, C. 1, ss. 327-28.

27'si Hıristiyanlara ve 5'i de bütün gayr-i müslimlere ait hükümleri kapsamaktadır.[572] Genel olarak içerdiği konular ise nişanlanma ve evlenme için gereken şartlar, evlenme engelleri, nikâhın yapılışı, kefâet (denklik), nikâhın hükümleri, geçersiz olan nikâhlar, nafaka, mehir, evlenmenin sona ermesiyle alâkalı husular, boşanma, iddet süresi üzerinedir.[573]

Hukûk-ı Aile Kararnâmesi'ne göre bulûğ çağının alt sınırı kızlarda 9, erkekler 12 olarak belirlenmiş ve bu yaş altında olanların evlendirilmesi yasaklanmıştır. Ayrıca yapılan evlilikler için velilerin kefâet açısından itirazlarını erkenden önlemek ve bu nedenle evliliğin geçersiz kılınmasından doğacak zarar ve mağduriyeti engellemek adına evlenecek kızların velilerinin görüş ve itirazlarının nikâh akdinden önce öğrenilmesi kararlaştırılmıştır. Akıl sağlığı yerinde olmayanların evlendirilemeyeceği görüşü için Şafiî mezhebinden istifâde edilmiştir. Hanefî mezhebinin alt sınırı 10 dirhem olarak belirlediği mehir için bu sınırlama kaldırılmıştır. Nikâh akdinin açık ve kinâyesiz sözlerle yapılması gerektiği belirtilmiştir. Nikâh sırasında, başka bir kadınla evlenememe şartı konulabileceği uygun görülmüştür. Böyle bir şart ileri sürüldüğü takdirde ikinci evlilik geçersiz sayılacaktır. Daha önce Hanefî mezhebine göre baskı altında yapılan evlilik ve boşanmaların geçerli kabul edileceği hükmü terk edilerek bu nikâhlar geçersiz sayılmıştır. Şafiî mezhebinin görüşü esas alınarak sarhoşun eşini boşaması geçersiz kabul edilmiştir. Eşlerde bulunan akıl hastalığı, alaca, cüzzam ve zührevî hastalıklar boşanma sebebi sayılmıştır. Kocanın, eşine nafaka vermeden ortadan kaybolması boşanma sebebi olarak görülmüştür. Nafaka bıraktığı halde dört yıl ortadan kaybolan veya savaş esirlerinin yurtlarına dönmelerinden bir sene sonrası boşanma nedeni kabul edilmiştir. Karı ve koca arasında meydana gelen geçimsizliğin çözülememesi halinde boşanmanın önü açılmışır.[574]

Hukûk-ı Aile Kararnâmesi her ne kadar meselelere yeni çözüm getirse de eksik tarafları da bulunmaktadır. Kararnâmede evlenme ve boşanma hâricinde aile ile ilgili diğer konular bulunmamaktadır.[575] Boşanma sonrasında çocukların velâyeti, bakımı, nafakası ve verâset gibi birtakım hususlar düzenlenmemiştir. Bu sebeple başta

---

572 Ünal, "Medenî Kanunun Kabulünden Önce Türk Aile Hukukuna İlişkin Düzenlemeler Ve Özellikle 1917 Tarihli Hukuk-ı Ale Kararnamesi", ss. 225-26.

573 "Kavânîn ve Nizâmat", *Cerîde-i İlmiyye*, C. 4, S. 34 (1336), ss. 986-1021.

574 BOA. DH. HMŞ. 17/86; *Düstûr: II. Tertip*, 1335, C. 9, ss. 762-81.

575 Ünal, "Medenî Kanunun Kabulünden Önce Türk Aile Hukukuna İlişkin Düzenlemeler Ve Özellikle 1917 Tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi", s. 210.

Sadreddin Efendi[576] olmak üzere Mustafa Sabri Efendi, Ömer Nasûhî Bilmen, Eşref Edip, Şerafeddin Efendi (Yaltkaya) gibi isimler tarafından eleştirilmiştir.[577]

Hukûk-ı Aile Kararnâmesi 19 Haziran 1919 tarihinde Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi tarafından yürürlükten kaldırılmıştır.[578] Bu kararnâmenin kaldırılmasında gayr-i müslimlerin aile hukuku ile ilgili konularının şer'i mahkemeler tarafından çözülmesinin hoş karşılanmaması ve diğer mezheplerden faydalanılması üzerine İslâmcılar'ın yaptığı eleştiriler etkili olmuştur.[579] Bu sebeplerle birlikte Osmanlı Devleti'nde Hukûk-ı Aile Kararnâmesi bir buçuk yıl gibi çok kısa bir süre yürürlükte kalmasına rağmen Ürdün'de 1951'e, Suriye'de 1953'e kadar mer'iyyeti devam etmiş olup Lübnan'da ise hâlâ geçerliliğini sürdürmektedir.[580]

576 Bkz. Sadreddin Efendi, "Hukuk-ı Aile ve Usul-i Muhakemat-ı Şeriyye Kararnameleri Hakkında", *Sebilürreşâd*, C. 15, S. 382 (1337), s. 321.

577 Yazıcı, "Osmanlı Hukûk-ı Aile Kararnamesi (1917) Ve Sadreddin Efendi'nin Eleştirileri", s. 574.

578 BOA. DH. İ. UM. 19/1.

579 Orhan Çeker, "Hukuk-i Aile Kararnamesi Giriş Ve Tarihçesi", *Mehir Vakfı Yayınları*, S. 3 (1999), s. 19.

580 İbrahim Alhalalsheh, *Ürdün Ahvâli Şahsiyye Kanunun Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnamesi İle Mukayesesi*, (Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2009, ss. 57-58.

SONUÇ

İslâm devletlerinde farklı isimler altında görülen fetva müessesesi, Osmanlı Devleti'nde *"şeyhülislâmlık"* adıyla karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu kurum diğer İslâm devletlerinde Osmanlıdaki gibi önem kazanmamış ve teşkilatlanmamıştır.

Osmanlı Devleti'nde şeyhülislâmlığın kurumsal olarak ne zaman ortaya çıktığı tartışma konusu olmuştur. Bu tartışmaların temel nedeni kaynaklardaki farklılıklar ve değişik bakış açılarıdır. Bununla birlikte Osmanlının klasik devrinde şeyhülislâmlık önem kazanmış, yetki ve sorumlulukları genişletilmiştir. Yine maaş ve gelirlerinde ciddi bir artış meydana gelmiştir. Bu durum, tarihî süreç içerisinde şeyhülislâmın siyasî olarak önemli bir güç haline gelmesini sağlamıştır. II. Mahmud döneminde ise şeyhülislâmlık makâmı, devlet dairesine dönüştürülerek büyük bir dönüşüm yaşamıştır. Ayrıca vakıf gelirleri elinden alınmış ve din adamları devlet tarafından maaş alır hale gelmiştir. Böylece özerk bir yapıya sahip olan meşîhat makâmı, devletin faaliyetlerini onaylamak için fetva veren bir kurum olmuştur.

Bu araştırmada Osmanlı Devleti'nin II. Meşrutiyet döneminde şeyhülislâmlık makâmı, birçok yönden ele alınıp incelenmiş, kurumun bahsedilen devirdeki konumu ortaya koyulmuştur. Şeyhülislâmlığın teşkilat yapısı bu dönemde birçok dönüşüm geçirerek yenilenmiştir. Öncelikle mevcut birimler düzenlenmiş ve gerekli görülen yerlerde yeni daireler tesis edilmiştir. Böylelikle meşîhat makâmındaki birtakım problemlerin çözülmesi sağlanmış ve teşkilat daha işlevsel hale getirilmeye çalışılmıştır. Ayrıca yeni açılan modern mektepler karşısında sönük kalan ve göz ardı edilen medreselerle ilgili ilmî ve idarî açıdan bir dizi önemli ve ciddi yenilik yapılmıştır. Bu yeniliklerden en önemlisi, bütün medreselerin *"Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi"* adıyla tek bir çatı altında toplanması ve ders müfredâtının güncellenmesidir. Ancak medreseler için gösterilen tüm bu çabalar, I. Dünya Savaşı, iç siyasetteki karışıklık ve ekonomik durumun kötü olması gibi nedenlerden dolayı sonuçsuz kaldığı görülmektedir. II. Meşrutiyet döneminde medreselerin şeyhülislâmlık ve Evkâf Nezâreti'ne bağlı olduğu görülmektedir. 1917 yılında yapılan düzenlemeyle bu ikili durum ortadan kaldırılmış ve bütün medreseler meşîhat makâmına bağlanmıştır.

İlmiye sınıfı bu dönemde meşrutî sistemi öven vaaz ve hutbeler vermiş ve çeşitli yayın organlarında yazılar kaleme almıştır. Yine burada II. Abdülhamid istibdâtına karşı

olduklarını da dile getirmiş ve bu amaçla İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni desteklemişlerdir. Ayrıca meşrutiyetin ilan edilmesinden sonra kurulan partilere üye olmuşlar ve mecliste aktif siyasette bulunmuşlardır. Böylece başta şeyhülislâm olmak üzere ilmiye mensupları, meşrutiyet döneminde birçok siyasi olayda rol oynamıştır. 31 Mart Vak'ası sonrasında Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle alâkalı hal' fetvasını vermişler ve meşhur *"Cihâd-ı Ekber"* fetvasını hazırlamışladır. Bu dönemde ulemânın ilmî kimliklerinden ziyâde siyasî kimlikleri ve düşünceleriyle ön plana çıktığını söylemek mümkündür. Hatta bu durum, siyasete âlet olan ilmiye mensuplarının kendi içerisinde gruplara ayrılmasına neden olmuştur. Nihâyetinde başta şeyhülislâm olmak üzere ilmiye sınıfı bu dönemde meydana gelen siyasî olaylarda aktif bir şekilde rol almıştır.

Tüm bunlarla beraber şeyhülislâmın sadrazamla birlikte padişah tarafından atanması, meşîhat makâmının meclisin üstünde bir konumda görülmesine sebep olmuş ve bu amaçla şeyhülislâmlığın itibarını azaltacak faaliyetler yapılmıştır. Şeyhülislâmın şahsında bütün ilmiye sınıfı siyasetten soyutlanmak istenmiş ve hazineden meşîhat makâmına ayrılan bütçe düşürülmüştür. Nihayetinde meşrutiyetin ilan edilmesi için çok çaba harcayan ilmiye sınıfı, bu yeni rejimde umduğunu bulamamıştır.

KAYNAKLAR

OSMANLI ARŞİVİ KAYNAKLARI

BOA. A. DVN. MKL. 56/56.

BOA. A. MKL. 58/71.

BOA. A. MKT. MHM. 244/1.

BOA. DH. HMŞ. 17/86.

BOA. DH. İ. UM. 19/1.

BOA. DH. KMS. 19/48.

BOA. DH. MKT. 957/34.

BOA. DH. SN. THR. 82/23.

BOA. HAT. 17477.

BOA. HR. SFR.04. 107/54.

BOA. HSD. AFD. 5/95.

BOA. İ. AS. 87/35.

BOA. İ. DUİT. 91/6.

BOA. İ.İLM. 9/12.

BOA. MMS. 178/17.

BOA. İ. MMS. 186/15.

BOA. İ. MVL. 563/25320.

BOA. MF. İBT. 314/83.

BOA. MF. MKT. 1140/42.

BOA. MV. 234/95.

BOA. MV. 235/176.

BOA. ŞD. 2826/27.

BOA. ŞD. 2840/21.

BOA. ŞD. 2840/22.

BOA. TFR. M. 23/2260.

BOA. TS. MA.e. 1067/26.

BOA. Y. MTV. 312/63.

BOA. HR. SFR. 04. 835/34.

DİĞER KAYNAKLAR

ABDURRAHMAN ŞEREF, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye,* İstanbul: Karabet Matbaası, 1309.

ABDÜLAZİZ MEKTUBÎ İZZETZÂDE, *Devhatü'l-Meşâyih Ma Zeyl*, 1279.

AHMAD Feroz, *Jön Türkler ve Osmanlı'da Milletler*, çev. Ayşen Gür, 1. b., İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017.

AHMED LÜTFÎ, *Târîh-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1290.

———, *Vak'anüvis Ahmed Lütfî Efendi Tarihi*, çev. Münir Aktepe, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.

———, *Mir'ât-ı Adalet*, İstanbul: Nişan Berberyan Matbaası, 1304.

AHMED ŞİRANÎ, "Bir Müdafaa", *Beyânü'l-Hak,* C. 6, S. 139 (1329), ss. 2498-99.

———, "Şeyhülislâmların Vezâif-i Cümlesinden", *Beyânü'l-Hak,* C. 6, S. 142 (1330), ss. 2541-42.

AHMED VÂSIF, *Târih*, Kahire: Bulak Matbaası, 1246.

AKBAŞ Lokman, *II. Meşrutiyet Döneminde İslamcılık Ve İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti*, (Yüksek Lisans Tezi), Balıkkesir: Balıkkesir Üniversitesi, 2015.

AKDEMİR M. Sadık, "Ispartalı Şeyhülislâmlar", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* S. 36 (2016), ss. 7-30.

AKGÜNDÜZ Ahmed, "Ebüssuûd Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, İstanbul, 1994, C. 10, ss. 365-71.

AKGÜNDÜZ Murat, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatında Şeyhülislamlık", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, C. 9, ss. 847-54.

———, “Osmanlılar’da Bab-ı Meşihat’a Bağlı Tedkik-i Müellefat ve Teftiş-i Mesahif Meclisleri”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 3 (2002), ss. 89-100.

———, “Osmanlı Devleti’nde Şeyhülislâmlığa Bağlı Bir Birim Olarak Meclisi Tedkikât-ı Şeriyye”, *Ekev Akademi Dergisi*, S. 21 (2004), ss. 167-72.

AKMAN Ahmet, “Tanzimat Sonrası Osmanlı Usûl Hukukundaki Gelişmeler”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 1 (2018), ss. 431-50.

AKMAN Zekeriye, *Dârü’l-Hikmeti’l-İslâmiye Kurumu (1918-1922)*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi, 2006.

AKŞİN Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terrakki*, 5. b., Ankara: İmge Kitapevi, 2009.

AL Gülşah, *II. Meşrutiyet Dönemindeki En Büyük Muhalefet Hürriyet Ve İtilaf Fırkası*, (Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, 2006.

ALBAYRAK Sadık, *Budin Kanunnâmesi ve Osmanlı Toprak Meselesi*, İstanbul: Tercüman Gazetesi 1001 Temel Eser, 1973.

———,“Dârü’l-Hikmeti’l-İslâmiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1993, C. 8, ss. 506-7.

ALHALALSHEH İbrahim, *Ürdün Ahvâli Şahsiyye Kanunun Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnamesi İle Mukayesesi*, (Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2009.

ALİ EMİRÎ, “Meşihat-ı İslamiyye Tarihçesi”, *İlmiyye Salnamesi*, İstanbul, 1334, ss. 304-19.

ALTUNSU Abdülkadir, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, 1. b., Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1972.

ALTUNTAŞ Halil, *Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu (Tarihçe, Oluşum, İşleyiş ve Faaliyetleri)*, 2. b., Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020.

ARABACI Caner, *1900-1924 Arası Konya Medreseleri*, (Doktora Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi, 1996.

ARI M. Salih, “Osmanlılar’da Şeyhülislamlık Müessesesi”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 1 (1994), ss. 170-78.

ARMAOĞLU Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997.

ARSLANTÜRK Mahmut Hakkı, *II. Meşrutiyet Dönemi’nde Mikyâs-ı Şeriat Gazetesi*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2018.

ARSLANYÜREK Yaşar, “Balkan Savaşları ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Akademik Sosyal Araştırma Dergisi*, S. 89 (2019), Ss. 99-113.

“Asker Evlatlarımıza Hitabımız”, *Beyânü’l-Hak*, C. 2, S. 29 (1327), ss. 668-73.

ASLANER Serhat, *İlmiye Sınıfının II. Meşrutiyeti Algılayışı (Konya Örneği)*, (Yüksek Lisans Tezi), Sakarya: Sakarya Üniversitesi, 2006.

ÂŞIKPAŞAZÂDE, *Âşıkpaşazâde Tarihi*, İstanbul, 1332.

AŞKIN Deniz, “Osmanlı Devleti’nin Son Dönemlerinde Medrese Eğitim Sistemi ve Türkiye Cumhuriyeti’nin İlk Yıllarında Eğitimin Konjonktürel Boyutu”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 6, S. 2 (2017), ss. 977-95.

ATAR Fahrettin, “İftâ Teşlilatının Ortaya Çıkışı”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 3 (1985), ss. 19-48.

———, “Fetva”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1995, C. 12, ss. 486-96.

AYAR Talip, *Osmanlı Devleti'nde Fetvâ Eminliği, 1826-1922*, 1. b., Ankara: DİB Yayınları, 2014.

———, *Osmanlı Devleti'nde Fetva Eminliği (1826-1922)*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi, 2011.

AYDIN Bilgin, *Osmanlı Yenileşmesi Döneminde Bab-ı Meşihat'ın Bürokratik Yapısı Ve Evrak İdaresi*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi, 1996.

———, "Meclis-i Meşâyih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2003, C. 28, ss. 247-48.

AYDIN Mehmet Âkif, "Hukûk-ı Aile Kararnâmesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998, C. 18, ss. 314-18.

———, "Mahkeme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2003, C. 27, ss. 341-44.

BALTACI Cahid, "Arpalık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1991, C. 3, ss. 392-93.

BEDİR Murteza, "Osmanlı Tarihinin Kuruluş Asrında (1389'a kadar) İlmiyeye Dair Bir Araştırma: İlk Fakihler", *Türk Hukuk Tarihi Arştırmaları*, S. 1 (2006), ss. 23-39.

Beyânü'l-Hak, C. 1, S. 14 (1326), s. 298.

BEYDİLLİ Kemal, "III. Selim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2009, C. 36, ss. 420-25.

BIYIKLI Murat, "Osmanlı Merkez Teşkilatında Ulemanı Mansıbının Şeyhülislâm Ve Kadı Kararları Bağlamında Tahlili", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 8, S. 15 (2019), ss. 91-115.

BİRİNCİ Ali, "31 Mart Vak'ası'nın Bir Yorumu", *Türkler,* Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 193-211.

BOYACIOĞLU Ramazan, "Beyânü'l-Hak'ta Ulema, Siyaset ve Medrese", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 2 (1998), ss. 51-92.

BUZPINAR Ş. Tufan, "Nakîbüleşraf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2006, C. 32, ss. 322-24.

CEBECİ İsmail, "Meşîhat Makamının Dergisi: Cerîde-i İlmiyye", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, S. 5 (2005), ss. 745-54.

CEMAL PAŞA, *Hatıralar*, çev. Alpay Kabacalı, 10. b., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

CEMÂLEDDIN EFENDİ, *Siyasî Hâtıralarım (1908-1913)*, çev. Ziyâeddin Engin, İstanbul: Tercüman Gazetesi 1001 Temel Eser, 1978.

Cerîde-i İlmiyye, C. 1, S. 7 (1333), ss. 459-475.

"Cihâd-ı Ekber Fetevâ-yı Şerifesi", *Cerîde-i İlmiyye*, C. 1, S. 7 (1333), ss. 437-39.

ÇAKILCI Diren, "Bir Hukuk Mektebi: Medresetü'l-Kuzât", *Mediterranean Journal of Humanities*, C. 3, S. 1 (2013), ss. 89-110.

ÇAKIR Fatma, *Hüseyin Câhid'in Tanin'deki Makalelerine Göre 31 Mart Olayı*, (Yüksek Lisans Tezi), Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, 2014.

ÇEKER Orhan, "Hukuk-i Aile Kararnamesi Giriş Ve Tarihçesi", *Mehir Vakfı Yayınları*, S. 3 (1999), ss. 19-21.

ÇELİK Ersin, "Huzur Dersleri Mukarrirlerinden Tosyalı İsmail Zühtü Efendi'nin Tefsir Metninin İncelenmesi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 16, S. 31 (2017), ss. 301-14.

ÇETİNKAYA Bayram Ali, "Musa Kazım Efendi'nin Dinî, Siyasî ve Felsefî Düşüncesi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 9, S. 2 (2007), ss. 75-141.

ÇULUK Sinan, Yılmaz KARACA, (ed.), *Osmanlı Arşivi'nde Şeyhülislam Fetvaları*, İstanbul: T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2015.

DANİŞMEND İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971.

———, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1972.

"Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye", *Sebîlürreşâd*, C. 15, S. 365 (1336), ss. 18-19.

Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi, İstanbul: Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1333.

"Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi Heyet-i Teftişiyesine Mahsus Talimatnâmedir", *Cerîde-i İlmiyye*, C. 2, S. 12 (1333), ss. 713-716.

"Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi Ders Cetvelleri", *Cerîde-i İlmiyye*, C. 2, S. 14 (1333), ss. 88-91.

"Ders Vekâlet-i Celilesinin Mühim Bir Teşebbüsü: Medresetü'l-Mütehassısîn", *Sebilürreşâd*, C. 12, S. 286 (1332), s. 418.

DERVIŞ VAHDETÎ, "İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti", *Volkân*, S. 95 (1327), ss. 1-3.

———, "Meclis-i Mebûsan Riyâset-i Aliyyesine", *Volkân*, S. 55 (1327), s. 1.

———, "Şeyhülislâm Hazretlerine", *Volkân*, S. 50 (1327), s. 1.

DIĞIROĞLU Filiz, "Tedkîk-i Mesâhif-i Şerîfe ve Müellefât-ı Şer'iyye Meclisi Kütüphanesi'ndeki Mushaflar", *Din ve Hayat Dergisi*, S. 34 (2018), ss. 150-55.

DİLAVER Hasan Hüseyin, *Şeyhülislam ve Evkaf Nazırı Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi*, 2.Baskı., Ankara: Sincan Matbaası, 2014.

DÖĞER Yakup, *Modernleşme Ve Ulema Elmalılı Hamdi Yazır*, Kocaeli: Tashih Yayınları, 2019.

DUMAN Ömer, *II. Meşrutiyet'e Tepkiler*, (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 2008.

DURMUŞ Ensar, *1917 Tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesine Yöneltilen Eleştiriler*, (Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi, 2017.

DURMUŞ Mine, *Meclis-i Meşâyih'in Kuruluşu Ve Sultan II. Abdülhamid Dönemi Faaliyetleri*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2016.

Düstur: I. Tertip, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1289.

Düstûr: II. Tertip, İstanbul: Matbaa-i Osmaniyye, 1329.

Düstûr: II. Tertip, İstanbul: Matbaa-i Osmaniyye, 1330.

Düstûr: II. Tertip, İstanbul: Matbaa-i Osmaniyye, 1332.

Düstûr: II. Tertip, İstanbul: Matbaa-i Osmaniyye, 1334.

Düstûr: II. Tertip, İstanbul: Evkâf Matbaası, 1335.

DÜZENLI Pehlul, *Osmanlı Hukukçu Şeyhülislâm Ebûssuûd Efendi ve Fetvâları*, (Doktora Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi, 2007.

EBUZZİYA TEVFİK, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1973.

EBÜ'L-ULÂ MARDİN, *Huzur Dersleri*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1951.

EFENDİOĞLU Mehmet, "Sahâbe", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2008, C. 35, ss. 491-500.

EKİNCİ Ekrem Buğra, *Osmanlı Mahkemeleri / Tanzimat ve Sonrası*, 2. b., İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2017.

———, "Mecelle Hakkında Değerlendirmeler", *Adalet Dergisi*, S. 62-63 (2019), ss. 335-356.

ELMAS Aykut, *Hal' Fetvaları Işığında Osmanlı'da Şeyhülislamın Siyasi Konumu*, (Yüksek Lisans Tezi), Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, 2018.

ERASLAN Sadık, *Meşihat-i İslamiyye ve Ceride-i İlmiyye*, Diyanet İşleri Başkanlığı, 2018.

ERGÜN Mustafa, "II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve Islâh Çalışmaları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 30, S. 1-2 (2017), ss. 59-89.

ESAD EFENDİ, *Teşrifat-ı Kâdime*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1287.

ESAD EFENDİ Sahaflar Şeyhizâde, *Üss-i Zafer*, İstanbul: İbrahim Sâib Matbaası, 1243.

ESENGÜN HASEKIOĞLU Ferda, *Osmanlı'nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Bir Okul: Medresetü'l-Kudât*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2019.

EVLİYA ÇELEBİ, *Seyahatnâme*, İstanbul: İkdam Matbaası, 1314.

FERİDUN AHMED BEY, *Mecmuâ-yı Münşeât-ı Selâtin*, İstanbul: Daru't-Tıbbati'l-Âmire, 1275.

FINDLEY Carter V., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform: Bâbıâlî 1789-1922*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014.

GÖKALP Ziya, "Diyanet ve Kaza", *İslâm Mecmuası*, C. 3, S. 35 (1331), ss. 756-60.

———, *Yeni Mecmua Yazıları*, 1. b., İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018.

GÜLDÖŞÜREN Arzu, "İki Farklı Merkez Ve İki Farklı Nizamname: 1914 Islah-ı Medâris ve 1921 Medâris-i İlmiye Nizamnamesi", *Osmanlı Medreseleri Eğitim, Yönetim ve Finans*, 1. b., İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2019, ss. 491-520.

GÜLTEKİN Hüseyin, *İkinci Meşrutiyet Sonrası Osmanlı Ulemasının Batılılaşma Karşısındaki Yaklaşımı*, (Doktora Tezi), Sakarya: Sakarya Üniversitesi, 2019.

GÜNDOĞDU Raşit, "Sicill-i Ahvâl Komisyonu'nun Kuruluş Süreci", *Din ve Hayat Dergisi*, S. 34 (2018), ss. 113-22.

GÜNER KELEŞ Merve, *Sadaret 349 Numaralı Teşrifat Defteri Işığında Merasimler*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2019.

GÜNEŞ Osman, *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Hayatı, Fetvaları Ve Dönemin Siyasi Olayları*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2019.

GÜRER Ahmet Şamil, *Gelenekle Modernite Arasında Bir Meşrutiyet Şeyhülislamı: Musa Kazım Efendi (1861-1920)*, (Doktora Tezi), Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 2003.

"Hâkimlik Berat-ı Şerifi*", Cerîde-i İlmiyye*, C. 1, S. 8 (1333), ss. 504-505.

HALİM SABİT, "Velâyet-i Diniyye", *İslâm Mecmuası*, C. 3, S. 28 (1331), ss. 644-47.

HAMMER, *Devlet-i Osmâniyye Tarihi*, çev. Mehmed Atâ, İstanbul: Nefâset Matbaası, 1332.

HANİOĞLU M. Şükrü, "Meşrutiyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2004, C. 29, ss. 388-93.

HÂTİB EL-BAĞDÂDÎ, *Târihu Bağdâd*, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1931.

———, *Tarihu Bağdâd*, 1. b., Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2001.

HEZARFEN HÜSEYİN EFENDİ, *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, çev. Sevim İlgürel, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998.

HOCAOĞLU Baran, *İkinci Meşrutiyet Dönemini Siyasal Yaşamında İktidar ve Muhalefet İlişkileri(1908-1913)*, (Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 2008.

IŞIK Ayhan, "Tedkîk-i Mesâhif-i Şerîfe ve Müellefât-ı Şer'iyye Dairesi Defterleri ile Taş Baskı Kur'ân-ı Kerim'ler", *Din ve Hayat Dergisi*, S. 2 (2007), ss. 134-38.

———, "Nakîbuleşraflık Müessesesinin Tarihi Serüveni", *Din ve Hayat Dergisi*, S. 23 (2014), ss. 60-65.

İBN KESÎR, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut: Mektebetü'l-Maârif, 1990.

İBN TAĞRÎBERDÎ, *Nücûmu'z-Zâhire*, Kahire: Dârü'l Kütüb, 1963.

İlmiyye Salnamesi, İstanbul, 1334.

İNALCIK Halil, *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, 1. b., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.

———, *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet*, 1. b., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.

İPŞİRLİ Mehmet, "Bâb-ı Meşîhat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1991, C. 4, ss. 362-63.

———, "Bilâd-ı Selâse", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992, C. 6, ss. 151-52.

———, "Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1993, C. 8, ss. 348-49.

———, "Ders Vekâleti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994, C. 9, ss. 184-184.

———, "Huzur Dersleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998ss. 441-44.

———, "İlmiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2000, C. 22, ss. 141-45.

———, "İlmiyye Salnamesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2000, C. 22, ss. 145-46.

———, "İstanbul Kadılığı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2001, C. 23, ss. 305-7.

———, "Kazasker", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2002, C. 25, ss. 140-43.

———, "Medrese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2003, C. 28, ss. 327-33.

———, "Medresetü'l-Kudât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2003, C. 28, ss. 343-44.

———, "Şeyhülislam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010, C. 39., ss. 91-96.

İSKİLİPLİ MEHMED ATIF, "Medeniyet-i Şer'iye, Terakkiyat-ı Dîniye", *Beyânü'l-Hak*, C. 6, S. 155 (1330), ss. 2748-50.

İZMİRLİ İSMAİL HAKKI, "İslâm Alimleri ve Mütefekkirleri" *Cerîde-i İlmiyye*, C. 5, S.51 (1338), ss. 1628-1629.
KAAN Oğuz, *II. Meşrutiyet Döneminde Muhalefet: Ahrar Fırkası*, (Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2008.
KANSU Aykut, *İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
Kanunnâme-i Âl-i Osman, İstanbul, 1330.
KARA İsmail, *İslâmcılara Göre Meşrutiyet İdaresi 1908-1914*, (Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi, 1993.
KARA Ömer, "Osmanlı'da Huzur Dersleri Geleneği ve Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 9 (2011), ss. 519-39.
KARABEKİR Kazım, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, 2. b., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.
KARAÇELEBIZÂDE ABDÜLAZIZ EFENDI, *Ravzatü'l-Ebrâr*, Mısır: Matbaa-i Bulak, 1248.
KARAL Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, 2. b., Ankara: Türk Tarih Kurumu, C. 9, 1999.
———, *Osmanlı Tarihi*, 6. b., Ankara: Türk Tarih Kurumu, C. 7, 2003.
———, *Osmanlı Tarihi*, 8. b., Ankara: Türk Tarih Kurumu, C. 5, 2007.
———, *Osmanlı Tarihi*, 7. b., Ankara: Türk Tarih Kurumu, C. 6, 2007.
———, *Osmanlı Tarihi*, 6. b., Ankara: Türk Tarih Kurumu, C. 8, 2007.
KARATEPE Şükrü, "Osmanlı'da Din-Devlet İlişkisi", *Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, C. 6, ss. 56-66.
KÂTİP ÇELEBİ, *Takvimü't- Tevârih*, İstanbul: Darü't-Tıbaati'l-Amire, 1146.
———, *Fezleke*, İstanbul: Ceride-i Havadis Matbaası, 1286-1287.
———, *Tuhfetü'l-Kibâr fi Esfâri'l-Bihâr*, 2. b., İstanbul: Matbaa-i Bahriye, 1329.
"Kavânîn ve Nizâmât", *Cerîde-i İlmiyye*, C. 1, S. 1 (1332), ss. 17-19.
"Kavânîn ve Nizâmât", *Cerîde-i İlmiyye*, C. 1, S. 4 (1332), ss. 155-157.
"Kavânîn ve Nizâmât", *Cerîde-i İlmiyye*, C. 1, S. 5 (1332), ss. 206-216.
"Kavânîn ve Nizâmât", *Cerîde-i İlmiyye*, C. 3, S. 31 (1335), ss. 873-879.
"Kavânîn ve Nizâmât", *Cerîde-i İlmiyye*, C. 3, S. 32 (1335), ss. 904-905.
"Kavânîn ve Nizâmât", *Cerîde-i İlmiyye*, C. 3, S. 33 (1335), ss. 936-943.
"Kavânîn ve Nizâmât", *Cerîde-i İlmiyye*, C. 4, S. 34 (1336), ss. 986-1021.
"Kavânîn ve Nizâmât", *Cerîde-i İlmiyye*, C. 4, S. 36 (1336), ss. 1057-1058.
"Kavânîn ve Nizâmât", *Cerîde-i İlmiyye*, C. 4, S. 37 (1336), ss. 1108-1111.
KAYA İsmail, *Osmanlılar'da Devlet-Dini Gruplar İlişkisinde Bir Model Olarak Meclis-i Meşâyih*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2020.
KAYA Umut, "Osmanlı'da Din Hizmeti Görevlilerinin Atanma ve Çalışma Şartlarını Düzenleyen Tevcîh-i Cihât Nizâmnâmeleri Hakkında Bir Değerlendirme", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 1 (2017), ss. 203-54.
KAYDU Ekrem, "Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık Müessesinin Ortaya Çıkışı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 2 (1977), ss. 201-10.
KAZICI Ziya, "Osmanlılarda Şeyhülislamlık Müessesesi", *Diyanet Dergisi*, C. 18, S. 5 (1979), ss. 292-99.
KOCA Ferhat, "Fetvahâne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1995, C. 12, ss. 496-500.

———, “Osmanlılar’da Meşihat Dairesi İçinde Müstakil Bir Birim Olarak Fetvahâne”, *İlam Araştırma Dergisi*, C. 2, S. 1 (1997), ss. 1335-151.
KOÇİ BEY, *Risâle*, Londra: Mösyö Vats Tabhânesi, 1277.
KOÇU Reşad Ekrem, “Bilâd-ı Selâse, Bilâd-ı Selâse Kadıları, Kadılıkları”, *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul: Neşriyat Kollektif, 1961, C. 5, ss. 2764-65.
KODAMAN Bayram, “II. Meşrutiyet Dönemi”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara C. 13. 2002, ss. 285-333.
KONAN Belkıs, “Hukuk-ı Aile Kararnamesi’nde Kadının Hukuki Durumu İle İlgili Düzenlemeler”, *II. Türk Hukuk Tarihi Bildirileri*, İstanbul: Oniki Levha Yayınları, 2016, C. 1, ss. 323-52.
KRAMERS J.H., “Şeyhülislam”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi (MEB), 1979, C. 11, ss. 485-89.
KURAN Ahmed Bedevî, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, 1. b., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.
KÜÇÜK HAMDİ, “Vaaz”, *Beyânü’l-Hak*, C. 1, S. 2 (1326), ss. 6-8.
———, “Saadet-i Hakikiye”, *Beyânü’l-Hak*, C. 1, S. 15 (1326).
———, “Makale-i Mühimme”, *Beyânü’l-Hak*, C. 1, S. 18 (1327), ss. 399-403.
———, “İslâmiyet ve Hilafet ve Meşîhat-ı İslâmiye”, *Beyânü’l-Hak*, C. 1, S. 22 (1327), ss. 511-14.
———, “31 Mart Vakasına Dair Meclis-i Mebusan’da”, *Beyânü’l-Hak*, C. 2, S. 34 (1327), ss. 788-91.
KÜÇÜKTİRYAKİ Ahmet Yasin, *Sadreddin Efendi’nin Hukuk-ı Aile Kararnamesine İlişkin Görüşlerinin Değerlendirilmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Gazi Üniversitesi, 2009.
KÜTÜKOĞLU Mübühat S., “Dârü’l-Hilâfeti’l Aliyye Medresesi Ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri”, *İslam Tetkikleri Dergisi*, C. 7, S. 1-2 (1978), ss. 1-212.
———, “Dârü’l-Hilâfeti’l-Aliyye Medresesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1993, C. 8, ss. 507-8.
———, “Sicill-i Ahval Defterleri’ni Tamamlayan Arşiv Kayıtları”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 12 (2010), ss. 141-57.
LÜTFİ PAŞA, *Tevârih-i Âl-i Osman*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1341.
MAHMUD CELALEDDIN PAŞA, *Mir’ât-ı Hakîkat*, İstanbul: Tercüman Gazetesi, 1979.
MAKRÎZİ, *el-Hıtat*, 1. b., Kahire: Mektebetü’l-Madbûli, 1998.
MANASTIRLI İSMAİL HAKKI, “Mevâiz”, *Sırât-ı Müstakîm*, C. 1, S. 6 (1326), ss. 94-96.
———, “Mevâiz”, *Sırât-ı Müstakîm*, C. 1, S. 1 (1326), ss. 7-13.
———, “Usûl-ü Meşrutiyet Aleyhinde Husemâ-yı Milletin İtirâzâtına Müdâfa-i Muhikka”, *Sırât-ı Müstakîm*, C. 1, S. 20 (1326).
“Meclis-i Ayan Zabıt Cerîdesi”, D. 3, İçtima: 4, C. 1, Birleşim: 29, ss. 457-458.
“Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi”, Dönem: 1, C. 1, İçtima: 1, Birleşim: 25 (1324).
“Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi”, Dönem: 1, C. 1, İçtima: 1, Birleşim: 26 (1324)
“Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi”, Dönem: 1, C. 1, İçtima: 2, Birleşim: 10 (1325).
“Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi”, Dönem: 1, C. 3, İçtima: 1, Birleşim: 65 (1325).
“Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi”, Dönem: 1, C. 5 İçtima: 2 Birleşim: 104 (1326).

"Meclis-i Mebusân Zabıt Ceridesi", Dönem: 3, C. 1, İçtima: 4, Birleşim: 3 (1333).
Meclis-i Meşâyih Nizamnamesi, İstanbul: Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1337.
"Medresetü'l-Kuzât Nizamnamesi", *Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresetü'l-Kuzât Nizâmnâmesi*, İstanbul: Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1338, ss. 1-7.
MEHMED SÜREYYA, *Sicill-i Osmanî*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
MEHMED ŞEM'İ, *İlâveli Esmârü't-Tevârîh maa Zeyl*, İstanbul: İran Şirketi Matbaası, 1295.
MEHMET FATİN, "Cemiyetimiz", *Beyânü'l-Hak*, C. 1, S. 1 (1326), ss. 10-11.
MERÇİL Erdoğan, "Selçuklular", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2009, C. 36, s. .
MERT Hamdi, "Osmanlı İdaresinde Şeyhülislamlık Müessesesi ve Önemi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 59 (1989), ss. 61-74.
MİDHAT PAŞA, *Midhat Paşa'nın Hatıraları-Hayatım İbret Olsun*, çev. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul: Temel Yayınları, 1997.
MUSA KAZIM, *İslâm'da Usûl-i Meşveret ve Hürriyet*, İstanbul, 1324.
———, "Beyannâme", *Sırât-ı Müstakîm*, C. 7, S. 169 (1329), ss. 197-98.
MUSTAFA HAYRİ EFENDİ, *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp Ve Mütareke Günlükleri (1909-1922)*, 1. b., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
MUSTAFA NURİ PAŞA, *Netâyicü'l-Vukû'āt*, İstanbul: Uhuvvet Matbaası, 1327.
MUSTAFA SABRİ EFENDİ, "Beyânülhak'ın Mesleği", *Beyânü'l-Hak*, C. 1, S. 1 (1326), ss. 2-4.
———, "Huzûr-ı Hümâyûn Dersleri", *Beyânü'l-Hak*, C. 1, S. 2 (1326), s. 3.
———, "İntikadât", *Beyânü'l-Hak*, C. 2, S. 43 (1327), s. 950.
———, "Menakıbımız ve Misalimiz", *Beyânü'l-Hak*, C. 2, S. 30 (1327), ss. 693-96.
———, "Talebe-i Ulûma", *Beyânü'l-Hak*, C. 2, S. 33 (1328), ss. 764-68.
———, "İlmiye Bütçesi Münasebetiyle", *Beyânü'l-Hak*, C. 5, S. 106 (1329), ss. 1958-61.
———, "İttihat ve Terakki Kongresinde Kıraat Olunan Raporun Bir Noktası", *Beyânü'l-Hak*, C. 6, S. 131 (1329), ss. 2359-63.
MUSTAFA SAFVET EFENDİ, "İzah-ı Hak ve Hakikat", *Beyânü'l-Hak*, C. 6, S. 139 (1329), ss. 2493-95.
NAÎMÂ, *Târih*, 2. b., İstanbul: Tabhâne-i Âmire, C. 1, 1280.
———, *Târih*, 2. b., İstanbul: Tabhâne-i Âmire, C. 5, 1280.
NEV'ÎZÂDE ATÂİ, *Hadâiku'l-Hakâyık*, İstanbul, 1268.
———, *Zeyl-i Şekâik*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1268.
NU'MÂN B. MUHAMMED, *İhtilâfü'l-Usûli'l-Mezâhib*, 3. b., Beyrut: Dârü'l-Endülüs, 1983.
OKUR GÜMRÜKÇÜOĞLU Saliha, "Meşîhat Makamı'nın Bir Dairesi: Fetvahâne-i Âlî", *Din ve Hayat Dergisi*, S. 34 (2018), ss. 32-37.
ÖCAL Mustafa, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi: Mukaddime Kitap*, 1. b., İstanbul: Dergah Yayınları, 2015.
ÖLMEZ Adem, "II. Meşrutiyet Devrinde Osmanlı Medreselerinde Reform Çabaları ve Merkezileşme", *Vakıflar Dergisi*, S. 41 (2014), ss. 127-40.
ÖRSTEN Seda, *Osmanlı Hukukunda Fetvâ*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi, 2005.

ÖZCAN Azmi, "Otuzbir Mart Vak'ası", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 2007, C. 34, ss. 9-11.

ÖZCAN Mehmet Tevfik, "İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinin Kurumsallaşmasının Tarihçesi", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. 61, S. 1-2 (2003), ss. 85-174.

ÖZCAN Tahsin, "Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himâyesi ve Eytâm Sandıkları", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 14 (2006), ss. 103-21.

ÖZDEMİR Mehmet, "Endülüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1995, C. 11, ss. 211-25.

ÖZTÜRK Osman, "Ramazan Mübâheseleri: Huzur Dersleri", *Diyanet Dergisi*, C. 10, S. 112-113 (1971), ss. 331-33.

ÖZTÜRK Said, "Kassâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2001, C. 24, ss. 579-82.

PAKALIN Mehmed Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2. b., Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, C.1, 1993.

———, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, C. 2, 1993.

———, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, C. 3, 1993.

PERÇUYLU İBRAHİM, *Tarih-i Peçevî*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1283.

PINAR Fatma, "Elmalılı Hamdi Yazır'ın Parlamento Faaliyetleri ve Ulûhiyet Görüşü", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 1 (2020), ss. 129-54.

PİRİZÂDE MEHMED SÂHİB, "Makam-ı Celil-i Meşîhat-ı İslamiye'den Bilumum Nâib ve Müftülerle Kâffe-i Bilâd-ı İslamiye Ulema ve Meşâyih-i Kirâmına Hitaben Tastîr ve İrsal Kılınan Beyannamedir", *Sırât-ı Müstakîm*, C. 2, S. 51 (1327), ss. 385-87.

POLAT Ayşe, "Osmanlı'da Matbu İslam'ın Onay ve Denetimi: Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyye Meclisi", *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 11 (2018), ss. 87-120.

RÂŞİD MEHMED EFENDİ, *Târih*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1282.

SADREDDİN EFENDİ, "Hukuk-ı Aile ve Usul-i Muhakemat-ı Şeriyye Kararnameleri Hakkında", *Sebilürreşâd*, C. 15, S. 382 (1337), s. 321.

SAİD HALİM PAŞA, *Buhranlarımız Ve Son Eserleri*, çev. M. Ertuğrul Düzdağ, 12. b., İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.

SAİD NURSÎ, "Leme'ân-ı Hakikat", *Volkan*, S. 103 (1327), s. 4.

SAKAOĞLU Necdet, "Huzur Dersleri", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul: Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı, 1994, C. 4, s. 98.

SARIKAYA Yaşar, "II. Meşrutiyet ve Medreseler: Geleneksel Bir Kurumun Modernleşme Sürecinde Var Olma Mücadelesi", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, S. 25 (2008), ss. 37-73.

SARIKÇIOĞLU Ekrem, "Şeyhülislamlık Makamı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 5 (1982), ss. 197-218.

SARIYILDIZ Gülden, "Sicill-i Ahvâl Defterleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2009, C. 37, ss. 134-36.

SİLÂHDAR MEHMED AĞA, *Târih*, İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1928.

SÖNMEZ Fikret, "Saray Çatısı Altında İlmî Faaliyetler: Huzur Dersleri", *İlim ve Sanat Dergisi*, C. 2, S. 7 (1986), ss. 25-28.
ŞAHİN Muhammet, M. Ahmet TOKDEMIR, "II. Meşrutiyet Döminde Eğitimde Yaşanan Gelişmeler", *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, C. 9, S. 4 (2011), ss. 851-76.
ŞENTOP Mustafa, *Şer'iyye Mahkemelerinde Temyiz ve İstinaf 19. ve 20. Yüzyıl*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi, 1995.
ŞİMŞEK Halil İbrahim, "Türk Modernleşmesi Sürecinde Tasavvuf Alanında Ortaya Çıkan Bazı Yöntem Tartışmaları", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 5, S. 9 (2006), ss. 7-40.
ŞİMŞEK Muttalip, "Osmanlı Devleti'nde Nakîbuleşraflık Müessesesi Ve Bu Müesseseye Bağlı Kaymakamlıklar (19.Yüzyılı)", *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 19 (2018), ss. 401-31.
TABERÎ Muhammed b. Cerîr, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Dârü'l Maârif, 1967.
TAHSİN PAŞA, *Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları*, İstanbul: Milliyet Matbaası, 1931.
———, *Yıldız Hatıraları: Sultan II. Abdülhamid Han Devri Başmabeyncisi*, 6. b., İstanbul: İz Yayıncılık, 2019.
TAŞKÖPRÜLÜZÂDE, *Şakâik-ı Nu'maniyye*, çev. Mecdi Efendi, İstanbul: Tabhâne-yi Âmire, 1269.
TAYYARZÂDE AHMED ATÂ, *Tarih-i Atâ*, İstanbul: Şeyh Yahya Efendi Matbaası, 1293.
TEMİZER Aydın, "Osmanlı'da Huzur Dersi Örnekleri Tahlil ve Tenkitli Tefsir Metni Neşirleri I", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 15, S. 28 (2013), ss. 65-92.
TİRYAKİ Yunus Emre, *Hatıratlarda II. Meşrutiyet'in İlanı ve 31 Mart Vak'ası*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 2016.
TOPAL Hasan Fehmi, *19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunda Şeyhülislamlık Kurumu Bab-ı Meşihat*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, 2015.
TOYNBEE Arnold Joseph, *Bir Devletin Yeniden Doğuşu*, çev. Kasım Yargıcı, İstanbul: Cumhuriyet Yayınları, 1999.
TURAN Şerafettin, "Kemalpaşazâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2002, C. 25, ss. 238-40.
TÜRKGELDİ Ali Fuat, *Görüp İşittiklerim*, 5. b., Türk Tarih Kurumu, 1951.
UÇMAN Abdullah, "Istılâhât-ı İlmiyye Encümeni", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1999, C. 19, ss. 207-9.
UĞRAŞ Mehmet, "Türk Devleti'nin Devrimsel Dönüşümüne Katkı: Meşrutiyet Dönemi Dini Muhalefet", *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 1 (2018), ss. 18-30.
UNAT Faik Reşit, *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi II. Abdülhamid'in son Mabeyn Başkatibi Ali Cevat Bey'in Fezleke'si*, 2. b., Türk Tarih Kurumu, 1985.
UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, "Karamanoğulları Devri Vesikalarından İbrahim Beyin Karaman İmareti Vakfiyesi", *Belleten*, C. 1, S. 1 (1937), ss. 56-125.
———, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, 3. b., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.

ÜNAL Mehmet Ali, "Medenî Kanunun Kabulünden Önce Türk Aile Hukukuna İlişkin Düzenlemeler Ve Özellikle 1917 Tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 34, S. 1 (1977), ss. 195-231.

VEKÎ', *Ahbâru'l-Kudât*, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, C. 1, t.y.

———, *Ahbâru'l-Kudât*, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, C. 3, t.y.

YAKIT İsmail, "Osmanlı İlmiye Teşkilatı ve Şeyhülislamlar", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 6 (1999), ss. 19-48.

YAKUT Esra, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Müftülerle İlgili Gerçekleştirilen Hukukî Düzenlemeler", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 1 (2003), ss. 33-54.

———,*Şeyhülislamlık / Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, 4. b., İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.

———, "Mütareke Döneminde İstanbul Hükümeti'ne Bağlı Çalışmalar Yürüten Bir Üst Kurul: Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye", *International Journal of Eurasian Education and Culture*, C. 3, S. 4 (2018), ss. 44-56.

YASİNCİZÂDE ABDÜLVEHHAB EFENDİ, *Hulasatü'l-Burhan fi İtaati's-Sultan*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1247.

YAZICI Abdurrahman, "Osmanlı Hukûk-ı Aile Kararnamesi (1917) Ve Sadreddin Efendi'nin Eleştirileri", *EKEV Akademi Dergisi*, S. 62 (2015), ss. 567-84.

YAZICI Nesimi, "Osmanlı'nın Son Döneminde Din Görevlisi Yetiştirme Çabası Üzerine Bazı Gözlemler", *Diyanet Dergisi*, C. 27, S. 4 (1991), ss. 55-123.

———, "Cerîde-i İlmiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1993, C. 7, ss. 407-8.

YILDIZ Hasan, *Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nde Eğitim Ve Öğretim*, (Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2017.

———, "Son Osmanlı Medresesi: Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin Müfredât Programlarının Hazırlanma Sürecine İlişkin Bir Değerlendirme", *Milli Eğitim Dergisi*, S. 225-237 (2017).

———, "Osmanlı Medrese Eğitim Sisteminde Karar Organı: Meclis-i Mesâlih-i Talebe ve Müfredât Programlarını Hazırlama Sürecindeki Rolü (II. Meşrutiyet Dönemi Örneği)", *Türkiyat Mecmuası*, S. 255-275 (2018).

YILDIZ Kemal, Ferda ESENGÜN HASEKIOĞLU, "Muallimhâne-i Nüvvab'dan Medresetü'l-Kudât'a Osmanlı'nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Okullar", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 34 (2019), ss. 411-42.

YILMAZ Hacı, "Osmanlı'da Nakîbu'l-Eşraflık Kurumu Ve Eyalet-i Rum'da Seyyitler Defteri", *IV. Uluslararası Alevilik Ve Bektaşilik Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Ankara, 2018, ss. 725-37.

YILMAZ Zeynep, *Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlığın İdareye Etkisi*, (Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi, 2018.

YILMAZ ŞENTÜRK Elif, *Osmanlı Belgeleri İçin Bir Üstveri Standartı Çalışması: Meşihat Arşivi Örneği*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2017.

YİĞİT İsmail, "Memlükler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2004, C. 29, ss. 90-97.

YURDAKUL İlhami, *Osmanlı Devleti'nde Şer'i Temyiz Kurumları Fetvahane-i Ali, Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye ve Mahkeme-i Temyiz-i Şer'iyye Dairesi*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi, 1996.

YURDAKUL İlhami, Bilgin AYDIN, "Şeyhülislamlık Kurumu'nun Tarihçesi, Kaynaklar ve İlgili Literatür", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 12, S. 23 (2017), ss. 379-417.

YURDAYDIN Hüseyin Gazi, *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971.

YURTSEVEN Yılmaz, "1917 Tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi ve Osmanlı Aile Hukukuna Getirdiği Yenilikler", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 11, S. 1-2 (2003), ss. 199-250.

YÜKSEL Mehmet, "Osmanlı Toplum Yapısında Şeyhülislamlık Makamına Bir Bakış", *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, C. 22, S. 3 (2016), ss. 3487-3500.

ZENGİN Zeki Salih, "II. Meşrutiyet Döneminde Islahat Çalışmaları Çevresinde Medreselerin Kuruluş Sistemi ve İdari Teşkilatı", *OTAM (Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergesi)*, S. 9 (1998), ss. 431-449.

———, *2. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi*, Akçağ Yayınları, 2002.

———, "Osmanlılar'da II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Açılan Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları", *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 36 (2016), ss. 33-61.

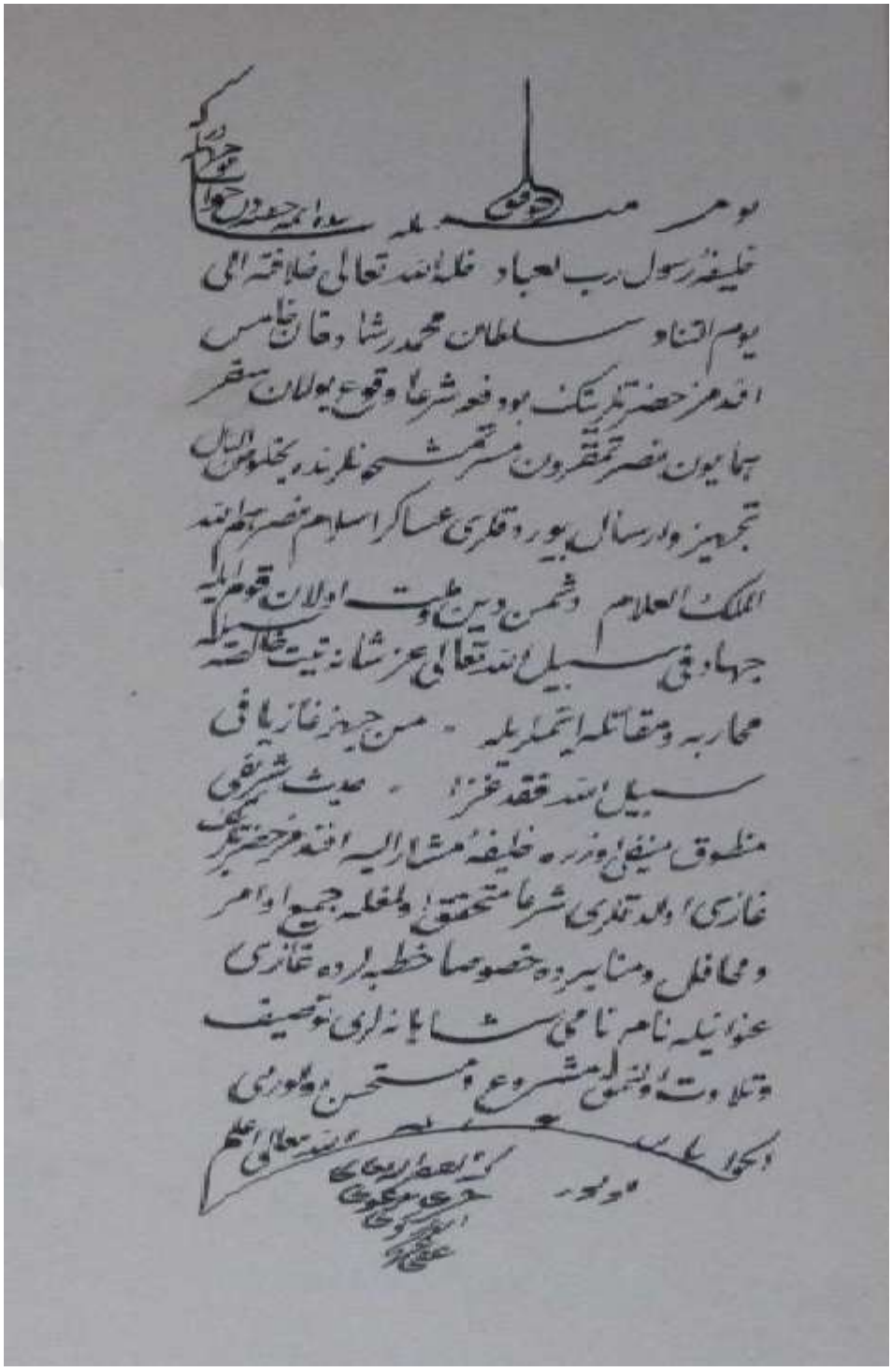
EKLER

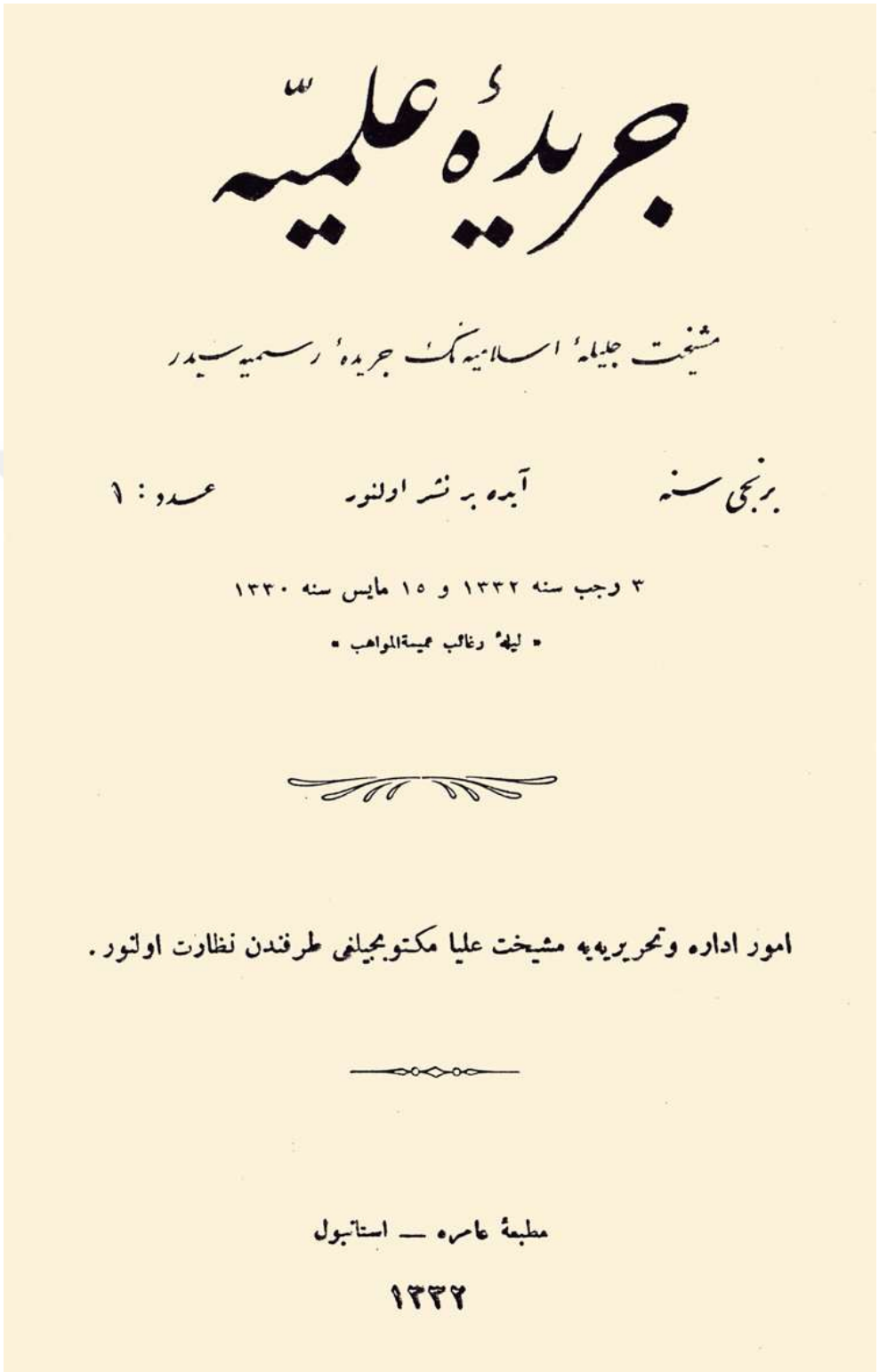
(Sultan II. Abdülhamid'in Hal Fetvası- Düstur/İkinci Tertib, I, 166)

(Şeyhülislâm Mustafa Hayri Efendi'nin verdiği beş farklı Cihâd-ı Ekber Fetvası- İlmiyye Salnâmesi s.640)

(Şeyhülislâm Mustafa Hayri Efendi'nin Sultan Mehmed Reşad'a Gazilik Unvanı Verdiği Fetva- İstanbul Müftülüğü Meşîhat Arşivi 315 nolu yazma eser)

جریدهٔ علمیّه

مشیخت جلیلهٔ اسلامیه‌نک جریدهٔ رسمیه‌سیدر

برنجی سنه — آیده بر نشر اولنور — عدد : ۱

۳ رجب سنه ۱۳۳۲ و ۱۵ مایس سنه ۱۳۳۰

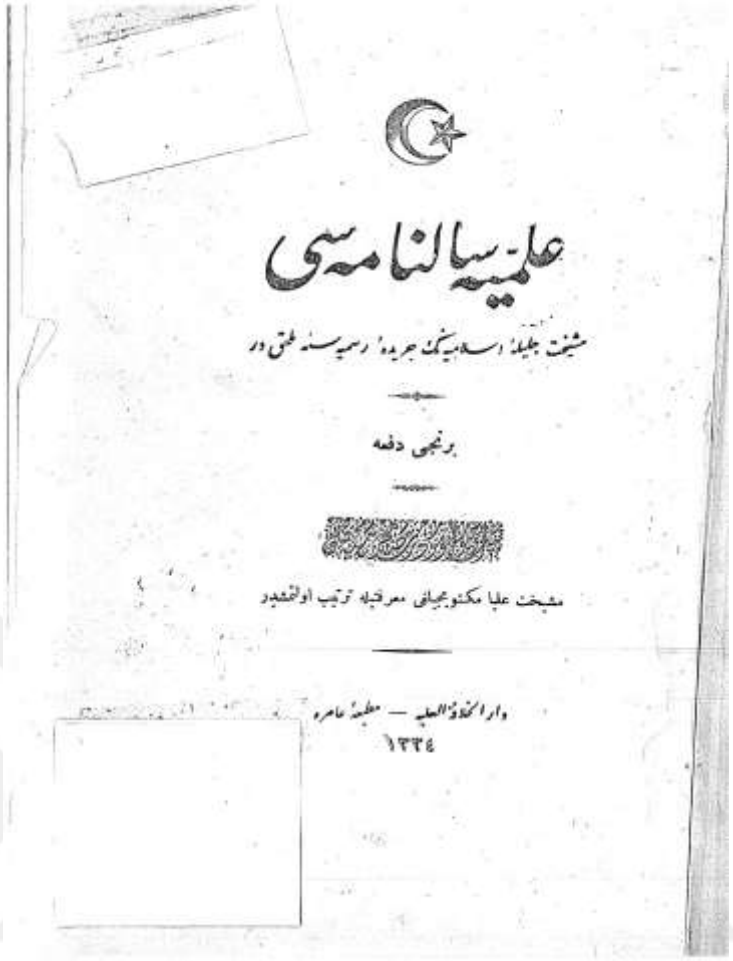
« لیلهٔ رغائب عمیمةالمواهب »

امور اداره وتحریریه‌یه مشیخت علیا مکتوبجیلغی طرفندن نظارت اولنور .

مطبعهٔ عامره — استانبول

۱۳۳۲

(Cerîde-i İlmiyye'nin Birinci Sayısının Dış Kapağı)

علمیه سالنامه سی

مشیخت جلیلهٔ اسلامیه‌نک جریدهٔ رسمیه سنه طبق در

برنجی دفعه

مشیخت علیا مکتوبجیلغی معرفتیله ترتیب اولنمشدر

دار الخلافة العلیه — مطبعهٔ عامره

۱۳۳٤

(İlmiyye Salnâmesi'nin Kapak Kısmı)

(Fetva emini Ali Haydar Efendi, Fatih Camii Avlusunda Cihâd-ı Ekber Fetvasını Okurken)

(Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi)

عدلیه ناظری و شورای دولت رئیسی ضمری بك

(Şeyhülislâm Mustafa Hayri Efendi)